

SHARQSHUNOSIK
ВОСТОКОВЕДЕНИЕ
ORIENTAL STUDIES

4

2021

ILMIY JURNAL
ISSN 2181-8096

SHARQSHUNOSLIK
ВОСТОКОВЕДЕНИЕ
ORIENTAL STUDIES

TOSHKENT DAVLAT SHARQSHUNOSLIK UNIVERSITETI ILMIY JURNALI

НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ ТАШКЕНТСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО
УНИВЕРСИТЕТА ВОСТОКОВЕДЕНИЯ

SCIENTIFIC JOURNAL OF THE TASHKENT STATE UNIVERSITY
OF ORIENTAL STUDIES

№ 4, 2021

Журнал Ўзбекистон Республикаси Тошкент шаҳар матбуот ва ахборот бошқармаси
рўйхатидан қайта ўтган (№ 02-0053, 26.09.2014 й.) – ISSN 2181 – 8096

Бош муҳаррир – Рихсиева Гулчехра Шавкатовна
филология фанлари номзоди, доцент

Таҳрир хайъати

Н. Абдуллаев	<i>сиёсий фанлар номзоди, доцент (бош муҳаррир ўринбосари)</i>
Д. Мухиддинова	<i>филология фанлари доктори (масъул котиб)</i>
А. Маннонов	<i>филология фанлари доктори, профессор</i>
Р. Ходжаева	<i>филология фанлари доктори, профессор</i>
А. Қуронбеков	<i>филология фанлари доктори, профессор</i>
Ш. Шомусаров	<i>филология фанлари доктори, профессор</i>
Қ. Омонов	<i>филология фанлари доктори, профессор</i>
У. Мухибова	<i>филология фанлари доктори, профессор</i>
Х. Хамидов	<i>филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)</i>
Б. Абдуҳалимов	<i>тарих фанлари доктори, профессор</i>
А. Ходжаев	<i>тарих фанлари доктори, профессор</i>
М. Исҳоқов	<i>тарих фанлари доктори, профессор</i>
А. Донӣров	<i>тарих фанлари доктори, профессор</i>
Х. Файзиев	<i>тарих фанлари номзоди, доцент</i>
Р. Жумаев	<i>сиёсий фанлар доктори, профессор</i>
У. Идилов	<i>сиёсий фанлар доктори, профессор</i>
Ш. Ёвқочев	<i>сиёсий фанлар доктори, профессор</i>
А. Ваҳобов	<i>иқтисод фанлари доктори, профессор</i>
Р. Абдуллаев	<i>иқтисод фанлари доктори, профессор</i>
И. Мавланов	<i>иқтисод фанлари доктори, профессор</i>
Д. Пўлатова	<i>фалсафа фанлари номзоди, профессор</i>
Р. Баҳодиров	<i>фалсафа фанлари доктори, профессор</i>
Э. Иззетова	<i>фалсафа фанлари доктори, профессор</i>
Г. Глизон	<i>АҚШнинг New Mexico университети профессори</i>
А. Шоназарова	<i>АҚШнинг Колумбия университети профессори</i>
Оно Масаки	<i>Япониянинг Цукуба университети профессори</i>
Ли Джи Ин	<i>Корея Республикасининг Ханкук чет тиллар университети профессори</i>
В. Месамер	<i>Исроилнинг Қуддус университети профессори</i>
А. Гурер	<i>Туркиянинг Анқара университети профессори</i>
А. Воробьев	<i>Россия Фанлар академияси, Шарқшунослик институти катта илмий ходими</i>
Г. Авда	<i>Миср Араб Республикасининг Хелвон университети профессори</i>
А. Тоҳир	<i>Миср Араб Республикасининг “Ал-Хивар” сиёсий тадқиқотлар маркази директори</i>
Ли Синьвэй	<i>Хитой Халқ Республикасининг Шэньси университети профессори</i>
Х. Байдемир	<i>Туркиянинг Отатурк университети профессори</i>

Нашрга тайёрловчилар:

Ж. Исмоилов, А. Зиёдов, Ш. Аскарлова, Л. Хамдамзода, Х. Сулаймонова

Журнал докторлик диссертациялари юзасидан илмий мақолалар чоп этилиши
лозим бўлган илмий нашрлар рўйхатига Ўзбекистон Республикаси Олий
Аттестация Комиссияси томонидан киритилган.

e-mail: nashriyot@tsuos.uz

web-site: www.tsuos.uz

© Тошкент давлат шарқшунослик университети, 2021

МУНДАРИЖА / СОДЕРЖАНИЕ / CONTENTS

АДАБИЁТШУНОСЛИК // ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ //
LITERATURE STUDIES

<i>Назирова Ш.</i> Замонавий хитой адибаси Тяо Йэ (乔叶) ижодида реалистик янги тамойиллар табиати	5
<i>Қурбанова Г.</i> Монтескьенинг “Форс номалари” асарида шарқ мотивининг бадий-фалсафий талқини	14
<i>Каюмова М.</i> Ҳалдун Танер асарларининг таржимасида руҳий яқинлик ва услубий муштарақлик масалалари.....	24
<i>Абдуллаева Д.</i> Гада ас-Самман ва Зулфия Қуролбой қизи ҳикояларида руҳият тасвирининг муштарақлиги ва ўзига хослиги	35

ТИЛШУНОСЛИК // ЯЗЫКОЗНАНИЕ // LINGUISTICS

<i>Мавлянова У.</i> Хитой тилида ўнлик ва ундан юқори сонларнинг лингвомаданий семантикаси	45
<i>Гисаров Ф.</i> Уйғур тилидаги доривор ўсимликлар номларида компонентлилик ва лексик боғлиқлик.....	50
<i>Ҳабибуллаева М.</i> Тарихий романларни таржима қилиш жараёнида услуб муаммоси.....	60
<i>Латипов А.</i> Араб тилида «Заиф» ҳарфли феълларнинг ифодаланиши.....	70
<i>Abbosova D, Temirova G.</i> Effectiveness of needs analysis for KSP courses.....	81
<i>Алимова С.</i> Хитой тилида омонимиянинг сўз ясовчи жараёнларига оид.....	89

МАНБАШУНОСЛИК ВА ТАРИХШУНОСЛИК // ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ
И ИСТОРИОГРАФИЯ // SOURCE STUDIES AND HISTORIOGRAPHY

<i>Ёвкочев Ш.</i> К вопросу о вкладе народов Маварауннахра в исламские науки	99
<i>Эшмухамедова М.</i> “Одоби таълим” асари ва унинг муаллифи ҳақида.....	112
<i>Умурзоқов Б.</i> “Рашаҳот” асарида қўлланган адабий илмлар ва шеърӣ санъатлар.....	122
<i>Urazova R.</i> Once again about the images of Paurva and Trayetaona in the Yashty of Avesta.....	129
<i>Нейматзаде С.</i> Философско-религиозные, этические и эстетические ценности тюрко-исламских рукописных искусств	133
<i>Рискулов Ш.</i> XIX асрнинг иккинчи ярмида Афғонистоннинг ички сиёсати ва халқаро муносабатларида Англия	145
<i>Abirov V.</i> Problems of ethnogenesis and ethnic history of the uzbek people in modern history source research.....	158

**ХАЛҚАРО МУНОСАБАТЛАР ВА СИЁСАТ //
МЕЖДУНАРОДНЫЕ ОТНОШЕНИЯ И ПОЛИТИКА //
INTERNATIONAL RELATIONS AND POLITICS**

- Курбанов Э.* XXI асрнинг дастлабки йилларида демократиянинг янги назарий асослари..... 171
- Алишерхўжаева М.* Ўзбекистон ва ЮНЕСКО: муносабатларнинг муҳим даврлари ва ташкилий-ҳуқуқий жиҳатлари..... 183
- Ходжимуратова Д.* «Мягкая сила» Ирана в Центральной Азии 193

ФАЛСАФА // ФИЛОСОФИЯ // PHILOSOPHY

- Пулатова Д.* Умар Хайём дунёқарашининг чуқур билимдони 201
- Пулатов Ш.* Маҳатама Ганди фалсафий дунёқараши шаклланишининг ижтимоий-ғоявий асослари 211

АДАБИЁТШУНОСЛИК // ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ // LITERARY STUDY

НАЗИРОВА ШУКРИЯ

Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD), ТДШУ

Замонавий хитой адабаси Тяо Йэ (乔叶) ижодида реалистик янги тамойиллар табиати

Аннотация. Мазкур мақола Хитойда XX асрнинг сўнгги чорагида амалга оширилган ислохотлар, аҳоли сонининг кўплиги, бир маромдаги иқтисодий ўсиш ва бошқа омиллар, Хитойни дунёнинг етакчи мамлакатлари сафига киришига, жаҳон сиёсати майдонида ўз овозига эга бўлишига сабаб бўлди. Буларнинг барчаси маданият, маънавият, санъат ва адабиётга ўзининг жиддий таъсирини кўрсатиши табиий ҳолатдир. Адабиёт оламига XX асрнинг 70-йилларида туғилган ёзувчилар авлоди кириб келди. Шунингдек, бу даврда нисбатан катта авлод ҳам ўз ижодий фаолиятида давом этди. Умум адабиёт кесимида аёллар адабиёти сифат жиҳатдан катта ўзгаришларни бошидан кечирди. Энди ёзувчилар ўтган асрдаги каби сохта идеаллар, ислохотлар, синфий манфаатларни эмас, уларнинг инсонлар тақдирига таъсири, асоратлари ҳақида ёза бошладилар. XXI аср аёллар адабиётининг таниқли намоёндаларидан бири истеъдодли адиба Тяо Йэдир.

Таянч сўз ва иборалар: Хитой, аёллар адабиёти, Тяо Йэ ижоди, гарб адабиёти.

Аннотация. В этой статье обсуждаются реформы, осуществленные в Китае в последней четверти двадцатого века, рост населения, устойчивый экономический рост и другие факторы, благодаря которым Китай стал одной из ведущих стран мира и имеет право голоса в мировой политике. Естественно, что все это оказывает серьезное влияние на культуру, духовность, искусство и литературу. В мир литературы вошло поколение писателей 1970-х годов. Также в этот период продолжало свою творческую деятельность относительно старшее поколение. Что касается литературы в целом, женская литература претерпела большие качественные изменения. Теперь писатели начали писать о ложных идеалах, реформах, классовых интересах, их влиянии на судьбы человечества. Одна из самых известных представительниц женской литературы XXI века - талантливая писательница Тяо Йэ.

Опорные слова и выражения: Китай, женская литература, Тяо Йэ, западная литература.

Abstract. This article discusses the reforms carried out in China in the last quarter of the twentieth century, population growth, strong economic growth, and other factors that have made China one of the leading countries in the world and has a say in world politics. Naturally, all this has a serious impact on culture, spirituality, art and literature. A generation of writers of the 1970s entered the world of literature. Also during this period, the relatively older generation continued their creative activity. With regard to literature in general, women's literature has undergone great qualitative changes. Now writers have begun to write about false ideals, reforms, class interests, and their impact on the fate of

humanity. One of the most famous representatives of women's literature of the 21st century is the talented writer Tiao Ye.

Keywords and expressions: China, women's literature, Tiao Ye, western literature.

Аср бошида Хитойдаги барқарор иқтисодий ўсиш ва нисбатан сиёсий барқарорлик хитой адабиётининг жамоатчилик ҳаётининг перефириясига қоришиб кетишига олиб келди. XX аср охириги ўн йиллигида бозор муносабатларининг жадаллашуви адабиётнинг деидеологизациясига, уни оммавий маданият билан тўқнашувига олиб келди ва тижорий рақобат шароитига қўйди. Бундай шароитда неореализм ривожланди, оддий инсон ҳаётини ҳеч қандай безаксиз, натуралистик тасвирлаш тамойили кузатилди ва аёллар адабиётида психологик наср ривожланди. Адабиёт анъаналарига қарши, ҳар қандай таъқиқ ва чекловларни инкор қилувчи «индивидуал услуб» тарафдорлари чиқди. Айнан шу ўн йилликда тижорий мақсадда эротика, саргузашт ва детектив руҳдаги кўплаб асарлар яратилди¹. Адабиёт оламига XX асрнинг 70-йилларида туғилган ёзувчилар авлоди кириб келди. Шунингдек, бу даврда нисбатан катта авлод ҳам ўз ижодий фаолиятида давом этди. Умум адабиёт кесимида аёллар адабиёти сифат жиҳатдан катта ўзгаришларни бошидан кечирди. Энди ёзувчилар ўтган асрдаги каби сохта идеаллар, ислохотлар, синфий манфаатларни эмас, уларнинг инсонлар тақдирига таъсири, асоратлари ҳақида ёза бошладилар. Уларнинг асарларининг қаҳрамонлари сиёсий йўлбошчилар, раҳнамолар эмас, оддий ишчилар, хизматчилар. Шаҳар ва қишлоқлардаги турмуш тарзининг қиёси, анъаналар ва янгиликларнинг тўқнашуви, инсонларнинг «янги дунё», мегаполисларга мослашиши, одамларнинг маиший турмуш тарзидаги ўзгаришлар тасвири кенг ўрин эгаллади.

XXI аср дастлабки ўн йиллигида ҳам наср ва назмда кўплаб аёллар ижод қилди. Уларнинг ижоди нафақат хитой, балки хорижлик ўқувчи ва мунаққидлар эътиборига тушган, адабиёт соҳасидаги нуфузли мукофотларга сазовор бўлган адибаларнинг асарлари таҳлилга тортилди. Булар Тяо Йэ (乔叶), Лу Мин (鲁敏), Фан Сяотинг (范小青), Вэй Вэй (魏微), Чи Цзицян (迟子建) лардир. Уларнинг ижоди замонавий хитой реалистик адабиётининг бадий баркамол намуналари бўлиши билан бирга аёллар адабиёти хусусиятларини ўзида акс эттирганлиги билан ҳам эътиборга моликдир. Бу давр аёллар насрида қисса, ҳикоя, эссе каби жанрлар етакчилик қилди.

XXI аср аёллар адабиётининг таниқли намояндаларидан бири истеъдодли адиба Тяо Йэ бўлиб, унинг ҳақиқий исми Ли Цяоянь. Адиба ўз ижодини 1993 йил публицистик услубида бошлаган бўлиб, 2001 йилдан бадий-насрий асарлар ёза бошлади. Хитой Ёзувчилар Уюшмасининг аъзоси, бир қатор мукофотлар совриндори. Саккизта эссе, бир қанча қисса ва ҳикоялар тўплами муаллифи. 2008 йилда нашр этилган «Умрдан узунроқ ҳеч нарса йўқ» (《最慢的是活着》) қиссаси учун адиба Хитойда адабиёт соҳасидаги

¹ Китайская проза XXI века. С.4

энг нуфузли ҳисобланган Лу Син номидаги мукофотга лойиқ деб топилди. Хитой мунаққидларининг фикрича, адибанинг бадиий насри замонавий аёлнинг кечинмаларга бой ички оламини маҳорат билан очиб беради ¹.

Тяо Йэ асарларининг бош мавзуси - аёл тақдири ва асосий қаҳрамони Аёл. Асарларининг сюжети ўта ҳаётийлиги, оддий инсонларнинг кундалик турмушидан олинганлиги билан характерланади. Жумладан, адибанинг жуда юқори баҳоланган «Умрдан узунроқ ҳеч нарса йўқ» қиссаси сюжети асосида бош қаҳрамон қиз – Сяжоннинг бувиси билан муносабатлари туради. У қишлоқдаги катта бир оиланинг кенжа фарзанди бўлиб, ота-онаси куну тун ишлашади. Болалар тарбияси кекса бувининг зиммасида. Сяжон бувиси қиёфасида ўта қаттиққўл, золим, «қиролича Циси»² қиёфасидаги адолатсиз ва қолоқ ҳукмдорни тасаввур қилади. Сяжоннинг ягона орзуси тезроқ катта бўлиб, бу уйдан узокларга, ҳеч ким уни ўғил бола бўлмаганлиги учун «иккинчи нав» одам деб ҳисобламайдиган жойларга бош олиб чиқиб кетиш ва бахтли ҳаёт кечиришидир. Аммо мустақил ҳаёт кечира бошлагач, у амин бўладикки, бувиси томонидан ўтказилган тазйиқлар ҳаёт қийинчиликлари, ноҳақликлари олдида арзимас заррага айланиб қолади. У бувиси билан яшаган даврларни қўмсайди. Оддий хитой оиласининг маиший турмуш тарзи тасвирланган бу қиссада бувининг характери шаклланган тарихий даврга урғу берилади. Буви Хитойнинг ўтмиши ҳосиласи. Сяжон Янги Хитойнинг рамзи сифатида гавдаланади. Бу икки аёл дунёқараши, фикрлаши, хатти-ҳаракати бир-бирини тамомила рад этади. Лекин қиссадан келиб чиқадиган хулоса шуки, буви ҳар қанча қаттиққўл, зуғумли бўлмасин, янги ҳаётнинг ноҳақлик ва адолатсизликлари олдида ҳеч гап эмас бўлиб қолади. Адиба буви ва набира образини бир-бирига контраст тарзда тасвирлаш орқали Хитой халқи ҳаётидаги икки тарихий даврга ўз муносабатини билдиради ва буни маҳорат билан бадиий ифодалайди.

Адибанинг «Ажойиб тун» (《良宵》) – ҳикоясидаги воқеалар ҳаммомда содир бўлади. Ҳаммомда турли ёшдаги аёллар ўзаро турмуш ташвишлари, алимент пуллари ҳақида суҳбатлашадилар. Ҳаммом бу ерда аксарият турмуши бузилган, фарзандларини ёлғиз тарбиялаётган аёлларнинг ҳасратлари, дард ва ташвишлари тўкиб солинадиган адабий макон сифатида гавдаланади. Адиба ҳикояда аёлларнинг исмини кўрсатмайди. Ҳаммомдаги аёллар улар эгаллаган жой рақамлари билан бир-бирларига мурожаат қиладилар:

«喂，你知道么，老八的男人也有人了.»

三床说。 «知道。”她昨天就听说了。老八是八床，丈夫是个出租车司机，搭上了个开卫生用品店的女人»。 «一个卖卫生纸的，他一个男人家，怎么就和她混到一起了！我说老八，我要是你，就一把火把她的店给点了»³.

¹ 乔叶：《最慢的是活着》.-杭州：浙江文艺出版社，2011年。

² Хитой императори Циси тарихда Цин династиясидаги энг ахлоқсиз ҳукмдор аёл сифатида қолган // Қаранг: <https://life.ru/p/1243236>.

³ 乔叶：《良宵》.-人民文学出版社，2008年。

- *Хой, эшитдингми, Саккизинчининг эри ҳам жазман топибди, - деди Учинчи.*

- *Биламан, унга кеча бу ҳақида гапиришганди.*

- *«Саккизинчи» - бу саккизинчи рақамли кушеткадаги уқаловчи (ҳаммом хизматчиси) аёл. Унинг эри такси ҳайдовчиси бўлиб, гигиена маҳсулотлари сотадиган дўкандор аёл билан топишиб олган ва оиласини ташлаб кетган эди.*

Бир қарашда ҳаётда кўп учрайдиган ҳодиса, одатий турмуш мажороси. Аммо бу мажоро замирида бир инсоннинг аччиқ тақдири ётади. «Саккизинчи» - эри берадиган 500 юан алимент пули фарзандлари билан кун кўришига етмаганидан, бир неча жойда ишлашига тўғри келади. Адиба алимент пули, бир марталик овқатланиш нархи сингари деталларни ўта аниқлик билан киритиб боради. Аёлнинг ишидан қисқартиришга тушиб, ўғли турли хил компьютер ўйинларига берилиб, уйдаги бор пулни кўчада сарфлашни бошлагач, ўз жонига қасд қилади, аммо бахтли тасодиф (онасининг кутилмаган ташрифи) туфайли тирик қолади. Бу воқеа туфайли у одамови, эзилган, ҳеч нарсага даъво қилмайдиган инсонга айланади. Кундузлари бозорда, кечкурунлари ҳаммомда ишлайди. У хизмат кўрсатаётган мижозлар - аёлларнинг «бориб эрининг жазмани дўконини ёқиб юборгин», «бориб жанжал қилгин, курашгин» каби маслаҳатларини вазмин, жилмайиб тинглайди, уларга жавобан бирор бир муносабат билдирмайди. Кун давомида турли ёшдаги, турли кўриниш ва характердаги аёлларга хизмат кўрсатар экан, уларнинг ҳар бирининг ташвиши, қувонч ва дардларини тинглашга мажбур. «Саккизинчи» уқалаш давомида аёлларнинг ўзини тутишидан бой ёки ўрта ҳоллиги, характери ҳақида хулоса чиқара олади.

Ҳикояга 8 ёшли қизалоқ ва унинг онаси образи ҳам киритилади. Ўрта ёшли ва ёши улуғ аёллардан фарқли ўлароқ адиба унга исм беради. Унда болалик, беғуборлик, чакқонлик, самимийлик, хушчақчақлик каби жуда гўзал фазилатлар мужассамланган. «Саккизинчи» шу қизалоқ ва ҳаммомдаги бошқа аёлларнинг хатти-ҳаракатларини хаёлан таққослайди. Қизалоқнинг ҳам бир кун улғайиб, шу аёллардан бирига ўхшаш аёлга айланишини ҳис қилади.

Ҳаммом ходималари мижозларни ёши, териси ва танаси шаклига кўра турли лақаблар билан атайдилар: «ошган хамир», «туршак», «гулдон», «сув» ва бошқалар. Уларнинг касби ва машғулоти ҳам турли-туман: сотувчи, ўқитувчи, фоҳиша, бой ишбилармоннинг ҳеч қаерда ишламайдиган аёли ва ҳақозо. Табиийки, уларнинг табиати, муомала маданияти ҳам шунга яраша. Бу орқали адиба аёллар оламининг кенг манзарасини ярата олади. «Саккизинчи»нинг кушеткасига тушган ҳар бир мижоз аёл беихтиёр ўзининг ҳаётини унга сўзлаб беради.

Ёзувчи услубига хос бўлган хусусият шундаки, у қаҳрамонларини «исмсиз» беради, лақаблар орқали аёллар характери, аёл руҳияти тасвирини типиклаштиради. Яъни аёлларга хос жуда кўп хислатларни уйғунлаштиради ва натижада аёлнинг индивидуаллашган умумлашма реалистик образини гавдалантиради.

Умуман адиба асар давомида «Саккизинчи» образи орқали ҳодисаларни таққослаш тамойилига амал қилади. Ҳатто унинг иш жойларини танлашда ҳам одатда одамлар гавжум бўладиган 2 та жой – Бозор ва Ҳаммомни танлайди:

«没有比她们这一行能够见识更多的人体了。下午，她在熙熙攘攘的超市里看穿衣服的人，晚上，她在熙熙攘攘的大澡堂子里看不穿衣服的人。白天她看人的奇装异服，晚上她看人的奇身异体。»¹

«Уларнинг бу касбидан инсон танасини етарлича кўпроқ кўрадиган касб бўлмаса керак. Кундузи улар гала-говур ва гавжум бозорда кийинаётган одамларни кузатса, кечқурун шовқин ва гавжум ҳаммомни тўлдирган ялангоч таналарни кўришади. Кундузи улар ҳар-хил кийинганларни кузатса, кечқурун бир-бирига ўхшамаган таналарни кўришади».

Аёлларнинг танасидаги кесерево жарроҳлиги, эстетик жарроҳлик, танага туширилган татуировка, калтак ва зўравонлик излари аёл қисмати кирраларининг далиллари сифатида намоён бўлади.

«Саккизинчи» асарнинг бошида ҳаётдан тўйган, жонига қасд қилишга уринган ожиза бир ҳолатда намоён бўлса, воқеалар ривожидан унинг ўзига ишончи ортади. У миждларининг тақдирини мушоҳада қилиб ўзидан ҳам аянчлироқ яшаётганлар борлигига амин бўлади. Унга ўз иши кундан-кунга ёқа бошлади. У аёллар танасидаги барча ифлосликларни, кирларни тозалаш, поклашдек фойдали ишни қилаётганидан ғурурланади.

Бора-бора у юраги аввалгидек эмаслигини тушунади. Зеро онаси уни ўз вақтида ёмон нарсаларни ўйламасликка кўндирган ҳам эди. Ундаги ўзгартириш қандай юз берди, нимага содир бўлди буни ўзи ҳам билмасди. Лекин у аниқ ўзгарди. Ўзгарди, жуда яхши бўлди. Юракка яхшими демак, қўлга ҳам яхши. Юрак қўллар кетидан боради ва тобора чаққон, эпчиллик билан уқалайди. Қаердаки унинг қўли юргизилса, кирлар тўкилади, кейин эса оппоқ тана пайдо бўлади. У ўзини муҳим мансабда тургандек – гўё моҳир шифокор, машхур ошпаз, режиссёр ёки мамлакат тақдири қўлида бўлган саркарда, оламга донғи кетган шавкатли императордек ҳис қилади.

Бироқ адиба воқеалар оқими ўзанини тўсатдан ўзгартиради. «Саккизинчи» меҳр билан хизмат кўрсатган аёллардан бири ўз эрининг жазмани, у суйиб эркалаган қизалоқ ўша аёлнинг қизи бўлиб чиқади. Шу лаҳзанинг ўзида аёлнинг барча нурли ўй-хаёллари чирпирак бўлиб кетади. Шу оний лаҳзада унинг хаёлидан ўтган қарама-қарши туғёнлар, рашк, алам, нафрат, ғазаб – ҳаммаси қуюндек онг оқимига айланади. Бу шундай кучли ва кудратли аёл туйғусики, унинг шиддати ва тезлигини сўз ифодасидан кўра хаёл тўқис бажара олади.

Мазмунан реалистик бўлган бу асарда адиба онг оқими, ички нутқ, таққослаш, образларни исмсиз бериш, лақаблардан фойдаланиш, шу билан бирга деталларни натуралистик тасвирлаш ва тавсифлаш усулларидан моҳирона фойдаланади.

¹ 乔叶：《良宵》.- 人民文学出版社，2008年。

Адибанинг энг машхур асарларидан яна бири «Е Сяолиннинг касаллик тарихи» (《叶小灵病史》) қиссаси бўлиб, унинг сюжети асосида шаҳарда яшашни орзу қилган қизнинг тақдир йўли туради. Қисса орқали адиба ёшларнинг, айниқса, қизларнинг қишлоқдаги оғир турмуш тарзидан қутилиб шаҳарга кетишга интилишини реалистик манзарасини яратади.

Қиссанинг асосий қаҳрамони Е Сяолин исмли қиз. Е Сяолин яшайдиган қишлоқда қизларнинг мавқеи юқори эмас. Қуйидаги парчада одамлар онгида қизлар ва ўғил болаларга муносабат яққол намоён бўлади:

«一般的庄户人家，总是有些重男轻女。这是没办法的事。谁让男孩子顶门立户来着？半夜里赶水烧地，长辈入土的抬棺领孝，家人被欺负时出气撑腰，都三男孩子打大旗。一家子里若是男孩子多了，哪怕再为他们将来娶妇发愁，心里总是欢喜的。就是穷得叮叮咣咣响，也是钢钢硬硬地穷……»。

总是欢喜的。就是穷得叮叮咣咣响，也是钢钢硬硬地穷»¹。

«Одатда қишлоқ оилаларида қизларга эмас, ўғил болага катта эътибор қаратилади. Буни ҳал қилишнинг иложи йўқ. Ким уларга оила суянчи бўлсин дебди? Эрта саҳарлаб туриб далани сугориши, қариндошлар ўлганида тобутни кўтариши ва аза тутуши, яқинларини кимдир хафа қилса, уларни ҳимоя қилиши – буларнинг бариси ўғил болаларнинг қисмати...Лекин оилада ўғил бола кўп бўлса ҳам яна муаммо, уларни уйлантириши, уларга бошпана қуриши каби бош оғриқдан қочиб қутилиб бўлмайди. Қалбда қувонч лиммолим, аммо йўқчилик, даҳшатли йўқчилик...»

Аммо Сяолин оилада ягона қиз фарзанд бўлгани учун юқоридаги тавсиф унга тегишли эмас. У оиланинг суюкли ва эрка фарзанди.

Қисса давомида шаҳар ва қишлоқ турмуш тарзи қиёсланади. Шаҳарда яшаш, қишлоқдаги қоқоқликдан қутилиб кетиш ҳар бир ёшнинг орзуси. Е Сяолин ҳам шундай орзулар билан яшайди. Қизнинг бу орзуси бора-бора «касаллик»ка айланади. Шаҳарга ошиқиш касаллиги. Дугонаси Ли Эрню тилидан айтилган қуйидаги сўзларда ўша ошиқишни яна бир қарра тасдиқланади:

«可从没有见过像叶小灵这么傻到家的傻孩子。她一心一意地要当一个真正的杨树人，一心一意地要把自己贡献给杨树市。那时候，每当盯着叶小灵袅袅娜娜远去的背影，我就觉得，杨树市是个巨大的宫殿，那个和叶小灵相亲的男人就是个皇上。叶小灵呢，只是个候选秀女，准备进殿让人挑选。对她来说似乎是不重要的，只要那个人不是太差，只要那个人要她。她不是要一个具体的男人来娶她，她是要杨树市来娶她，要杨树市的公园来娶她，要杨树市的大马路来娶她，要杨树市的路灯来娶她，要杨树市的高楼大厦来娶她，要杨树市所有响动着的普通话的声音来娶她——要杨树市所有城市文明的表征来娶她»²。

¹ 乔叶：《叶小灵病史》.- 北京：文化艺术出版社，2010年，10-20页

² 乔叶：《叶小灵病史》.- 北京：文化艺术出版社，2010年，10-20页。

«Мен ҳеч қачон шунчалик шаҳарлик бўлишни хоҳлаган ва ўзини шу шаҳарга бахшида қилишга тайёр бўлган Е Сяолиндек аҳмоқ қизни кўрмагандим. Ҳар гал унинг тобора узоқлашаётган қадди-қоматини кузатганимда шундай тасаввур қилардим – Яншу шаҳри - бу катта сарой, Е Сяолиннинг кувёви – бу император. Е Сяолин эса шу саройга танланиши лозим бўлган гўзаллардан бири... Масала унинг аниқ кимга турмушга чиқишида эмас, унга шунчаки Яншу шаҳрига, шу шаҳардаги хиёбонга, кўчага, чироқларга, бинога, жарангдор нутққа, хуллас, цивилизация деб аталмиш ҳамма нарсага турмушга чиқиши муҳим эди».

Шу ўринда адиба нега қиссани шаҳар ва қишлоқдаги кўчаларнинг номланиши ва фарқлари тасвири билан бошлагани ойдинлашади. Қиссада характери Е Сяолинга тамомила тескари бўлган Дин Цзюшун – 9 та ўғил фарзанди бор камбағал, «уйида одамдан бошқа ҳеч вақоси йўқ» оиланинг аъзоси. Қиссада у ўз қишлоғини яхши кўрадиган, ҳар қандай вазиятда ҳам қишлоғини ташлаб кетмайдиган ёшларнинг типик вакили сифатида намоён бўлади. Дин Цзюшуннинг Е Сяолинга уйланиши, унинг имкониятларини рўёбга чиқаришига туртки беради. Оқида аёлининг маслаҳатлари билан у қишлоқда кутубхона очади, қишлоқнинг ижтимоий-сиёсий ҳаётида фаол иштирок этади.

Қиссада қишлоқдаги деҳқонлар турмуши натуралистик баён этилади. Қишлоқ ёшлари камдан-кам ҳолатда ўқиш бахтига муяссар бўлишади. Уларнинг маиший ҳаёти шаҳарликларникидан тубдан фарқ қилади. Асарда деҳқонларнинг буғдой ўрими билан боғлиқ иш фаолияти куйидагича берилади:

«在地里的， 就还是老天爷的到了咱家的缸里， 才是咱的. 于是， 为了粮食进仓， 成为真正的粮食， 家家都如打仗一样， 忙里忙外， 早早搜罗好了大大小小的麻袋， 准备装麦子。 一开了镰， 就老老少少都上阵。 连学校都给我们农村学生放了麦假»¹.

«Даладаги буғдой Яратганникидир, қачон омборга тушса, кейин бизники бўлади. Шундай экан, унинг омборга тушиши учун, ҳамма худди урушга чиққандек сафарбар қилинади. Атрофда тараддуд бошланган, буғдой қоплари олдиндан тайёрлаб қўйилган. Ҳосил йиғиши пайтида ёшу қари меҳнат қилади, мактабларда «буғдой таътили» кунлари бошланади».

Бундай ҳаёт аксарият ёшларни қониқтирмайди. Қишлоқда не-не йигитларнинг орзуси ва ижтимоий мавқеи жиҳатдан юқори бўлган Е Сяолин шаҳарга кетиш орзуси туфайли жисмоний ногирон йигитга турмушга чиқишга ҳам рози бўлади, аммо энг сўнгги дақиқада фикридан қайтади. Сяолин ҳар қанча истамасин, шаҳарда яшаш орзуси амалга ошмайди.

Тиқиш, бичиш, чўчка боқиш, товуқ кўпайтириш, буғдой қуритиш, ун янчиш – қишлоқ қизларининг асосий машғулоти. Е Сяолин ҳам бу ишларни сидқидилдан бажарса-да, у бу қизлардан тамомила фарқ қилади. У ҳеч қутилмаганда камбағал Дин Цзюшунга турмушга чиқади, гўшт дўкони очиб

¹ 乔叶：《叶小灵病史》.- 北京：文化艺术出版社，2010年，10-25页

савдо билан шуғуллана бошлайди. Унинг тадбиркорлиги, меҳнатга ўзига хос ёндашуви туфайли ўзи яшаб турган қишлоқни орзусидаги шаҳарга айланишига жуда катта ҳисса қўшади. Ундаги сабр ва иродадан ҳайратланган Ли Эрню Сяолинни: ««орзу» сўзининг тажассуми» деб атайди.

Қиссада Е Сяолин, Дин Цзюшун ва Ли Эрню билан боғлиқ сюжет чизиклари мавжуд. Ли Эрню тилидан Е Сяолин ва Дин Цзюшун билан боғлиқ воқеалар ҳикоя қилинади. У асарда ўзига хос қиссанавис образида намоён бўлади. У асардаги қаҳрамонларни бирлаштириб туради. Рус олими В.В.Виноградов таъбири билан ифодалаганда қиссанавис образи «асар моҳиятининг жамланган тарзда намоён бўлиши»¹ дир. Ли Эрню Е Сяолин ва бошқа қаҳрамонларнинг хатти-ҳаракатларини кузатади, уларга баҳо беради, хулоса чиқаради. Бу жараёнда Ли Эрнюнинг ҳам ўз тақдир йўли ҳақида тасаввур ҳосил қилинади. У Е Сяолинчалик шаҳарга интилмаган. Аммо тақдир тақозоси билан у шаҳарлик йигитга турмушга чиқади ва шаҳарда яшайди. Ли Эрню ҳар доим Е Сяолинга, ундаги латофат, кийиниш маданияти, ўзини тутиши, ғайрати ва нафосатига ҳавас билан қарайди. Бутун қишлоқни ўйлантирган савол: Е Сяолиндек бой ва ўзига тўқ хонадоннинг қизи нега Дин Цзюшунга турмушга чикди? Нега одатда эркаклар шуғулланадиган касб – қассоблик билан шуғулланишни танлади? Бу саволларга Сяолин фақат Ли Эрнюгагина очик жавоб беради. Биринчи саволга Сяолиннинг жавоби қуйидагича бўлади: «У менинг нима ўйлаётганимни билади, у мени тушунади. Қачонки сени тушунишса бу буюк бахт, чин севги». Бу жавобдан сўнг Ли Эрнюнинг унга муносабати келтирилади: «Севги вужудини қамраб олган инсон ҳақида ҳеч нарса деб бўлмайди. Севги – бу бир касалликнинг тури. Е Сяолин бир касалликдан ўтиб иккинчи касалликка чалинди». Е Сяолиннинг қассобчилик билан шуғулланишига келсак, бу ҳақида ҳам Ли Эрню тилидан ноодатий изоҳ берилади: «Қандай одамлар гўшт савдоси билан шуғулланадилар? Булар, менинг тасаввуримда, яланғоч жуссадор гавдали, соқоли олинмаган, қўпол, қорайган, соғлом, баланд овозли, елкасида кир сочик, қўлида ўткир ярқираган болта, ёниб турган кўзли, кучли эркаклар...«Дарёли ўзан» романидаги Чжэнь Гуанси, «Уч шоҳлик» романидаги ваҳший Чжан Фэ, ҳеч бўлмаганда «Ғарбга саёҳат» романидаги роҳиб Ша Хэшан ёки «Қизил кўшкдаги туш» романидаги Ни Эрга ўхшаган бўлиши керак». Мана шу лавҳада Ли Эрню тилидан хитой адабиётида яратилган энг йирик романлар тилга олинади. Бу ўринда адабиётшунос Л.В.Чернецнинг: «...Романга нисбатан қисса сюжетининг масштаби торроқ ва қурилиши жўнроқ бўлади; сюжетнинг кўпинча хроникал характерда бўлиши ва ҳикоячи-автор овозининг бутун асар давомида эшитилиб туриши – қиссанинг специфик хусусиятидир»², деган фикрлари яна бир қарра ўз исботини топади. Ли Эрню ҳикоячи автор сифатида бош

¹ Виноградов В.В. О теории художественной речи. - М.: Высшая школа, 1971. - С.118.

² Чернец Л.В. Введение в литературоведение. М.: Высшая школа, 1976. С.386.

қахрамон Е Сяолиннинг ички кечинмалари, руҳиятида содир бўлаётган ҳолатларни баён этиш билан бирга ўзининг холис муносабатини билдира боради. Е Сяолиннинг гўшт дўкони очиши тўғрисидаги қарорида ўз ҳақиқати эди: «Туғишни режалаштириш қонунидан беркиниб юришимга тўғри келган йиллари катта кизим бир неча бор гўшт дўкони олдидан ўтаётганимизда: «Ойи, қачон биз ҳеч бўлмаса бир мартагина тўйиб гўшт еймиз?» деб сўрар эди. Айнан ана ўшанда мен қачон ҳаётим изига тушиб кетса, гўшт дўкони очаман ва болам қачонки гўшт егиси келса, олиб ейди деган қатъий қарорга келдим».

Асарда Ли Эрню образи жуда катта ғоявий, бадий функцияни бажаради. Ўзбек олими А. Холмуродовнинг «Қиссанавис образи – ёзувчининг маҳорат даражасини белгиловчи мезонлардан бири. Бунда ёзувчининг нуқтаи назари етакчилик қилади»¹, деган гапларини бизнинг вазиятда ҳам татбиқ этиш ўринли деб ҳисоблаймиз.

Адиба услубига хос муҳим жиҳатлардан бири қиссада воқеадан хулоса чиқариш тенденцияси кучли. Қисса бошланмаси тўртта кўча, кишлоқ марказида жойлашган Сяолиннинг гўшт дўкони ва Сяолиннинг ташқи кўриниши тасвири билан бошланади. Сўнг ретроспектив усулда орқага қайтилиб, дўкон очилгунга қадар бўлган воқеалар хронологик тартибда баён этилади. Асарда газета ва жой номларининг айнан берилиши, кундалик хабарлар, дўкондаги молларнинг фирмаси, маркаси ва русумининг айнан келтирилиши, дўкон, салонларнинг номлари ундаги тарихийлик колоритини оширади. Шунингдек, тўй маросими, халқнинг урф-одатлари ва анъаналарининг берилиши қиссадаги тарихийликни чуқурлаштиради. Асарда Хитойда иккинчи болани дунёга келтиришни таъқиқловчи қонунга ишора қилинган ўринлар ҳам учрайди: «Болани камроқ туғинг, дарахтни кўпроқ экинг», «Биринчи хомиладорликда туққин, иккинчисида санчгин, учинчи ва тўртинчисида – қиргин, қиргин, қиргин» каби иборалар замирида оддий халқ тилидан ўша даврдаги Хитой ҳукуматининг туғишни режалаштириш сиёсатга ишора ётади.

Асарда ўхшатиш, мақол ва иборалардан унумли фойдаланади. Масалан, Сяолин шаҳарга бориб ўқишга киролмасдан қайтгани ҳолатини: «Қақнус чинорнинг устида айланиб яшил тепаликка қўнди», деб тасвирлайди. Турли ибратли афоризм ва иборалар келтирилади: «Орзусиз одам мисоли чўчқа», «Ҳаётда орзуларидан воз кечадиган инсонлар бўлса-да, орзулар инсонни тарк этмайдилар»; «Орзу бу йўл кўрсатувчи нур», «Орзу бу беназир гўзаллик, у инсоннинг оғир қисматида умид куртакларини очади», «Орзу бу дунёдаги барча бахтсизларга қувонч олиб келади», «Қимматбаҳо тош ҳар доим ярқирайди», «Мен товукнинг боши бўлишим мумкин, лекин асло қақнуснинг думи бўлмайман», «Понани пона билан қоқиб туширадилар»² ва бошқалар.

¹ Холмуродов А. Ўзбек қиссачилиги: тараққиёт муаммолари. Т.2013// <http://uz.denemetr.com/docs/768/index-222136-1.html?page=2>. Мурожаат этилган сана: 18.03.2020.

² 乔叶: 《叶小灵病史》.- 北京: 文化艺术出版社, 2010年, 10-30页

Хулоса қилиб шуни таъкидлаш жоизки, адиба ижодини бирлаштириб турувчи ягона хусусият бу уларнинг реалистик ижодий методда ҳаётнинг кенг камровли манзараларини тасвирлашидир. Шунингдек, асар қаҳрамонларини танлашда ҳам улар асосан ўзлари яшаган ҳудуд одамлари, замондошлари, оддий инсонлар қиёфасини гавдалантирадидилар. Маиший турмуш, кундалик ҳаёт тарзи тасвири орқали тарихий воқеликнинг реал манзаралари бадий жонлантирилади.

КУРБАНОВА ГУЛСАРА

филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD), доцент, ЎзМУ

Монтескьенинг “Форс номалари” асарида шарқ мотивининг бадий-фалсафий талқини

Аннотация. Мазкур мақола француз маърифатпарварлиги илк намояндаларидан бири Шарль Луи Монтескьенинг “Форс номалари”да Форсий нигоҳи икки томонлама ҳаракатни амалга оширишига имкон беради, яъни французларда кечган реал воқелик акси ўзига хос тарзда форсларда ҳам такрорланиши асар мазмунининг чуқур фалсафий мазмуни асосида ўрганилади. Монтескьенинг Форсий нигоҳи инсоннинг яшаб турган сиёсий тузумига ва, аксинча, жамиятнинг инсонга муносабатини масофадан кузатиши масал жанри, марказдан узоқлашган кузатиши, персонаж нигоҳи, юморга бой танқидий қарашлар орқали таҳлилга тортилади.

Мақолада таржима бир-биридан фарқ қиладиган икки маданий бирлашма вакиллари орасидаги коммуникатив фаолият сифатида маданий тўсиқ муаммоларини ҳал этадики, таржима жараёнида маданий факторлар катта аҳамиятга эга эканлиги ҳамда таржиманинг маданий-этнографик концепциясига кўра тиллар эмас маданиятлар таржима қилинишига алоҳида аҳамият қаратилади. Таржима матнида тил ва маданиятнинг ўзаро таъсирига хос специфик хусусияти “олам манзараси”нинг хилма-хиллигида намоён бўлади. Бадий таржиманинг асосий мезонларидан бири асар муаллифи индивидуал услубининг сақланиши стилистик фигуралар метафора, муболага, перефразаларнинг таржима тилига мос ўзгарилиши орқали аниқланган ва аслият матнида қўлланилган лисоний воситаларнинг услубий ўзига хослиги таржима матнининг ҳам худди бирламчи матндек бадий маҳоратга эга асар эканлиги француз-ўзбек таржима матнлари асосида очиб берилган.

Таржима меъёри нуқтаи назаридан муттаржимнинг бадий матн парчасини тушунишида қийинчиликнинг юзага келиши табиий ҳол. Шу нуқтаи назардан ёзилиши услуби ва даври билан фарқ қилувчи фалсафий асарнинг таржимада қайта яратилишида аслият мазмунини рефлексив англашсиз адекват таржимасига эришиши қийин. Асарда қўлланилган стилистик фигураларнинг таржима тилида адекватлигига эришишида матн мазмунининг вазилавий-услубий меъёрларини сақлаб қолиши муҳим аҳамият касб этиши тадқиқ этилади.

Таянч сўз ва иборалар: Форсий нигоҳи, персонаж нигоҳи, француз маърифатчилиги, дунё ва инсон, руҳ ва қалб, таржима тили, аслият матни, стилистик фигура.

Аннотация. В данной статье исследуется глубокое философское содержание «Персидских писем» Шарля Луи Монтескье, одного из первых представителей французского Просвещения в котором персидский взгляд допускает двусторонний подход, а это означает, что отражение реалий французов своеобразно повторяется в персах. Персидский взгляд Монтескье на политический строй, в котором живет человек, и, наоборот, дистанционное наблюдение за отношением общества к человеку анализируется через жанр притчи, децентрализованного наблюдения, характерного взгляда, юмористических критических воззрений.

В статье рассматривается проблема культурных барьеров как коммуникативная деятельность представителей двух разных культурных объединений, подчеркивая значение культурных факторов в переводческом процессе и переводе культур, а не языков, согласно культурно-этнографической концепции перевода. В тексте перевода специфика взаимодействия языка и культуры отражается в разнообразии «мировоззрения».

Одним из главных критериев художественного перевода является сохранение индивидуального стиля автора произведения. С точки зрения переводческих норм естественно, что переводчик испытывает затруднения в понимании фрагмента художественного текста. С этой точки зрения трудно добиться адекватного перевода без рефлексивного осмысления содержания оригинала в переводе философского произведения, отличающегося по стилю и периоду написания. Исследуется важность соблюдения функционально-методологических норм содержания текста для достижения адекватности стилистических фигур, используемых в произведении, языку перевода.

Опорные слова и выражения: персидский взгляд, характерный взгляд, французское Просвещение, мир и человек, дух и сердце, язык перевода, оригинальный текст, стилистическая фигура.

Abstract. This article explores the deep philosophical content of the "Persian Letters" by Charles Louis Montesquieu, one of the first representatives of the French Enlightenment, in which the Persian view allows a two-sided approach, which means that the reflection of the realities of the French is uniquely repeated in the Persians. Montesquieu's Persian view of the political system in which a person lives, and vice versa, remote observation of society's attitude towards a person is analyzed through the genre of a parable, decentralized observation, characteristic view, humorous critical views.

The article deals with the problem of cultural barriers as a communicative activity of representatives of two different cultural associations, emphasizing the importance of cultural factors in the translation process and the translation of cultures, not languages, according to the cultural and ethnographic concept of translation. In the text of the translation, the specificity of the interaction of language and culture is reflected in the diversity of the "worldview". One of the main criteria for literary translation is the preservation of the individual style of the author of the work. From the point of view of translation standards, it is natural that the translator has difficulty in understanding a fragment of a literary text. From this point of view, it is difficult to achieve an adequate translation without a reflective understanding of the content of the original in the translation of a philosophical work that differs in style and period of writing. The importance of observing the functional and methodological norms of the content of the text in order to achieve the adequacy of the stylistic figures used in the work to the target language is investigated.

Keywords and expressions: Persian view, characteristic view, French enlightenment, world and man, spirit and soul, language of translation, original text, stylistic figure.

Кириш. Шарқ маданияти ва фалсафий қарашларни акс эттирган Монтескье қаламига мансуб “Форс номлари” асарининг француз тилидан ўзбек тилига таржимаси Р.Қиличев (1-43-мактублар), Ҳ.Орзуқулов (43-48-мактублар), Ш.Миноваров (85-161-мактублар) ҳамкорлигида 1999 йил Франция Республикасининг Тошкентдаги элчихонаси иштироки ва кўмагида таржима қилинган. Француз маърифатпарварлиги илк намояндаларидан бири Шарль Луи Монтескьенинг “Форс номлари” (1721)¹ асари инсон ички энергиясини, руҳи ва қалбини ҳаракатга келтирувчи “дунё ва инсон” ҳақида ҳамда унда ўзининг иштироки хусусида беихтиёр мушоҳада этишга чорлаши билан ўз замонаси ва бугунги жамиятимиз учун ҳам жуда муҳим аҳамият касб этади.

Жан Жак Руссо “Тенгсизликнинг келиб чиқиши ҳақидаги мулоҳазалар номли нутқида “вахшиёна” жамиятлар тўғрисида фикр юритади”². Бундай мулоҳазалар файласуф учун шу сингари жамият моделига тақлидан мушоҳада юритиш учун эмас, балки айни дамда ғарб жамиятининг ахлоқий таназзули ҳақида ўйлаб кўришга имкон беришини англатади. Гегель фалсафасига кўра, инсоннинг ўзини четдан кузатиши “ўзлигини англаш” демакдир. Ҳаётнинг фалсафий қоидалари оқидамида яшаётган инсон, айниқса, Монтескье “Форс номлари” асаридаги персонажларига “Қандай қилиб ўз-лигини тушунишига имкон беради?” деган савол туғилиши табиий. Унинг асарини ўқиган ўқувчида “ёт” ва “мен” тушунчалари орқали қарама-қаршилик муносабатлари шаклланиши ўқувчини олис масофадан туриб ҳаёт, жамият ҳақида беихтиёр фикрлашга ундайди. Масофадан кузатиш, биринчи навбатда, Форсийнинг қарашлари, Ўзбек ва Риканинг дўстларига Европага қилган саёҳатлари хусусида гапириб бераётиб, жамиятда кечадиган воқеаларга нисбатан муносабатини ифода этиши билан боғлиқ. Адиб ўқувчини асар сюжетида воқеаларнинг ўзаро боғланишини эътибордан қочирмасликка ундайди. Бу боғлиқлик, биринчидан, Ўзбекнинг ҳарамида қолган хотинлари ва уларнинг кўзғолони билан, иккинчидан Франция ва Европа давлатларида XVIII асрда рўй берган реал воқеаларга танқидий муносабат ифодаланиши билан алоқадор. Ёзувчи замонавий жамиятни мукаммаллаштириш учун ўз позицияси нуқтаи назаридан воқеалар сюжети орқали ўқувчини жамиятга танқидий муносабатини ўйлаб кўришга енгил юмор билан йўналтиради. “Форс номлари”да Форсий нигоҳи икки томонлама ҳаракатни амалга оширишга имкон беради, яъни французларда кечган реал воқелик акси ўзига хос тарзда форсларда ҳам такрорланади. Ҳақиқатан ҳам, макон ва ундаги маданий фарқларга масофадан нигоҳ ташлаш ғайритабиий туюлса-да, бу

¹ Montesquieu Lettres persanes. – Paris Editions Gallimard, 1966. – P.76.

² <https://philosophie.cegeptr.qc.ca/wp-content/documents/Discours-sur-lin%C3%A9galit%C3%A9-1754.pdf>.

жараён бадий адабиётда ахлоқий ва фалсафий мақсадни кўзлайди. Монтескье асарининг ўзига хослиги ундаги реал воқеликни содда гап тузилишли стилистик фигуралар муболаға, эпитет, парафразалар орқали берилиши ва сўз бирикмаларининг яширин маъноси йўқлиги фикрни очик-ойдин ифодаланишида намоён бўлса, асар мазмунининг чуқур фалсафий мазмунга эга эканлиги унинг мураккаб ғоявий тузилишида намоён бўлади. XVIII аср ғарб маърифатчилигининг ривожланиш даври бўлдики, уларнинг фаолияти жамият ривожига кўшган ҳиссалари билан баҳоланади¹. Монтескье (жадидлар каби) ғарб ва шарқ халқларининг ҳаётида рўй бераётган истибдод, зўравонликни илм-маърифат ривожланишига кенг йўл очиб бериш орқали энгиш мумкинлигига ишонади. У четдан бегона юрт кишилари нигоҳи билан миллатни ўз-ўзига назар ташлаши, унинг ўзидаги иллатларни тушуниб етишларига имкон беради, деб ишонади.

Таҳлил ва натижа. Монтескьенинг Форсий нигоҳида инсоннинг яшаб турган сиёсий тузумига ва, аксинча, жамиятнинг инсонга муносабатида, унда рўй бераётган воқеа-ҳодисаларнинг сабаб ва оқибатларини масофадан кузатиши натижаси қуйидаги кўринишларда амалга оширилади²:

1. *Масал жанридан фойдаланиш орқали.* Масал жанридан бадий адабиётда инсоннинг аҳволи ва замонавий воқеликларга танқидий қарашдан ахлоқий ёки фалсафий мақсадда фойдаланиш тез-тез учраб туради. Ахлоқ-одоб фалсафаси ёритилган масаллар, жумладан, 11-, 12-, 13-, 14-мактубларда соф инсоний виждон фалсафаси Арабистондаги троглодитлар масалида, 67-мактубда оташпарастилик соф виждонлилик рамзи сифатида талқин этилган “Фаридун ва Астарт қиссаси”, 141-мактубда ситамкорлик фалсафаси Иброҳим исмли ўта рашкчи эр ва унинг 12та хотини ҳақидаги эронлик аёлларнинг ҳарамдаги ҳаётлари акс эттирилган қисса ва қиссадан ҳисса чиқариш усулини асарда қўллаш орқали инсонга жамиятда кечадиган ҳодисаларни четдан туриб, масофадан кузатиш имконини беради.

2. *Марказдан узоқлашган кузатиш орқали.* Асарда Форсийларнинг ҳайрати, тушунарсиз ҳолати, ғазаби янги кўриниш орқали намоён бўлишига имкон беради, чунки улар орасидаги маконда ва маданиятда ўзаро тафовути катталиги биз учун жуда оддий бўлиб туюлади, шу боис бадий образ позициясига тушганимизни буни чуқур ҳис қилмаймиз ва унинг оламини беихтиёр ўзимиз яшаётган дунё билан солиштирамиз. Бошқача айтганда, булар бизнинг урф-одатлар ва эътиқодлар, ижтимоий меъёрлар, ҳукмронлик тузумларига қўллимизни англаб етишимизга тўсқинлик қиладиган сезгирлигимизнинг таъсирини йўқотиш ҳақидадир, шунинг учун биз уларни ҳис қилишимиз қийинроқ кечади. Демак, нигоҳни марказдан ажратиш маъносида узоқлаштириш жамиятимизни бошқарадиган қонунлар ва сунъий-

¹ П. С. Гуревич, И. Т. Фролов. Философское постижение человека. <https://fil.wikireading.ru/10371>.

² Андреев Л.Г. Козлова Н.П. История французской литературы, М.: Высшая школа, 1987.-542 с.

ликларни очишга имкон беради. Ижодкорнинг 99-мактубда тавсифланган француз модаси ҳақидаги машҳур мисолини олишимиз мумкин. Риканинг мактуби ахлоққа оид оддий сатиранинг енгил оҳангидан бошланади: қаҳрамон француз модаси, хусусан, аёллар модасидаги ўзгаришларнинг тезлигидан ҳайратда қолади. Ёзувчининг сиёсий тузумга хос салбий қарашлари ҳам ўзгарувчан Париж модаларига хос “ҳукмдорнинг қалби қолип мисол бошқа барча қалбларни шакллантириб туради” жумласида ифодаланган метафораси қирол қиёфасида жамиятнинг шаклланишига ишора қилади.

3. *Персонаж нигоҳи орқали*. Форсийнинг кўзгу нигоҳи китобхонга замонавий воқеликни гоҳ яқиндан, гоҳ узокдан кузатиш имконини беради, унда француз монархиясининг деспотик мойилликларига очик муносабат ифодаланади.

Форслар ўзлари учун номаълум ҳақиқатга дуч келишади ва уни Европани билмаган дўстларига тасвирлашда форсликлар ва мусулмон цивилизацияси билан ўхшашликларни излайдилар ҳамда ўз кузатувлари орқали француз урф-одатларининг экзотик сабабларини излашади. 37-мактубда Франция қироли ва Форс султони ўртасидаги ўхшашлик ҳамда фарқлар аниқ параллелликда кўрсатилган. Ушбу мактубда шарқ ва ғарб диалоги ўз давлатини яхши кўрган форсий нигоҳидан тасвирланади, шунинг учун ҳам бу ерда монархиянинг деспотик мойилликлари намоён бўлади. Мактуб Франция қиролининг кексалиги билан очилиб, ҳокимиятнинг қирол шахсий манфаатлари ва қизиқишлари асосида қурилганлиги, ўзбошимчалик каби иллатлар кексаликнинг инжиқликлари билан кучайиши таъкидланади. Деспотизм элементлари қиролнинг таъсирчан феъл-атвори “18 ёшли вазири, 80 ёшли маъшуқаси”, ҳокимият учун таҳдид “кўшин бошига яхши генерал қўйишдан кўркиши” каби сатрлар таҳлилида очиб берилади. Китобхоннинг форсийларнинг узок нигоҳи призмасидан келиб чиқадиган хулосаси, мутлақ монархияга олиб борадиган бошқарувнинг мантиқсизлиги, қиролликнинг давлат манфаатларига, жамоат манфаатларига беътиборлиги натижасидир.

4. *Юморга бой танқидий қарашлар орқали*. Бадий адабиётнинг эпистоляр жанри бир неча қарашларни ўз ичига бирлаштиради, жумладан, “Форс номаларт” юмор нуқтаи назаридан танқидий қарашларга эга. Асардаги номалар системаси кўпқирраликка асосланган, яъни шарқ ва ғарбни солиштиришда ёзувчи баъзан узокдан бетараф нигоҳ билан ўзга оламни, баъзан яқиндан ўз дунёсини кескин танқид остига олади. Мактубда икки форслик Ўзбек ва Рика Франциядан туриб ўз дўстлари Носир, Мирза, Рустан, Иббен, Реди, Наргум, ҳарам оғаларига ва Ўзбекнинг ҳарамидеги аёлларига худди шундай танқидий юморга йўғрилган мактубларининг гувоҳи бўламиз. Баъзи хатда европаликларнинг шарқликларга нисбатан нуқтаи назарлари ифода этилади, хусусан, персонажларнинг Европа ва осиеликлар ҳақидаги диалоглари бир-бирига қарама-қарши қўйилганини ва кўплаб танқидий мулоҳазаларга эга бўлган қатор маданий диалог моделлари ва дунёқарашларининг гувоҳи бўламиз.

Чукур мулоҳаза юритаётган Ўзбекнинг ҳарамда қолган аёлларига нисбатан шафқатсиз йўл тутиши уларнинг ҳурфикрлигига қарама-қарши қўйилади. Бу хусусда 21-мактуб – қулларига юборган номасида келтирилган “мактубни очганинг ҳамон титрамоғинг”, “ларзага келмоғинг керак” деган сўзлари хўжайиннинг ғазабини кўрсатувчи таҳдид сингари жаранглайди. Кейинги абзацда қўлланилган сўзнинг маъноси “Мен – хўжайин”, “Сен–қулсан” маъносида деспот ҳукуматнинг экзотик оширилишида унинг ҳулқ- атвори шарқ истибдодига параллел тасвирланади.

Бироқ 16-мактубда Ўзбекнинг уч қабр қўриқчиси Мулла Муҳаммад Алига ёзган хатида, аксинча, позицияси ўзгариб ўзини унинг олдида нақадар ожизлигини, қалби ўғит-насихатларга муҳтож эканлигини тан олади. У мулла Муҳаммад олдида худди қуллари эркидан маҳрум бўлганидек, ўз қалби ва эркинлигидан жудолигини тан олади: Ўзбек дин ва унинг намояндалари фойдасига ўз ақл-идроки ва мулоҳазаларидан воз кечади. Зеро, унинг ўзлигидан бегона бўлиши узоқ давом этмайди, кейинги мактублар мазмунидан ҳокимият ва бўйсунуш ўртасидаги алоқаларнинг мураккаб системаси юзага келганлиги маълум бўлади. Ўзбекнинг Европага қилган саёҳати туфайли Европадаги иллатларни кўпроқ тан олади ва ўз маданиятининг ақида эканлигига кўпроқ шубҳа билан қарайди, бироқ ўзини ҳарамда ҳукмронлиги нуқтаи назаридан қараганда мутлақ хўжайинлигини асослай олмайди. Асарни ўқиган китобхонда шундай тушунча пайдо бўлади, муаммо қанча яқин бўлса, сўқирлик шунча кучли бўлади. Бу ҳолатда француз ва ўзбек китобхонининг ҳарамдаги иллатлардан ўзи учун чиқариб оладиган сабоғи аниқ: бошқалардан мамнун бўлмаслик, “ўзлиги”га қайтишга имкон беради.

Форсларнинг бемаънилик ва номувофикликларни таъкидлаган ўзгарувчан нуқтаи назари, баъзида жиддий танқид ва шубҳаларни келтириб чиқаради (кўпинча, Ўзбекнинг мактубларида), баъзида Риканинг европаликларнинг базмлари руҳи ҳақида бемаъни ва номувофик эканлигини жонли, сатирик ва истехзоли ҳикоялари этимологик нуқтаи назаридан, диссимилияция (ўзгариш) ва шубҳани англатади. Агар одам ўйлаган нарсасининг аксини айтса, бу масҳара қилишнинг бир шакли бўлиб, сохта соддалик ва ишончсизликни ҳам ўз ичига олиши мумкин. Бадиий контекстда истехзо персонажга (ўзини ишонувчан қилиб кўрсатувчи) ва муаллифга (қаҳрамон ҳақиқатан ҳам ишонувчан бўлиб, муаллиф ўзининг ишончлигидан истехзо учун фойдаланади) тегишли бўлган ҳолатларни фарқлаш керак.

Бизнинг таҳлилимиз манбаи Монтеस्कьенинг мазкур асари шарқ маданиятини фалсафий-бадиий матнда ифода этиши билан катта аҳамият касб этади. Франция XVIII асрда маърифатчиликнинг марказига айланган. Француз маърифатчилари жамият иллатларини илм-маърифат орқали баргараф этиш мумкин, деган ғояни илгари сурганлар. Мазкур маърифатпарварлик Францияда “Les lumières” термини билан аталган. Унинг биринчи босқичида Ш.Л.Монтескье (1689–1755) фаол иштирок этган. У ўзининг 1712 йилда

ёзилган “Форс номалари”да маърифатчилик ғояларини мантиқий ақл-идрок ва табиийликка йўналтиради. Монтескье номи ўзининг ҳокимият, қонунчилик, давлатчилик, маданият каби масалаларга фалсафий қарашларини ифода этган асарлари орқали француз академиясида таъсис этилган энциклопедияга киритилади. У аниқ ифодаланган антиклерикал фаолият, диний ақидапарастлик ва иккиюзламачиликка, черков догматизми ва черковнинг давлат ҳамда жамиятдан устунлиги билан ажралиб туришига ўз асарлари орқали қарши чиқади. Монтескьенинг “Форс номалари”да ёзувчи ўзи яшаган давр иллатларини ўткир қалам остига олган бўлса, Амин Маалуф замонавий ёзувчи сифатида узоқ ўтмиш – тарихга саёҳат қилади ва IX-XI аср воқеаларини XIX-XX аср билан боғлиқликда маҳорат билан ифодалай олади. Унинг асари биринчидан, шарқ ва ғарб диалоги, шарқ маданияти нуқтаи назаридан очиб берилганлиги, иккинчидан, иккала асар ҳам китобхонни чуқур мушоҳадага ундовчи “дунё ва инсон”, “борлиқ ва замон” фалсафий қарашларини акс эттиргани билан аҳамиятлидир.

Оригинал таржима ўқувчи томонидан деярли она тилидаги матн сифатида қабул қилинади. Шунинг учун ҳам таржимон бадиий асарни таржима қилар экан, ёзувчининг индивидуал услубини, у қўллаган бадиий жанр услуби ва лингвистик воситаларнинг эстетик жиҳатларини тўлиқ тушуниши лозим. Л.Тимофеевнинг фикрича, бадиий услуб “ёзувчининг шахсий тажрибаси, иқтидори ва ёзиш усулидир”¹. Индивидуал услуб тушунчаси бадиий адабиётни лингвистик ўрганишда тарихий келиб чиқишга асосланган, тузилиши жиҳатдан ички семантик мазмунга эга бадиий ифода воситалари ва шаклларининг бошланғич асоси ҳисобланади. Бадиий адабиётда бадиий тизим усуллари орқали яратилган индивидуал ёки шахсий услуб доминант ҳисобланади ва у, табиийки, яратилган асар муаллифига тегишли бўлади.

Демак, бадиий асар таржимонининг вазифаси аслият ўқувчиси бошдан кечирган ҳис-туйғулари ва ассоциацияларини уйғотадиган адекват образларни яратишдан иборат бўлади. Бу эса таржимондан асар услуби ва муаллифнинг индивидуал услубини сақлаган ҳолда бадиий таржима назариясининг марказий масаласидан бири бўлган аслиятнинг ғоявий-бадиий моҳиятига имкон қадар яқин бўлган, аслият каби ўқиладиган ва асарнинг мазмунини сақлаб қоладиган асар яратиш масъулиятини талаб этади.

Адибнинг 24-хатида бир ойдан бери Парижда истиқомат қилаётган шарқлик Риканинг нуқтаи назаридан шаҳар урф-одатлари, сарой, француз қироллари Луи XIV ва Клемон XI тасвирланади. Унинг таҳлили орқали биз Монтескьенинг француз жамиятини танқид остига олган қарашларини кузатамиз. У шарқ ва ғарбни солиштиришда қиёслаш, метонимия, метафора ва парафразадан ўринли фойдаланади. Француз тилида бугунги кунда ҳам

¹ Тимофеев Л. Состоялась ли интеграция науки о литературе? // Вопросы литературы. – 1982. – №9. – С. 236-247.

машхур бўлган: *Paris est aussi grand qu'Ispahan, j'enrage comme un chrétien, le pas réglé de nos chateaux, les voitures lentes d'Asie* каби иборалар ўзбек тилида “Париж ҳам Исфаҳон сингари камта шаҳар”, “насроний янглиг газабим тошади, Осиёнинг секин уловларини, туяларимизни секин юришини кўрсалар” каби қиёслашлар аслият тилидаги метафорик услубни шарқликларга хос тушунча тарзида қайта яратади. Муаллиф XVIII асрда шарқликларнинг транспорт воситасини европаликлар хос тушунча нуқтаи назаридан тасвирлайди. Таржимон эса туяни машина эмас, улов тарзида қўллаб таржима тилининг образлилигини сақлаб қолган.

Рика парижликларнинг ғайриоддий ҳаёт тарзини чуқурроқ тасвирлаганда ҳайратланишини янада кучайтиради. Ёзувчининг “...ils courent, ils volent”, “...une ville bâtie en l'air” комик эффектга эга муболаға услуби ўзбек тили структурасига мувофиқ тасаввурга сиғдириш қийин ҳолат тарзида “улар учадилар, югурадилар”, “ҳавода муаллақ турган мисол....уйлардан иборат...” каби метафоралар билан жумлаларда ўз ўринида қўлланилган. Ўзбекнинг ҳайратланиши, муболаға воситасини ифодаловчи кучайтирувчи равиш ишлатилиши билан ошади. Матнда қўлланилган муболаға элементлари “Si... que”, “extrêmement” сўзлари ва croire феъли иштирокида “tu ne le croiras peut-être pas”, “ne crois pas que” “Ce que je te dis de ce prince ne doit pas t'étonner”; ўзбек тилида: “шунчалик....ўта”, “балки ишонмасан”, “... ўйлама” “Бу ҳукмдор борасида айтганларим сени ажаблантирмасин” жумлаларида таржима тилининг лексик имкониятлари орқали таржима вариантлилигини юзага келтирган.

Ёзувчи Риканинг нутқида Франциядаги узоқ давом этадиган қироллик тахти ва унинг давлат бошқарувида черковнинг аралашувини таърифлашда метафора стилистик услубидан кенг фойдаланади, масалан, француз тилидаги “par un prodige”, “ce roi est un grand magicien”, “ce magicien s'appelle le rare” иборалари ўзбек тилида “...мўъжизаси туфайли”, “бу қирол буюк афсунгар”, “Бу афсунгарнинг оти Пападир. Таржимон томонидан турдош семантик маънога эга “le rare” сўзи орқали ёзувчи Рим Папасини назарда тутаётганлиги ҳақида қўшимча изоҳ берилади.

Асарнинг 30-хатида Риканинг Париж кўчаси бўйлаб кузатуви Монтескье нуқтаи назаридан чет эллик кўзи билан кескин юмор остига олинган. Риканинг экзотик кийимлари кўчадагиларга қизиқиш орттирса, Европа услубида кийиниши бошқалар эътиборини тортмаслиги билан боғлиқ. Унда қўлланилган “une curiosité extravagante” – “ҳаддан ортиқ қизиқувчан” жумласидаги *extravagante* сифати муболаға услубий воситасини ифодалайди. Рика учун парижликларнинг қизиқишини тушунтириб бўлмайди. Иккинчи гапда “vieillards, hommes, femmes, enfants” - “кексалар, эрлар, аёллар, болалар” градуномияси “comme si j'avais été envoyé du ciel” “менга гўё осмони фалакдан келган элчидек қарашарди” муболағаси мазмуни билан боғлиқ. “Si je sortais...si, j'étais...si j'étais” “агарда кўчага чиқадиган бўлсам

ҳамма деразасига югурарди. Бу гапда такрор қўлланилиши анафора стилистик фигурасини юзага келтиради, “si” олдинги фикрни тасдиқлаш маъносида ишлатилади. Кейинги гапда муболаға стилистик фигуралар қўлланилган: *enfin, jamais homme n’a tant été vu que moi* – қисқаси, биронта эркакка менга қарагандай қарашмаган; “partout...dans toutes les boutiques, sur toutes les cheminées...” – барча дўконларда, барча каминларда суратимни кўраман. Кейинги жумладаги “néant affreux” муболағаси ўзбек тилида “оддий гариб” ибораси орқали сифатлаш услубий бўёқдорлиги орқали қайта яратилган.

Таржима матни аслиятдаги сўз ўйинини йўқотади, бу эса таржима матнининг эстетик қийматини туширади. Таржимон матннинг мазмунини ўқувчига етказиб бериш учун атайлаб шу деформацияга боради. Таржимон фалсафий матнлар таржимасида герменевтик ёндашувсиз ва ҳеч қандай йўқотишларсиз таржима қилиш мумкин эмаслигини англаб, сўз ўйини асл нусха муаллифига таниш ва жуда тез-тез учрайдиган стилистик услуб эканлигига ишонч ҳосил қилган ҳолда стилистик фигураларнинг таржимада тушириб қолдирилиши таржима матнини қашшоқлаштирган бўлса-да, матнни бузиб кўрсатмайди, деган хулосага келади. Қуйида муҳокама қилинадиган услубий воситлар трансформациясидаги деформациялар таржимон фаолияти изчиллигининг моҳиятини англатади.

99-мактуб турли хил кўнгилочарликлар рамзи бўлган Париждан Венецияга юборилган бўлиб, унда Париж мода олами тимсолида Европа жамиятининг ҳаёт тарзига хос иллатлар, кескин сатира остига олинади. Биринчи сатрда қўлланилган *je trouve* феъли янги дунёни кузатишга қарашини ва саёҳат ҳақида эслатиш маъносини ифодаласа, *étonnants* сифати *chez les Français* ўрин тўлдирувчи ҳолини ноодатий тарзда тўлдиради, француз тилида: *Je trouve les caprices de la mode, chez les Français, étonnants*. Таржимада мазкур феъл тушириб қолдирилган, унинг мазмуни контекстга сингдирилган ва сифатнинг таъсир маъноси кучайтирилган: *Французларда мода инжиқликлари ҳайратланарли даражада*.

Мактубда параллел конструкциянинг қўлланилиши мода ўзгарувчанлигига ишора қилади. Француз тилида.....ils ont oublié comment ils étaient habillés cet été/ils ignorent encore plus le feront en hiver. *Été/hiver* антитезаси Париж модасининг вақтга қараб ўзгаришини ифодаласа, *ils* кишилиқ олмоши бутун француз халқининг кўр-кўрона янги урф бўлган мода орқасидан эргашиши кескин танқид остига олинишини тасвирлайди. Таржимон ушбу мантиқий фикр таржимасида синтактик трансформация усулидан унумли фойдаланади. Таржимада: ...улар шу бу йилги ёзда қандай кийинганларини унутиб қўйдилар ва яқинлашиб келаётган қишда нима кийишларини тасаввур қилмайдилар.

....Combien il en coûte à un mari жумласида *Il* шахссиз феълининг қўлланиши аёлларнинг модага ғоятда берилишни ва инсонлар тақдирини мода ҳал қилишини ифодалайди. Таржимада шахссиз феъл “эркак кишига

қанчага тушишига ҳеч ким ишонмайди” жумласида коммуникатив мақсадни ифодалайди ва тўлиқ конструкцияли гап кўринишини ҳосил қилади. Шунингдек, Монтескье XVIII асрда мода кўринишини таърифлашда “*mouche*” 1) *пашиша*; 2) *ясама хол*; 3) *сидирга матога тикилган чакма гул*¹ каби полисемик маънога эга сўзларни қўллайди, француз тилида: *On voit quelquefois sur le visage une quantité prodigieuse de mouches, et elles disparaissent toutes le lendemain. Таржимада: Баъзан аёлларнинг юзларини холлар қоплаб олганлигини кўриб қоласиз, эртасига эса холлардан асар ҳам қолмайди.* Муттаржим аслиятда ифодаланган *une quantité prodigieuse*-кўнлаб миқдорда жумласини тушириб қолдиради, натижада, француз модасининг нозик коннотатив жиҳати ўқувчига тўлиқ етиб бормайди. Француз ўқувчиси учун *elles disparaissent* ибораси пашша сингари йўқолади, деган маънони беради. Ўзбек муттаржими таржимасида мазкур маъно интерпретацияси акс этмаган. Мактубда ифодаланган *un moule qui donne la forme* метафораси кирол ва миллат ўртасидаги ақл-идрокнинг бир-бирига мувофиқ келишини образли тасвирлайди. Француз тилида: *L'âme du souverain un moule qui donne la forme à toute les autres.* Таржимада: *Хукмдорнинг қалби қолли мисол бошиқа барча қалбларни шакллантириб туради.* Таржимада муттаржим сўзма-сўз таржима принципини қўллаган. Агарда таржимага герменевтик жиҳатдан ёндашилса, мазкур ибора таржима тилига мос метафорага алмаштирилиши мумкин.

Хулоса. Таржима бир-биридан фарқ қиладиган икки маданий бирлашма вакиллари орасидаги коммуникатив фаолият сифатида маданий тўсиқ муаммоларини ҳал этадики, таржима жараёнида маданий факторлар катта аҳамиятга эга бўлади. Таржиманинг маданий-этнографик концепциясига кўра тиллар эмас маданиятлар таржима қилинади. Таржима матнида тил ва маданият ўзаро таъсирига хос специфик хусусияти “олам манзараси”нинг хилма-хиллигида намоён бўлади.

Монтескьенинг асарда ифода этилган шарқ ва ғарб маданий-фалсафий диалогидида ифода этилган шарқ образи “жоҳиллик ва инсонийлик”, “адолат ва ситамкорлик”, “ҳокимият ва давлат” “эзгулик ва ёвузлик”, “мазлумлик ва хурлик”, “маърифатпарварлик ва жаҳолат” каби қарама-қарши фикрлар сабаб ва оқибат фалсафий категориялари орқали таҳлил этилади.

Умуман олганда, таржима меъёри нуқтаи назаридан муттаржимнинг бадиий матн парчасини тушунишда юзага келиши мумкин бўлган қийинчиликнинг мавжуд бўлиши табиий. Шу нуқтаи назардан ёзилиш услуби ва

¹ Dictionnaire Larousse: définitions, expressions, synonymes tchador n.m. (mot persan) Pièce d'étoffe servant à cacher le bas du visage ou à couvrir la tête des femmes dans certaines circonstances: Les femmes musulmanes portent un voile. Paris: Educa Books, 2018. – 1760 p. Ўзбек тилининг изоҳли луғати: 5 жилдли : 80 000 дан ортиқ сўз ва сўз бирикмаси. таҳрир хайъати, Э. Бегматов ... [et al.] А. Мадвалиев таҳрири остида. Тошкент: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. 2015. – 679 б.

даври билан фарқ қилувчи фалсафий асарнинг таржимада қайта яратилишида аслият мазмунини рефлексив англашсиз адекват таржимасига эришиш қийин. Монтескьенинг “Форс номалари”да шарқ маданияти ва фалсафий қарашларининг услубий-бўёқдор лексикасининг таржима жараёнида берилишида қўлланилган стилистик фигураларнинг адекватлигига эришишда эса анъанавий, изоҳланган ёки вазифавий муқобиллик, мослаштириш, ўчириб ташлаш, сўз қўшиш, экспликация каби трансформация усуллари самарали эканлиги аниқланди.

КАЮМОВА МЕҲРИНСО

ўқитувчи, ТДШУ

Халдун Танер асарларининг таржимасида рухий яқинлик ва услубий муштараклик масалалари

Аннотация. Халдун Танер XX аср турк адабиётининг таниқли намояндаларидан бири бўлиб, у замонавий турк драматургиясининг ривожига улкан ҳисса қўшган ва дунёга танилган ёрқин сиймолардан бири ҳисобланади. Ёзувчининг асарлари ўзбек, рус, инглиз, немис, чех, серб, қозоқ, озарбайжон ва грузин тилларига таржима қилинган. Мақолада драматург асарлари таржимасининг умумий таҳлили ўрин олган. “Изниклик лайлак”, “Катердаги тўрт киши” номли ҳикояларининг рус ва ўзбек тилидаги таржимаси оригинал матн билан тадқиқ этилиб, бадиий таржимадаги рухий яқинлик ва услубий муштаракликка алоҳида эътибор қаратилган. Шунингдек, асарларидаги фразеологизмларнинг рус ва ўзбек тилига қилинган таржимаси мисоллар асосида таҳлил қилинган.

Халдун Танернинг ижоддаги ютуғи гайритабиий вазиятларни, воқеаларни ва инсонларни тасвирлашда эмас, балки кичик инсонлар ҳаётини акс эттиришидадир. У ҳикоя қилмоқчи бўлган мавзунини инсонга аҳамият қаратмагандек ҳолатда ҳикоя жараёнида шундай ўзгариш ясайдики, худди китобхон ёзувчи шахсиятини унутиб воқеалар ичига шўнғиб кетади. Ёзувчи бермоқчи бўлган истагини, фикрини, қарорини, танқидини ҳикоя қаҳрамонларига юклайди. Шу тарзда ҳикоя қаҳрамонлари ёзувчининг сўзловчиси вазифасини бажаради. Асарга баъзан жониворлар, баъзан рамз, баъзан эса ашёлар гоя беради ва улар ёзувчи шахсиятини акс эттиради. Унинг асарларини таржима қилган таржимонлар ҳам ёзувчи услубидаги ана шундай жиҳатларни эътиборга олган ҳолда таржимага қўл уришган. Таржимонлар аслиятдаги бадиийликни қайта кашф этиб асар руҳи ва миллийлигини ўзида сақлашга ҳаракат қилганлиги ҳам тадқиқ этилган. Умуман олганда, “Изниклик лайлак” асари ўзбек тилига П.Кенжаева, рус тилига Н.Пирвердян томонидан улкан маҳорат билан таржима қилинган бўлиб, таржималарда Танерга хос бадиий жозоба, таъсирчанлик каби хусусиятлар тўла сақланган ҳолда ўзбек ва рус китобхонига етказиб берилган. “Катердаги тўрт киши” ҳикояси ҳам Н.Голубева томонидан рус тилига усталик билан таржима қилинган.

Таянч сўз ва иборалар: Турк адабиёти, Халдун Танер, бадиий таржима, услубий муштараклик, руҳий яқинлик, фразеологизм, оригинал матн.

Аннотация. Халдун Танер – один из самых известных деятелей турецкой литературы XX века. Он внес большой вклад в развитие современной турецкой драматургии и представил ее миру. Произведения автора переведены на узбекский, русский, английский, немецкий, чешский, сербский, казахский, азербайджанский и грузинский языки. В статье приведен общий анализ переводов произведений драматурга. Рассматриваются русский и узбекский переводы рассказов «Изникский аист» и «Четверо на катере» и сопоставляются с оригинальным текстом, подчеркивается их духовная близость и стилистическая общность, в художественном переводе. Также на примерах анализируются русские и узбекские переводы фразеологизмов в произведениях Танера.

Творческая заслуга Халдуна Танера заключается не в изображении неестественных ситуаций, событий и людей, а в изображении жизни простых, обычных людей. Он изменяет ход повествования таким образом, что читатель забывает личность писателя и погружается в события. Писатель возлагает свои пожелания, мнения, решения и критику на главных героев рассказа. Таким образом, главные герои рассказа выступают в роли рассказчика. Иногда животные, порой символы, иногда предметы придают произведению идеи и отражают личность писателя.

Переводчики, которые переводили его произведения, также учитывали эти особенности стиля писателя. Переводчики искусно пытались сохранить дух и ментальность оригинального произведения. Произведение «Изникский аист» было переведено на узбекский язык П.Кенжаевой, на русский язык Н.Пирвердян с большим мастерством и доведено до узбекского и русского читателя. Рассказ «Четверо на катере» на русский язык мастерски перевела Н. Голубева.

Опорные слова и выражения: турецкая литература, Халдун Танер, художественный перевод, стилистическая общность, духовная близость, фразеология, оригинальный текст.

Abstract. Khaldun Taner is one of the most famous figures in Turkish literature of the 20th century. He made a great contribution to the development of modern Turkish drama and introduced it to the world. The author's works have been translated into Uzbek, Russian, English, German, Czech, Yugoslav, Kazakh, Azerbaijani and Georgian. The article provides a general analysis of the translations of the playwright's works. Russian and Uzbek translations of the stories "The Stork from Iznik" and "Four on a boat" are considered and compared with the original text, their spiritual closeness and stylistic commonality are emphasized in literary translation. Also, Russian and Uzbek translations of phraseological units in Taner's works are analyzed using examples.

The creative merit of Khaldun Taner lies not in depicting supernatural situations, events and people, but in depicting the lives of ordinary, small people. He changes the course of the story in such a way that the reader forgets the personality of the writer and plunges into the events. The writer places his wishes, opinions, decisions and criticism on the main characters of the story. Thus, the main characters of the story act as the narrator. Sometimes animals, sometimes symbols, sometimes objects give ideas to the work and reflect the personality of the writer.

The translators who translated his works also took into account these features of the writer's style. As it turned out, the translators skillfully tried to preserve the spirit and nationality of the original work. The work "The Stork from Iznik" was translated into Uzbek by P. Kenzhaeva and into Russian by N. Pirverdyan with great skill and brought to

the Uzbek and Russian readers. N. Golubeva skillfully translated the story "Four on a Boat" into Russian.

Keywords and expressions: *Turkish literature, Khaldun Taner, literary translation, stylistic commonality, spiritual closeness, phraseology, original text.*

Кириш. Ҳалдун Танер турк адабиётида машҳур ёзувчи ва драматург сифатида тан олинган ижодкорлардан бири ҳисобланади. Хусусан, Ҳалдун Танер драматик асарларида турк инсонининг ички оламини турли аспектларда ёритишга ҳаракат қилади, инсон ва инсониятга бўлган чуқур севгисини ифодалайди. Шунингдек, жамият, табиат ва ўз ички оламида ўралашиб қолган инсон фожиасини ҳам кўрсатиб беради. Тез ўзгарувчан ва шахс сифатида шаклланаётган характерлар, кекса инсонлар, аёллар, алданган эркаклар, кичик инсонлар, турли касб вакиллари асарларнинг типик характерларидир.

Ҳалдун Танер асарларида ижтимоий ўзгаришларга ҳам катта аҳамият қаратган. Ижодкор ижтимоий, сиёсий, иқтисодий қонунларга параллел тарзда ўзгарган турк жамиятининг ҳолатини акс эттиради. Ёзувчи бу ўзгаришнинг турк жамиятида юзага келтирган турли салбий ҳолатлари ҳақида маълумот беради. Ғарб маданияти ва санъатининг бундай ўзгариши қандай кечган деган саволга жавоб қидиради ва бу ўзгариш асносида оқсаган жиҳатларни ҳажвий йўл билан танқид қилади. Драмаларида ижтимоий ўзгаришнинг маънавий томонини оғриқли нуқта сифатида акс эттиради. Ҳалдун Танернинг асарларида танқидий қараш муҳим аҳамият касб этади. Шу маънода Ҳалдун Танер асарларининг ўзига хос хусусиятлари бадиий таржимада қандай акс эттирилгани мазкур мақола орқали ёритиб берилади.

Мақсад ва вазифа: Замонавий турк адабиётининг серқирра ижодкори Ҳалдун Танер асарларининг, хусусан, ҳикояларининг ўзбек ва рус тилларига қилинган бадиий таржималарини тадқиқ этиш, шунингдек, аслият билан таржимадаги руҳий яқинлик ва услубий муштараклик масалаларини илмий асослашдан иборат.

Бадиий адабиётда таржимасиз турли халқ адабиёти билан адабий алоқалар бўлмаслиги табиий. Турк адабиётининг машҳур асарлари, хусусан, Ҳалдун Танер асарларининг аслиятдан қилинган таржимасида кузатилган айрим мулоҳазали фикрлар, бадиий таржима принципларига доир назарий умумлашмаларни келтириш мақола олдига қўйилган вазифалар ҳисобланади.

Усуллар: Ҳалдун Танер асарларининг таржимасидаги услубий муштаракликни ўрганишда семантик таҳлил ва қиёсий-таҳлил методлардан фойдаланилди.

Натижа ва мулоҳаза: Ҳалдун Танер ижоди ва унинг асарлари таржимасига бағишланган мазкур мақола натижалари бадиий таржимадаги руҳий яқинлик ва услубий муштараклик, таржимон маҳорати ва таржима санъати ҳақидаги фикрларимизни бойитади.

Маълумки, 1950-йиллар Туркияда сиёсий ва ижтимоий ўзгаришлар оғир кечгани, бунга параллел равишда адабиётда ҳам ўтмиш билан ҳисоблашиш, Ғарб таъсири остида янгилашиш жараёни кузатилади. Ҳалдун Танер асарларида ижтимоий ўзгаришларга ҳам катта аҳамият қаратган. Ижодкор ижтимоий, сиёсий, иқтисодий қонунларга параллел тарзда ўзгарган турк жамиятининг ҳолатини акс эттиради. Ёзувчи бу ўзгаришнинг турк жамиятида юзага келтирган турли салбий ҳолатлари ҳақида маълумот беради. Ғарб маданияти ва санъатининг бундай ўзгариши қандай кечган деган саволга жавоб қидиради ва бу ўзгариш асносида оқсаган жиҳатларни ҳажвий йўл билан танқид қилади. Драмаларида ижтимоий ўзгаришнинг маънавий томонини оғриқли нуқта сифатида акс эттиради.

Ҳалдун Танернинг ижоддаги ютуғи ғайритабiiй вазиятларни, воқеаларни ва инсонларни тасвирлашда эмас, балки кичик инсонлар ҳаётини акс эттиришдадир. У ҳикоя қилмоқчи бўлган мавзуни инсонга аҳамият қаратмагандек ҳолатда ҳикоя жараёнида шундай ўзгариш ясайдики, худди китобхон ёзувчи шахсиятини унутиб воқеалар ичига шўнғиб кетади. Ёзувчи бермоқчи бўлган истагини, фикрини, қарорини, танқидини ҳикоя қаҳрамонларига юклайди. Шу тарзда ҳикоя қаҳрамонлари ёзувчининг сўзловчиси вазифасини бажаради. Асарга баъзан жониворлар, баъзан рамз, баъзан эса ашёлар ғоя беради ва улар ёзувчи шахсиятини акс эттиради.

Ҳалдун Танернинг асарларида танқидий қараш муҳим аҳамият касб этади.

Шунга қарамай, унинг асарларида пессимистик руҳ сезилмайди. Ёзувчи фақатгина тасвирлайди ва аччиқ ҳақиқатни юмор билан юмшатади. “Ҳалдун Танер Туркияда эпик драмаларнинг асосчиси деб баҳоланади”, - деб таъкидлайди М.Карабулут¹.

Танернинг табиат ва табиийлик ҳақида тўхталишининг боиси ҳам севгини табиийлик ва тўғрилиқдан топганлигидадир. Ёзувчи кичик инсонлар ва кичик ҳаётни танлаши асосида фақат севги ётади. Ўтмишга назар солишида ҳам севги муҳим аҳамиятга эга. Чунки гўзалликларни ва севгини ҳамиша ўтмишдан олади.

Ёзувчининг асарларида макон сифатида, асосан, Истанбул ва Олмония тилга олинади. Шунингдек, Истанбул эски ва янги қиёфаси билан тасвирланиб унга таърифлар келтирилади. Олмония эса бошқача маданият тарзини кўрсатиш учун қаламга олинади. Ёзувчи инсонга ва жамиятга маданий назар орқали ёндашади. Бу учун ёзувчи жуда яхши билган иккита маданиятни қиёслайди. Олмонлар ва турклар ўртасидаги ижод, адабиёт, қийматлар, бегона ишчи, бегоналашиш муаммоларини ҳамиша маконлар воситасида тасвирлайди.

Ҳалдун Танер ижодий фаолияти давомида ҳеч қачон турли оқим ёки гуруҳ вакили бўлмаган. У ижодга бирон-бир янгилик киритиш, ном қол-

¹ Karabulut M. Edebiyatın Sosyolojik İmkânı Açısından Keşanlı Ali Destanı'nın İncelenmesi, Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 2012, Ocak, Sayı 8. S. 56.

дириш, таниқли бўлиш истагида ёки турли идеологик фикрларга сиғиниб қалам тебратган ёзувчилардан эмас.

Ҳалдун Танер яшаган даврдаги ижод оқими ва фикрлари доираси чегарасидан ўтиб маҳаллий ёзувчи бўлишга ҳаракат қилади. Глобаллашишга ҳам шу йўл орқали эришиш мумкинлигини билади. Ўзидан олдинги ифодага урғу берган ва халқ оғзаки ижодидан таъсирланган ёзувчилардан ўрناق олади. Аҳмад Митҳат афанди, Эмин Ниҳат анъаналарига боғлиқдек кўринсада, ҳикояларида сўзлашув ва аския анъаналаридан таъсирланиш жиҳатидан улардан ҳам юқори даражага эришганлиги сезилади. Аҳмад Расим ва Ҳусайн Раҳми Гурпинар каби ёзувчиларнинг Истанбул шеvasини ҳикояга киритиш амалиётига у яна ҳам маҳорат билан ёндашишга ҳаракат қилади. Иборалардан кенг кўламда фойдаланади, хусусан, монолог ва диалог воситасида ёзган ҳикояларида муваффақиятга эришади.

Асар тили ва мазмунига ўта талабчан, мушоҳадаларга уста ёзувчи Ҳалдун Танер инсоннинг шахсий дунёси билан фалсафа асосларини уйғунлаштириб, воқеалар ва қаҳрамонларга шунга кўра руҳ беришни ҳеч қачон эътибордан соқит қилмаган ижодкордир. У ўз фикрига ва юксак маънавиятга эга ёзувчилардан бири саналади.

Ёзувчининг “Яшасин демократия” (1949), “Туш” (1951), “Шишхонага ёмғир ёғарди” (1953), “Ой нуридаги шовқин” (1954), “Ўн иккига бир дақиқа қолди” (1954), “Кўнчиналар” (1967), “Санчонинг тонги сайрлари” (1969), “Қизил сочли амазонка” (1970), “Соҳилда тонг” (1983) сингари ҳикоя тўпламлари бор. Бу тўпламларнинг барчаси таржима қилинган. Ҳалдун Танер асарлари рус, инглиз, немис, чех, югослав, қозоқ, озарбайжон ва грузин тилларига таржима қилинган. Адибнинг қатор ҳикоялари П.Кенжаева томонидан ўзбек тилига ўгирилган.

Ҳалдун Танер ҳикоялари рус тилига энг кўп уни яқиндан таниган рус адиби Л.Н.Старостов томонидан таржима қилинган бўлиб, улар яқка кўринишда илмий журналларда ҳамда алоҳида тўпламлар сифатида эълон қилинган: Танер Ҳалдун “По вечерам в аптеке” (1963)¹, “Меч и перо”(1964)², “Без одной минуты двенадцать”(1965), “Made in USA” –Любовные письма. Турецкая сатира и юмор(1966), “Дождь на улице Шишхане” (1969)³, “Недотёпа” (1969)⁴, “Рассказы” (1971), “Санчо на утренней прогулке” (1976)⁵, “Избранное. Новеллы” (1984).

Танер асарлари рус тилига қуйидаги муаллифлар томонидан ҳам таржима қилинган:

¹ Ҳалдун Танер. Избранное. Новеллы и публицистика. Пер. с тур. Л.Н.Старостова. М.: Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1984. С. 90.

² Ўша асар, 25-б.

³ Ўша асар, 54-б.

⁴ Ўша асар, 97-б.

⁵ Ўша асар, 185-б.

Л.Алкаева томонидан “Allegro ma non troppo” (асар айни сарлавҳа билан таржима қилинган), “С восьми до девяти”; А.Баскаков томонидан “Статуя”, “Без одной минуты двенадцать”; “Аукцион”, “Нога”, “Асес”; Н.Голубева томонидан “Четверо на катере”; Л.Н.Старостов таҳрири остида Н.Пирвердян томонидан “Изникский аист” таржима қилинган.

Ҳалдун Танернинг ўнлаб очерклари рус тилига Л.Старостов томонидан таржима қилинган. Лекин адибнинг драмалари рус тилига таржима қилинмаган.

Танер жами 12 та драма ва 13 та кабаре учун песа ёзган бўлиб, уларнинг барчаси сахналаштирилган. Энг кўп тилга таржима қилинган сахна асари “Кешанлик Али достони” ҳисобланади. У инглиз, немис, чех, югослав, козоқ, озарбайжон ва грузин тилларига таржима қилинган. Ҳалдун Танернинг улкан муваффақият қозонган бу сахна асари йигирмага яқин давлатларда сахна юзини кўриб, Туркиянинг ўзида 1425 марта ижро этилган. Бу пьеса замонавий эпик театр ва халқ театри ўзаро уйғунлашган янги услубдаги драматик асардир. Ҳалдун Танернинг асарлари “Кешанлик Али достони”дан бошлаб ташвиқот мазмунини касб эта бошлади¹.

Асар ўзбек тилига 2021 йилда М.Каюмова томонидан таржима қилинган.

Ҳалдун Танернинг машҳур “Изниклик лайлак” асари ўзбек тилига адабиётшунос олим П.Кенжаева томонидан таржима қилинган бўлиб, мақоламизда уни Н.Пирвердянинг рус тилига таржимаси билан қиёслаб таҳлил қилишни ўз олдимизга вазифа қилиб қўйдик.

“Изниклик лайлак” асари сюжетига кўра, янги тухумдан ёриб чиққан лайлак боласи ўз онаси томонидан қасддан (учта полапони бўлгани учун ортикча сифатида) инидан тушириб юборилгач, бахтли тасодиф туфайли симга илиниб тирик қолади. Афсуски, лайлак боласи қаноти лат эгани туфайли учолмайди. У Изникда одамлар орасида яшаб ўрганиб қолади, лекин ҳар сафар бошқа лайлаklar ёнига учиб келиб, уни чорлаганларида парвоз қилишга қанча уринмасин, уча олмай қолиб кетаверади. Буни кузатаётган Изникка турист сифатида келган одамлар унга ачиниш ва турли мулоҳазалар билан қарайдилар.

Асарда келтирилган фразеологизмларнинг рус ва ўзбек тилига қилинган таржимасини кўриб чиқамиз. Аслиятда шундай берилган:

*Dili biraz kesilip törpülenecек olsa, saksағанın papaғandan çok daha güzel konuşасаğı rivayet olunur.*²

Русча таржимада юқоридаги гап мазмунига мос равишда қуйидаги иборадан фойдаланилган:

*Говорят, если сороке немного подрезать язык, то в искусстве красноречия она заткнет за пояс и попугая.*¹

¹ Ibrohimova Sh. Turk dramaturgiyasi. TDSHI, 2016. 177-6.

² Taner, Haldun, On İkiye Bir Var. Ankara: Bilgi Yayınevi, 3. basım, 1988. S. 47.

Ўзбек тилига қилинган таржима эса қуйидагича:

*Тили жиндеккина кесилиб равонлашган бўлса, загизгон тўтидан ҳам бийрон гапирадиган бўлади деган гаплар юрарди.*²

Лайлакнинг ташқи кўринишини таърифлар экан, Танер шундай ибораларни қўллайди:

*Zaten hali, tavrı, yürüyüşü, iki üç adımda bir durup düşünüşü, dini bütün bir Müslümandan çok, şüphesi ve kötümser bir filozofu andırıyordu. Bu leyleğin ermişlerle değil, herhalde Voltaire'ler, Schopenhauere'lerle bir akrabalığı olacaktı.*³

Н.Пирвердян бу таърифни рус тилига қуйидагича ўгирган:

*Его вид, манера ходить и, размышляя, останавливаться через два-три шага скорее напоминали во всем сомневающегося философа-пессимиста, нежели мусульманина. Этот аист был похож не на святого, а, пожалуй на последователей Вольтера или Шопенгуэра.*⁴

П.Кенжаева ушбу таърифни қуйидаги шаклда таржима қилган:

*Унинг ҳолати, хатти-ҳаракати, юриши, ҳар икки-уч қадамда бир тўхтаб ўйланиб қолиши мукамал мусулмондан кўра кўпроқ шубҳачи ва бадбин файласуфни эслатади. Бу лайлакнинг авлиёлар билан эмас, нари борса Волтерлар⁵, Шопенгауерлар⁶ билан қариндошлиги бўлган бўлса, ажаб эмас.*⁷

Таржимон Н.Пирвердян лайлакнинг ўзини тутиши, юриш-туришини “Волтер ёки Шопенгуер издошларига ўхшайди” деб таржима қилган бўлса, П.Кенжаева уни аслига мувофиқ равишда “*Волтерлар, Шопенгауерлар билан қариндошлиги бўлган*” дея таржима қилади.

(*Şoför:*) “*Kanadı kırık da ondan uçamaz fakir. Yavru iken anası yuvadan atmış buncağızı.*”⁸[3;49] Жумласининг русча таржимасида лайлакка ачиниш ҳиссини янада кучайтириш учун берилган “*buncağız*” сўзининг таржимаси келтирилмаган:

*“Крыло сломано, вот бедняга и не может подняться в воздух. Давненько, когда птенцом еще был, мать выбросила его из гнезда.”*⁹

Ўзбек тилида ҳам бу сўз жумлада такрорланиш бўлмаслиги учун тушириб қолдирилган. Сабаби, бундан олдинги жумладаги “*fakir*” сўзи ҳам “*buncağız*” сўзига маънодош ҳисобланади:

¹ Халдун Танер. Избранное. Новеллы и публицистика. Пер. с тур. Л.Н.Старостова. М.: Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1984. С. 142.

² Елўк С., Кенжаева П. Кутилмаган меҳмон. Akademnashr, 2011. 254-б.

³ Taner, Haldun, On İkiye Bir Var. Ankara: Bilgi Yayınevi, 3.basım, 1988. S. 48.

⁴ Халдун Танер. Избранное. Новеллы и публицистика. Пер. с тур. Л.Н.Старостова. М.: Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1984. С. 143.

¹ Француз маърифатпарварларининг энг йирик намояндаси.

² Буюк немис файласуфи.

⁷ Елўк С., Кенжаева П. Кутилмаган меҳмон. Akademnashr, 2011. 255-б.

⁸ Taner, Haldun, On İkiye Bir Var. Ankara: Bilgi Yayınevi, 3.basım, 1988.

⁹ Халдун Танер. Избранное. Новеллы и публицистика. Пер. с тур. Л.Н.Старостова. М.: Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1984. С. 145.

“Қаноти синган, шу сабабдан бечора уcholмаяпти. Полапонлигида уни онаси уясидан пастга иргитиб юборган.”¹

Яъни аслиятда келтирилган икки сўз ўрнига таржимонлар бир сўзни беришни афзал кўрдилар.

Халдун Танернинг “Bir Motorda Dört Kişi” (“Катердаги тўрт киши”) номли энг машхур ҳикояларидан бири Н.Голубева томонидан рус тилига юксак маҳорат билан таржима қилинган.

Асар, сўнгги пароходга улгурмай қолган тўрт киши: малласоч аёл, қассоб, профессор ва ёш йигитнинг қирғоқда турган катер эгасига йигирма лира эвазига уларни манзилларига элтиб қўйишни илтимос қилиб, йўлга тушганларида содир бўлган воқеани ҳикоя қилади. Ҳикоя, ярим кечаси денгиз сафарига отланган турли характерли қаҳрамонлар тасвири, уларнинг хаёлидан ўтаётган фикрлар баёни билан бошланади. Ҳар ким ўзининг ўй-хаёли билан банд бир вақтда, малласоч аёл капитан каютаси томонидан келаётган бадбўй хид, ёнган бензин ва қизиган темир ҳидидан ваҳимага тушиб, каюта томон йўл олади. Эшикни очганида, у ердан чиққан қуюқ тутун бутун катерни қоплайди. Саросимага тушган аёл бақариб, барчани ёрдамга чақиради. Лекин, афсуски, катер чўкиш хавфида экан, ҳар ким фақат ўзининг хаётини қутқаришни ўйлайди. Йўловчиларнинг бахтига капитан ёрдамчиси билан носозликни бартараф қилишга муваффақ бўлади ва катер яна ўз йўлида давом этади ва йўловчиларини омон-эсон манзилига етказди. Ёзувчи ҳикояда жон талвасасига тушган одамларнинг ҳолатини аччиқ кулги остига олади. Ушбу воқеани таъсирли бир тил билан рус китобхони эътиборига ҳавола этиш мақсадида таржимон Н.Голубева рус тилининг бой лексикасидан унумли фойдаланади.

Таржимон бош қаҳрамоннинг номи- малласоч аёл (“sarışın kadın”) сўзини рус тилида уч хил лексема билан келтиради: блондинка, светловолосая женщина, белокурая женщина. Аслиятда бир сўз билан берилган аниқловчилар рус тилида бир неча таъриф билан келтирилган:

*Güverteyi aydınlatan hüznü ampulün ışığında dört kişiydiler: Sarı saçlı bir kadın, çiğ et kokan bir kasap, dazlak başlı bir profesör , bir de ağzında piposu olan delikanlı.*²

Рус тилида ушбу сўз бирикмалари куйидагича таржима қилинган:

*На палубе в тусклом, печальном свете электрической лампочки их было четверо: светловолосая женщина, мясник, пропахший сырым мясом, лысоголовый профессор и молодой человек с трубкой в зубах.*³

Аслиятдаги *hüznü ampulün ışığında* (ғамгин чироқ нурида) ибораси в *тусклом, печальном свете электрической лампочки* (електр лампочканинг

¹ Елўк С., Кенжаева П. Кутилмаган меҳмон. Akademnashr, 2011. 257-б.

² Taner, Haldun, Kızıl Saçlı Amazon. Ankara: Bilgi Yayınevi, 3.basım, 1988. S. 140.

³ Халдун Танер. Избранное. Новеллы и публицистика. Пер. с тур. Л.Н.Старостова. М.: Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1984. С. 35.

хира, ғамгин нурида) деб, *ağzında piposu olan delikanlı* (трубка чекаётган йигит) сўз бирикмаси эса, *молодой человек с трубкой в зубах* (трубка тишлаган йигит) деб берилиши, маънонинг кучайтирилишига мисол бўла олади.

Асар тилининг таъсирчанлик даражасини ошириш мақсадида таржимоннинг аслиятдаги бир лексема ўрнига бир неча лексемадан фойдалангани, хусусан, асарда мавжуд бўлмаган кириш конструкцияларидан фойдаланганининг гувоҳи бўлишимиз мумкин:

*Işıldakların biri sağdan sola kayarken öbürü soldan sağa doğru iniyor, ve ikisi ortada bir yerde birleşince husule gelen göz alıcı ışığı seyretmek doğrusu pek ötmür oluyordu.*¹

Ушбу жумла рус тилига қуйидагича ўгирилган:

*Один луч скользил справа налево, другой спускался слева направо, и, когда они пересекались, возникал сверкающий зайчик, наблюдать за которым было, ей-богу, очень приятно*².

Бу жумладаги *husule gelen göz alıcı ışığı* (пайдо бўлган кўзни камаштирадиган нур) бирикмаси рус тилида *возникал сверкающий зайчик* ибораси орқали таржима қилинган бўлиб, “*сверкающий(солнечный) зайчик*” ибораси на турк тилида, на ўзбек тилида мавжуд. Лекин бу ибора жумладаги “*ёркин нур ҳосил қилган шакл*” маъносини тўлиқ беради.

Шунингдек, юқоридаги парчада келтирилган *doğrusu pek ötmür oluyordu* (дарҳақиқат, жуда завкли эди) фразеологизми рус тилига *было, ей-богу, очень приятно* кўринишидаги кириш конструкцияли бирикма орқали таржима қилинган бўлиб, бу ердаги *ей-богу* (худо ҳаққи) ибораси *doğrusu* (тўғриси, ҳақиқатан ҳам, дарҳақиқат) сўзининг таржимаси сифатида келтирилади.

*Sonra birden deminki kızgın demir kokusunu hatırlayınca yerinden fırladı.*³

Ушбу жумладаги *yerinden fırladı* (ўрнидан сапчиб турди) иборасининг рус тилидаги таржимасига кўшимча сўз қўшилган: *вскочила, как ошпаренная* (қайноқ сувдан куйгандек, сакраб турди) :

*Но вдруг, опять почувствовав запах расколённого железа, она вскочила, как ошпаренная.*⁴

*Kadın ondan ümidi kesince kasaptan medet umdu. Fakat o şimdi iki elini açmış: - ...*⁵

Бу жумладаги *iki elini açmış* (икки қўлини очди) ибораси рус тилига *исступленно молился* (берилиб дуо қилар эди) деб ўгирилган ва бу гапга аслиятда бўлмаган ибора ҳам кўшимча қилинган: *выпустив из рук миндер* (қўлидаги кўрпачани қўйиб):

¹ Taner, Haldun, Kızıl Saçlı Amazon. Ankara: Bilgi Yayinevi, 3.basım, 1988. S. 141.

² Халдун Танер. Избранное. Новеллы и публицистика. Пер. с тур. Л.Н.Старостова. М.: Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1984. С. 36.

³ Taner, Haldun, Kızıl Saçlı Amazon. Ankara: Bilgi Yayinevi, 3.basım, 1988. S. 141.

⁴ Халдун Танер. Избранное. Новеллы и публицистика. Пер. с тур. Л.Н.Старостова. М.: Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1984. С. 36.

⁵ Taner, Haldun, Kızıl Saçlı Amazon. Ankara: Bilgi Yayinevi, 3.basım, 1988. S. 141.

Женщина, поняв, что рассчитывать на него нельзя, ждала теперь помощи от мясника. А тот выпустил из рук мундер, исступленно молился.¹

Юкорида келтирилган мисоллар орқали таржимон маҳорати хусусида сўз борар экан, таржима жараёнида йўл қўйилган баъзи камчиликлар ҳақида ҳам айтиб ўтишни жоиз топдик.

Kasaba gelince, o hem fistik yiyor, hem toptancının yolladığı son faturayı düşünüyordu: “Haydi karamana yüz elli yazdığı neysene, fakat dağlıcı ne demeye yüz seksenden hesap ediyor herifçioğlu?”²

Ушбу жумла таржимон томонидан қуйидагича таржима қилинган:

Что касается мясника, то он грыз фисташки и при этом думал о последней фактуре, которую прислал оптовик: «Шут с ним, с Караманом. По сто пятьдесят-это ещё туда-сюда. А Даглыджи? Чего ради по сто восемьдесят считает этот подлюга?»³

Бу гаптаги *fatura* (ҳисоб қоғози) рус тилига *счёт ёки счёт-фактура, счёт на оплату* деб таржима қилинса, маъно тўлиқ акс этган бўлар эди. Айни гаптаги *karaman* ва *dağlıç* сўзлари рус тилига таржима қилинмаган бўлиб, бу сўзлар атоқли отлар сингари аслидагидек қолдирилган (*Караман, Даглыджи*). Ҳатто *dağlıç* сўзи 3-шахс эгалик қўшимчасини олган шаклида рус тилига айнан олинган (*Даглыджи*). Аслида бу сўзлар атоқли от эмас, балки зоологияга оид атама бўлиб, *караман* - Марказий Осиёда етиштириладиган думли, йирик қўй зоти, *dağlıç* эса, хонаки жингалак юнгли қўйнинг караман (думли қўй) билан чатиштирилишидан туғилган қўй тури ҳисобланади.

Bayılacak gibi oldu bir an... Sonra:

–Yanıyoruz... İmdat!... Yanıyoruz!...diye kendini dışarıya attı.⁴

Ушбу гаптаги *İmdat!* (Ёрдам!) сўзи рус тилига *Караул!* деб таржима қилинган:

Она чуть было не лишилась чувств. Затем, опомнившись, с криком «Горим! Караул! Горим!» выскочила из каюты.

(Kasap): “Şu vartayı bir atlatalım, dinimin hakkı için üç koyun kurban edeceğim!” diye adak adıyordu.⁵

Бу жумла рус тилига қуйидагича таржима қилинган:

–Пронеси, господи! Ох, пронеси, господи! Трёх баранов пожертвую, не пожалею!⁶

¹ Халдун Танер. Избранное. Новеллы и публицистика. Пер. с тур. Л.Н.Старостова. М.: Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1984. С. 37.

² Taner, Haldun, Kızıl Saçlı Amazon. Ankara: Bilgi Yayinevi, 3.basım, 1988. S. 140.

³ Халдун Танер. Избранное. Новеллы и публицистика. Пер. с тур. Л.Н.Старостова. М.: Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1984. С. 36.

⁴ Taner, Haldun, Kızıl Saçlı Amazon. Ankara: Bilgi Yayinevi, 3.basım, 1988. S. 141.

⁵ Ўша асар, 141-б.

⁶ Халдун Танер. Избранное. Новеллы и публицистика. Пер. с тур. Л.Н.Старостова. М.: Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1984. С. 37.

Ваҳоланки, аслиятдаги маъно таржимадаги маънодан бирмунча фарқли бўлмоқда, яъни, ёзувчи бу реплика орқали шу фикрни акс эттиради: “*Шу таҳликадан қутилайлик, динимиз ҳаққи, уч қўйни қурбон қиламан!*” деб атаб қўяди (қассоб). Рус тилидаги таржимадан эса шундай маъно англашилади: “*Худойим, ўзинг асра, ўзинг қутқар! Уч қўйни қурбон қиламан, аямайман!*”

Маълум маънода юқоридаги жумлалар ўзаро маънодош бўлса-да, таржимада аслиятдан чекиниш кузатилади.

Қўйидаги парчанинг таржимасида ҳам бироз ғализлик кузатилади:

Onlar böyle çırpınır dururken, ön taraftan kaptanın sesi duyuldu:

–Teprenmeyün be!... Ne oliysiniz? Motörü paturacaksınız!...¹

Русча таржимада:

В это время с носа катера слышался голос капитана:

–Эй, вы там, не возитесь, что случилось? Катер опрокинете.²

–Teprenmeyün be!... Ne oliysiniz? Motörü paturacaksınız!... Бу жумлалар шевага хос бўлиб, “Тебратмасангиз-чи (катерни)! Нима қиялсиз? Чўктирасиз катерни!” маъносини англатади. Рус тилига қилинган таржимадан эса, “Ҳой, у ердагилар, ўралашманг, нима бўлди? Катерни ағдарасиз,” маъноси англашилади.

Бадий таржиманинг қондаси битта – таржима қилинаётган асарнинг руҳини бериш. Асар шундай таржима қилиниши керакки, ўқувчи уни аслият муаллифи қандай ёзган бўлса, таржимаси ҳам худди шундай ўқилиши керак. Ҳар бир таржима ўз ўқувчисига аслиятни ўқиган китобхонда қолдирганчалик таассурот қолдириши керак. Ҳалдун Танернинг “Изниклик лайлак” асари ўзбек ва рус тилига, “Катердаги тўрт киши” ҳикояси рус тилига юқори савияда таржима қилинган бўлиб, таржимонлар аслият руҳини тўлиқ бера олган.

Хулоса. Бадий таржима ўз мураккаблиги ва мушкуллигига кўра бадий ижод билан қарийб бир мавқеда туради. Сабаби, муаллиф истеъдоди ва маҳорати маҳсули бўлган бадий асарни мутаржим бошқа тил воситалари билан аслига мувофиқ қайта яратиши талаб қилинади. Бунинг учун бадий санъатлар, тасвир воситалари, муаллиф услуби, миллий колорит, персонажлар нутқи, асарнинг грамматик-услубий қурилиши, фразеологизм, шакл ва мазмун бирлиги каби кўпдан-кўп муаммоларни ҳал қилишга тўғри келади.

Маълумки, ҳар қандай таржима муайян даражада ижодий иш ҳисобланади. Бадий асарлар таржимаси эса алоҳида ёндашувни талаб этиши, маҳорат ва санъаткорликни тақозо қилиши жиҳатидан санъат иқлимидир. Бу масалани ўзбек таржимашунослик фанининг дарғаси Ғайбулла Саломов шундай асослайди:

“Таржима жараёнининг моҳияти асл нусхада акс этган шакл билан мазмуннинг бирлигини, яхлитлигини сақлаш учун бўлак тилдан муқобил

¹ Taner, Haldun, *Kızıl Saçlı Amazon*. Ankara: Bilgi Yayinevi, 3.basım, 1988. S. 142.

² Халдун Танер. Избранное. Новеллы и публицистика. Пер. с тур. Л.Н.Старостова. М.: Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1984. С. 37.

воситалар қидириб топишдан иборат. Бундан ташқари, асл нусха мазмунини бошқа тилда беришнинг мавжуд бир нечта имкониятлари орасида энг муқобил ва мувофиқ вариантани танлаш ҳам адекват таржиманинг асосий талабларидан бири ҳисобланади. Ана шу муқобил тил воситаларини қидириб топиш ва мувофиқ вариант танлаш ижодий характерга эга бўлиб, таржима қилувчи киши, яъни таржимондан онгли меҳнатни талаб этади. Тилнинг ифодавийлиги билан чамбарчас боғлиқ бўлган ижтимоий-сиёсий адабиётлар таржимасида ҳам муайян бадиий-ижодий масалаларни ечишга тўғри келади. Бу таржимондан адабий маҳоратни талаб қилади. Бундай таржима санъат жумласига киради”¹.

Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, Ҳалдун Танернинг “Изниклик лайлак” асари ўзбек тилига П.Кенжаева ва рус тилига Н.Пирвердян томонидан улкан маҳорат билан таржима қилинган бўлиб, таржималарда Танерга хос бадиий жозиба, таъсирчанлик каби хусусиятлар тўла сақланган ҳолда ўзбек ва рус китобхонига етказиб берилган. Турк ижодкорининг “Катердаги тўрт киши” ҳикояси ҳам Н.Голубева томонидан усталик билан таржима қилинган. Русча матнда учраган баъзи ғализликларга қарамай, таржимани умуман олганда, муваффақиятли деб баҳолаш мумкин. Таржимонлар аслиятдаги сифатлаш, ўхшатиш, тасвирий ифода ҳамда ибораларни ўз ўрнига қўя олган; сўзларнинг бадиий, услубий, миллий ва эстетик вазифасини ҳисобга олганлар.

АБДУЛЛАЕВА ДИЛАФРУЗ

Таянч докторант, ТДШУ

Ғада ас-Самман ва Зулфия Қуролбой қизи ҳикояларида руҳият тасвирининг муштараклиги ва ўзига хослиги

Аннотация. Замонавий араб ва ўзбек адабиётининг кўзга кўринган вакиллари Ғада ас-Самман ва Зулфия Қуролбой қизи ижодидида ҳозирги кун адабиётишунослик майдонида ўта долзарб бўлиб бораётган психологик тасвир ва услуб йўналиши кенг китобхонлар оммаси ҳамда адабиётишунослар томонидан алоҳида диққат-эътибор марказида бўлиб келмоқда. Бу икки адабанинг насри, хусусан, ҳикоячилиги турли ижтимоий-сиёсий вазиятлар муҳити ва воқелигида яратилганлиги билан характерлидир. Мазкур мақолада Ғада ас-Самман ҳамда Зулфия Қуролбой қизи ҳикояларида психологизм ва психологик таҳлил масаласи ҳамда икки адиба ижодидидаги ўзаро муштаракликлар тадқиқ этилган. Унда адибалар услубидаги ўхшашиликлар ҳамда психологик таҳлилининг ички монолог, нутқий характеристика, психологик портрет, галлюцинация, тули каби воситаларидан фойдаланиши ва қаҳрамон ички оламини очиб бериши маҳорати очиб берилган.

Ёзувчи Ғада ас-Самман ва Зулфия Қуролбой қизи ҳам ўз ижодидида ички нутқ – ички реплика, ички диалог, ички монолог (монолог-муҳокама, монолог-хотира, монолог-мулоҳа-

¹ Елўқ С., Кенжаева П. Кутилмаган меҳмон. Akademnashr, 2011. 149-б.

за), нутқий характеристика, портрет, такрор сўзлар, галлюцинация, пауза воситаси каби психологик таҳлил воситаларидан моҳирона фойдаланиб, психологик ва магик реализм унсурлари билан бойитилган насрий асарлар яратиб келмоқдалар. Хусусан, улар ижодда психологик тасвир воситалари, ички нутқ ва ички монолог концептининг воқеланиши муҳим аҳамият касб этади. Турли мамлакатларда яшаб ижод қилган, ўзаро алоқалари ва таъсири мавжуд бўлмаган икки адиба ижоддаги ўхшаш зоялар, муаллиф мақсадининг уйғунлиги, жамиятдаги воқеликларга муносабатидаги муштаракликлар, автор услубидаги уйғунлик Гада ас-Самман ва Зулфия Куролбой қизининг ўз замонасининг ижтимоий муаммоларини шахсий муаммо даражасида тасвирлай олган, замонавий адабий жараёнларда маълум бир силжиши, юксалишига таъсир кўрсатган ижодкорлар сафига киришини далиллайди.

Таянч сўз ва иборалар: Бадий психологизм, бадий образ, руҳият, психологик таҳлил, психологик реализм, магик реализм, ички монолог, нутқий характеристика, психологик портрет, галлюцинация.

Аннотация. В произведениях видных представителей современной арабской и узбекской литературы Гада ас-Самман и Зулфии Куролбой кизи психологический образ и стиль, весьма актуальный в области литературы на сегодняшний день, находится в центре внимания широкого круга читателей и литературных критиков. Проза этих двух писателей, в частности, характеризуется тем, что их рассказы создаются в среде и реальности разных общественно-политических ситуаций. В данной статье рассматриваются вопросы психологизма и психологического анализа в рассказах Гада ас Самман и Зулфии Куролбой кизи, а также общие черты произведений двух писателей. Выявляется сходство стиля писателей, а также возможность использования инструментов психологического анализа, таких как внутренний монолог, речевая характеристика, психологический портрет, галлюцинации, сновидения, которые раскрывают внутренний мир главного героя.

Писатели Гада ас Самман и Зулфия Куролбой кизи включают в свое творчество также элементы психологического анализа, такие как внутренняя речь - внутренняя реплика, внутренний диалог, внутренний монолог (монолог-дискуссия, монолог-память, монолог-размышление), речевые характеристики, портрет, повторение, галлюцинации, умело используя свои инструменты, создают прозаические произведения, обогащенные элементами психологического и магического реализма. В частности, важную роль в их творчестве играют изображение психологических образов, внутренней речи, концепция внутреннего монолога. Схожие идеи в произведениях Гады ас-Самман и Зулфии Куролбой кизи, живших и осуществлявших творческую деятельность в разных странах, не имеющих связи и взаимного влияния, но имеющих близость авторского отношения к событиям в обществе, авторского стиля доказывают, что их можно отнести к писателям, которые оказали определенное воздействие на современный литературный процесс, способствовали его подъему.

Опорные слова и выражения: художественный психологизм, художественный образ, психологический анализ, психологический реализм, магический реализм, внутренний монолог, речевая характеристика, психологический портрет, галлюцинация.

Abstract. In the works of prominent representatives of modern Arabic and Uzbek literature, Gad al-Samman and Zulfiya Kurolboy kizi, the psychological image and style, which is very relevant in the field of literature today, is in the center of attention of a wide

range of readers and literary critics. The prose of these two writers, in particular, is characterized by the fact that their stories are created in the environment and reality of different socio-political situations. This article discusses the issues of psychologism and psychological analysis in the stories of Gada as Samman and Zulfiya Kurolboy kızı, as well as the common features of the works of the two writers. The similarity of the style of writers is revealed, as well as the possibility of using tools of psychological analysis, such as internal monologue, speech characteristics, psychological portrait, hallucinations, dreams, reveals the inner world of the protagonist.

The writers Gada as Samman and Zulfiya Kurolboy kızı also include psychological analysis in their work, such as inner speech - inner replica, inner dialogue, inner monologue (monologue-discussion, monologue-memory, monologue-reflection), speech characteristics, portrait, repetition, hallucinations, skillfully using their tools, create prose works enriched with elements of psychological and magical realism. In particular, the depiction of psychological images, inner speech, and the concept of inner monologue play an important role in their work. Similar ideas in the works of two writers who lived and worked in different countries, having no connection and influence, the harmony of the author's intention, commonality in society, the harmony of the author's style – Gada al-Samman and the daughter of Zulfiya Kurolba, a certain shift in literary processes proves that he was one of the creators who influenced the rise.

Keywords and expressions: Artistic psychologism, artistic image, psychological analysis, psychological realism, magical realism, internal monologue, speech characteristic, psychological portrait, hallucination.

Гада ас-Самман ҳамда Зулфия Қуролбой қизи ижодини қиёсий тадқиқ этар эканмиз, уларнинг яна бир қатор муштарак жиҳатларига гувоҳ бўламиз. Иккала адиба асарларнинг бош ғояси – Инсон ва жамият бўлиб, унда зиддиятлар инсон ва инсон, инсон ва жамият, шунингдек, инсон ва замон/макон кўринишларида юзага келади. Уларнинг асарлари айнан халқчиллиги ва гуманизми билан китобхон эътиборини ўзига тортади. Муаллифлар оддий одамлар ҳаётидаги мураккаб вазиятлар ва оғир синовларни истиора, ташбех, ўхшатиш ҳамда мажоз ёрдамида баён қилиб, воқеаларни янада таъсирли ва аниқ қилиб ифода қилиб, асар бадииятини оширсан, ички нутқ – ички диалог, ички реплика, ички монолог, жумладан монолог-хотира, монолог-мулоҳаза, монолог-мушоҳада, портрет, нутқий характеристика, пауза воситаси, такрор сўзлар орқали психологик тасвирни кучайтириб, персонаж руҳий оламига саёҳат қилади. Иккала адиба баёнчилик услубидаги муштараклик, шунингдек, улар асарларидаги рамзийлик ва мажоз орқали маънони кучайтириш, фалсафийлик ва инсон экзистенцияси масалаларида ҳам намоён бўлади.

Мазкур иккала ёзувчи аёл ижодкор бўлгани сабаб, уларнинг деярли барча асарлари аёллар мавзусига бағишланади. Улар ҳаётнинг турли мураккаб вазиятларини бошдан кечираётган аёллар хусусида фикр юритади. Гада ас-Самман ва Зулфия Қуролбой қизи аёл образлари оддий инсонлар бўлиб, улар ўзининг Шарқ аёлларига хос бўлган матонати, сабр-бардоши, ақлзаковати билан ажралиб туради. Гада ас-Самман ва Зулфия Қуролбой қизи

яратган образларни бирлаштириб турувчи асосий ғоя бу ўзликни сақлаб қолиш ғояси бўлиб, улар ўз қаҳрамонлари орқали ҳар қандай оғир ва мураккаб ҳаётий вазиятда ҳам инсон ўз аслига қарши чиқмаслиги кераклигини тарғиб қилади.

Ғада ас-Самман ва Зулфия Қуролбой қизининг психологик ҳикояларида биз аёл образининг турли қиёфаларини учратар эканмиз, улар орасида “она”, “бефарзанд аёл”, “зиёли аёл”, “ёлғиз аёл” каби образлар алоҳида ўрин эгаллайди. Шунингдек, аёлларнинг оила қобиғидан чиқиб, жамиятда ўз ўрнини топиши, уларнинг мамлакат ижтимоий ҳаёт и билан қадамма-қадам ҳаракатланаётгани тасвирлайдилар.

Адибалар ижодида Шарқ жамиятида алоҳида аҳамият касб этувчи оила институти масаласи ҳам кўтарилган бўлиб, Ғада ас-Самман қаҳрамонлари ҳам, Зулфия Қуролбой қизининг яратган образлари ҳам ўз хатти-ҳаракатлари билан оилапарварлик, оила муқаддаслиги, оилани сақлаб қолиш каби масалаларни илгари суради. Оила қурмаган ва ёлғизлик азобини бошдан ўтказаётган персонажлар эса, оила сари талпинади. Ғада ас-Самманнинг “Мушук овози” ҳикоясидаги Яфа, “Ўзга бир совуқ оқшом” ҳикоясидаги Фотима/Тима образлари, “Деразамдан мўраларди тонг” ҳикоясидаги Она, “Охирги куш кўрикчилари” ҳикоясидаги рассом аёл образлари, Зулфия Қуролбой қизининг “Ҳилола” ҳикоясидаги Ҳилола, “Ёзсиз йил” ҳикоясидаги Собир, «Тўхтаб қолган вақт суратлари” ҳикоясидаги Малика, “Изтироб” ҳикоясидаги Фазилят каби образлар турли ҳаёт ий зиддиятлар ва қарама-қаршиликларга қарамасдан оилани сақлаб қолиш, оила қуриш каби ғояларни сингдиради.

Иккала муаллиф асарларида оила мавзуси билан бир қаторда, Шарқ жамияти учун долзарб бўлган масалалардан яна бири – оилавий муносабатлар ҳам ўз ифодасини топган бўлиб, унда авлодлар ўртасидаги зиддиятлар, ўзаро қарама-қаршиликлар, Шарқ менталитетига хос бўлган ўзаро ҳурмат ўз ифодасини топиб, мазкур муносабатлар ва воқеалар баёнида адибалар келин, қайнона, қайнота, овсин, совчи каби этнофолклористик образларни тасвирлаган. (Ғада ас-Самман ва Зулфия Қуролбой қизининг аёл образлари ва уларнинг руҳияти масаласи диссертациянинг 3-бобида батафсил таҳлилга олинади.)

Иккала адиба ижодини бадийлик нуқтаи назаридан тадқиқ этсак, албатта уларнинг баёнчилик услубидаги ўзаро муштаракликни эътироф этишимиз лозим. Ҳар иккала адибанинг баёнчилик услубида воқеликни ҳикоячи-персонаж тилидан сўзлаб бериш етакчилик қилади. Мазкур адибалар қаламига мансуб психологик ҳикоялардаги ҳикоячи-персонажлар аксарият ҳолларда воқеа-ҳодисаларнинг хронологик кетма-кетлигини бузиб, рестоспектив сюжет типиде тасвирлайди. Шунингдек, асардаги психологик таҳлилни кучайтириш, айрим ҳолларда эса ҳис-туйғунинг биринчи планга чиқиши натижа-сида сюжет типиде мураккаб кўриниш олиб, бу ҳолларда рестоспектив сюжет консентрик ҳамда ассоциатив сюжет типлари билан қоришиқ тарзда келади. Масалан, Ғада ас-Самманнинг “Мушук овози”, “Ўзга бир совуқ оқшом”,

“Мушук бошини олиш”, Зулфия Қуролбой қизининг “Қадимий кўшиқ”, “Кўланка”, “Бойвучча” ҳикоялари шулар жумласидандир.

Адибалар услубидаги ўхшашликнинг яна бир қизиқ жиҳати, бу матнни оддий ва курсив шрифтлар, қавс белгилари билан ажратган ҳолда, матн ўйини услубидан фойдаланишдир. Гада ас-Самман услубининг ўзига хос жиҳати шундаки, у асар матнида бугунги кун ва ўтмишни оддий шрифт ва қавс ичига олинган тўқ бўёқли курсив шрифт орқали ажратади. Бу усул адибанинг барча насрий асарлари (роман ва ҳикоялар)да учрайди ва муаллиф услубининг ажралмас қисми ҳисобланади. Адибанинг барча асарларида муаллиф билан ҳикоячи персонаж образи уйғунлашиб кетади, барча ҳикоялари хотира билан боғлиқ бўлиб, матнда ҳеч қандай огоҳлантиришсиз қаҳрамон ўтмишига қайтилади. Монолог-хотира жойларини матнда тўқ қора қилиб қавс ичида ажратиб ёзиш билан чегаранилади.

Ретроспектив сюжет – (ўтмишга қайтиш) – бунда воқеалар бир бошдан, бирин-кетин ҳикоя қилинмайди, балки воқеалар маълум жойидан тўхташиб қўйилиб, унинг ўтмишига, олдинги воқеаларга мурожаат қилинади. Баъзи асарлар умуман ана шундай орқага қайтишга асосланса, айрим асарларда вақти-вақти билан воқеалар ва қаҳрамонларни ўтмишига қайтиб турилади”.¹

Адиба ўз услубида ретроспектив сюжетдан фойдаланиб, асарларида қаҳрамон психологик ҳолати тасвирини кучайтиради, чунки “ретроспектив сюжет қаҳрамонларни мураккаб ҳолатга солиб қўйиб, уларни олдинги тақдирига қайтаради, қаҳрамоннинг ҳозирги ҳолатига тушиб қолишига сабаб бўлган шароитларни баён этади. Бу эса ўз навбатида персонажларнинг аҳвол-руҳиятига, характери ҳамда келажагини ҳам тасаввур қилишга имкон беради. Ретроспектив сюжет эндиликда персонажнинг олдинги ҳаёт ини бериш воситасидан уларнинг ички дунёсини таҳлил қилиш воситасига айланиб қолди”.²

(ليلة رحيل شددتني إلى صدرك... أتخبط بنشوة ففي شبائك. أود أن لا أتحزر منها أبداً. همست: سوف أفتقدك!)³

(Кетадиган куним мени бағрингга босдинг... Сенинг бўйингдан нафас олардим. Бағрингдан ҳеч қачон бўшатмаслигингни истардим. Аста тичирладинг: Сени йўқотаялман!)

Гада ас-Самман ҳикояларида ретроспектив сюжетдан моҳирона фойдаланиб, персонажлар ички дунёси, психологияси, воқеалар мазмуни ва ривожини очишга, шунингдек, психологик таҳлилни кучайтиришга эришади.

Шунингдек, Гада ас-Самман қаҳрамонларининг айрим ички нутқ (монолог, реплика, диалог)лари ҳам қавс ичига олинган ҳолда тўқ курсив шрифтда ҳавола этилади.

... يصعب على تمييز شبانها من فتياتها...

¹ Раҳимов З. Романда сюжет қурилиши. Ўзбек тили ва адабиёти, №6, 2002. Б.52.

² Сақимов А. Ўзбек романи поэтикаси. Фил.фан.док. илм.д.о. Т., 1993. б. 323.

³ Ўша асар. Б.29.

(هذا الجيل الجديد في لندن يرعبنى، لرجل شعر طويل، و نظرات مخنثة لا تطاق... ما زال الرجل في بلادى صليداً... ما زال يعاملها على انه هو الرجل)...¹

Менга йигитлар билан қизларни фарқлаб олиши қийин бўлди...

(Лондоннинг бу янги авлоди мени ҳайратга солади, йигитларнинг сочлари узун, нигоҳлари эса, аёлларники каби, чидаб бўлмайдди)...

Зулфия Қуролбой қизи асарлари эса услуб жиҳатидан бирмунча фарқ қилади. Масалан, “Қадимий кўшиқ” ҳикояси матнида ҳам курсив матнлар кўштирноқ ичида ҳавола этилади. Ҳикоя фольклоризм элементларига йўғрилган ҳолда, магик реализм услубида тақдим этилади. Муаллиф баёнчиликда матн ўйинидан фойдаланиб, матнни курсив ва оддий шрифтларга ажратади оддий шрифтда реал ҳаёт тасвири берилса, курсив шрифтда реал оламга параллел бўлган ғайритабиий олам вакиллари суҳбати берилади. Ҳикояда диалог эгаларининг ким эканлиги тилга олинмаган, уларнинг суҳбатлари эса матнга ҳеч қандай огоҳлантиришсиз кириб келади.

Мазкур ҳикоя ғайритабиий воқеалар баёнига бағишланган, ҳикоя қаҳрамонлари Султонмурод ва Шоҳсанам бир-бирини қаттиқ севади, лекин Абдурахмон эшон қизга ўзидаги ғайритабиий кучларни ишлатиб (дам солиб) уйланиб олади. Бу никоҳ узокқа бормаиди, ёши бир жойга борган Эшон кўп йил ўтмай оламдан ўтади, Шоҳсанам бева қолади. Аммо жувон Эшоннинг вафотидан кейин ҳам “бандиликдан” озод бўлолмайди, юрак хуружидан тўсатдан вафот этади. Шоҳсанамнинг унинг руҳи бу ёруғ оламдан, Султонмуроднинг ёнидан кетолмайди. Йигитнинг шуурида ғайритабиий ўзгаришлар содир бўла бошлайди: ёмғир тагида сайр қилиб келади аммо уст-боши куп-куруқ бўлади, аввалига Шоҳсанамнинг руҳи билан кўришиб, суҳбатлашиб юради, кейинчалик кишлокда вафот этган бошқа кишиларнинг руҳлари билан ҳам кўришади. Шунда Эшоннинг руҳи Султонмуродни ҳам “ос-ос” дардига дучор этиб, суицид сари бошлайди, аммо Шоҳсанамнинг руҳи уни бу ишдан қайтаради. Султонмурод тамомила ақлдан озиб, телба бўлиб қолади. Бу воқеани параллел оламдан кузатиб турган курсив матни диалоглари эгаларининг суҳбати билан ҳикояга яқун ясалади:

— *Ё тавба, мен илгари ҳам бундай воқеага гувоҳ бўлгандим.*

— *Қачон?*

— *Миллион йил аввал...²*

Ҳикоя ўқувчини ўйлашга, жумбоқли саволларга ўзи жавоб қидиришга ундайди параллел дунё диалоглари соҳиблари ким? Руҳлар? Фаришталар? Ё жинлар олами вакилларими? Фикримизча, ёзувчи бу саволни атайин очик қолдирган. Бу каби персонажлар Миллий адабиётимиз, хусусан, фольклоримизда кўп учрайди ва руҳ-арвоҳ, фаришта, жин, ажина, алвасти ва уларнинг ўз олами мавжуд. Адиба Зулфия Қуролбой қизи ўз асарида келтирилган

¹ غاد السمّان. المواء (ليل الغريباء). بيروت، منشورات غاد السمّان، 1966. - ص. 35.

² Зулфия Қуролбой қизи. Қадимий кўшиқ. Ҳикоялар.Т.: 2012. Б 125.

гайритабий образларни ҳар бир ўқувчи ўзи яратишини, тасаввурида пайдо қилишини, хаёлан уларни мавжудлигини ҳис қилишини истаган. Зеро, ижодкорнинг ижод психологияси ҳам шунда намоён бўлади у яратган образ саҳифа сатрларидан ўқувчи онгига кўчиб ўтиб, ўз ҳаётини бошлайди.

Қавс ичида берилган жумлалар Зулфия Қуролбой қизининг “Изтироб” ҳикоясида ҳам учрайди, унда муаллиф ўзининг ички репликаларини қавс ичига беркитиб кетади. Бундай жумлаларнинг асосий матн баёнига алоқаси йўқ, аммо асар мазмунини очиб беришга хизмат қилади. (Қаранг, диссертациянинг 2-боби, §1.)

Ғада ас-Самман ва Зулфия Қуролбой қизининг психологик ҳикояларининг яна бир уйғунлик – бу персонаж руҳиятидаги инқироз паллаларидан адабий галлюциянация психологик тасвир воситасидан фойдаланишдир. Галлюциянация – бу соф психологик ҳодиса бўлиб, Ф.М.Достоевский сўзи билан айтганда, “Ўта мажруҳлик ҳодисасидир-ки, бу хасталик деярли кам учрайди. Аммо ана шу кам учрайдиган ҳодисани ҳам баъзан адабий мақсадларда фойдаланиш мумкин. Буни даҳо Ф.М.Достоевский ижоди ҳам тасдиқлайди (Иван Карамзов, Лиза Хохлакова каби қаҳрамонлари психологиясида учрайди).¹ Адабий галлюциянация бу адабий қаҳрамоннинг ўта драматик, трагик, руҳий изтироблари ва шафқатсиз кечинмалари натижасидир.

لا أدري لماذا تستمرت أرقب البالونات الفقاعات، و داخلها كنت أرى وجوهاً و وجوهاً عايشها و عرختها، و وجوهاً لم أعرفها، تتناثر على الرصيص، تعلق، تصرخ بشعاراتها ثم تفخة أخرى من فم بئيم البالونات، و تطير كلها نحوي، ثم تنفخىء كلها تصمت قبل أن تمس وجهي أو تترك بصماتها على صفحة عيني.²

Билмайман нима сабабдан ёрилайтган шарларни диққат билан кузатдим, уларнинг ичида эса, мен чехраларни кўрадим, мен билан бирга яшаган ва мен таниган чехралар, танимаган чехралар ҳам бор бўлиб, тротуар бўйлаб ёйилмоқдалар, кўтариляптилар, ўз шиорларини бақириб айтмоқдалар, кейин эса, шар сотувчи оғзидан яна бир бор пуфлади ва уларнинг бари мен томон учиб келди, кейин эса мени юзимга тегиб улгурмасданоқ ёки кўзим ўнгида ўз изини қолдирмасданоқ аста ёриладилар.

Ғада ас-Самман ўз насрий асарларида галлюциянасида маҳорат билан фойдаланиб, ушбу психологик тасвир воситаси орқали қаҳрамон руҳиятидаги ўта кучли инқироз палласини тасвирлаб беради. Пауза воситаси орқали эса ёзувчи қаҳрамон руҳий ҳолати тасвирини янада очиқ акс эттиради.

يهتفون صارحين.. أسير خائفة مدهولة، يتعالى الصراخ و التصفيق أقول لهم: "أنا مواطنة أبحث عن يقين، مثلكم". يتعالى الضحك، ثم يدخلون الأسد الى الملعب لتأكلني، ثم أركض، ثم أتعثر بحبات مسبحة (مفروطة) تنفخي، واحدة تلو الأخرى كالفقاعات... هتاف الجماهير... تنشب الاسود مخالبيها العطشى للدم... انفجر ضاحلة، أضحك، أضحك، أضحك!³

¹ Шодиев Н.Т. Абдулла Қаҳҳорнинг психологик маҳорати. Фил.ф.д. дисс. -Т., 1974. -Б.180

² عادة السمان. ليل الغرباء. أمسية أخرى باردة. بيروت، منشورات غادة السمان، 1966. ص. 140

³ Ўша асар.

Ҳамон бақариб бонг уришарди... Аста-секин қўрқув билан ўтиб бораман, ҳайқириқ ва олқишлар баландлашарди, мен уларга дедим: “Мен ўз яқинларини излаётган фуқароман, худди сизлар каби”. Кулги кўтарилди, кейин эса улар стадионга мени еб қўйиши учун қора махлуқни олиб кирдилар, кейин эса мен қочдим, сўнгра (сочилиб ётган) тасбеҳ доналарига қоқилдим, улар худди шарлар каби бирин-кетин ёриларди... Жамият ҳайқириги... ва мана махлуқ ўзининг қонга ташна тирноқларини санчаяпти... Кулгудан ёрилаёздим, кулаяпман, кулаяпман, кулаяпман!...

Муаллиф персонажнинг ўткир психологик ҳолатини очиб беришда рамзлардан ҳам фойдаланиб, фикримизча “шар” рамзи орқали асар қаҳрамонининг ушалмаган орзулари ифодаламоқчи бўлса, “махлуқ” эса уни кемираётган ёлғизлик деб тасвирлаган.

Зулфия Куролбой кизи ижодида ҳам галлюцинация ҳодисасидан ёзувчи ўз бадий мақсадини ўқувчига етказиб беришда фойдаланганини кўрамиз. Масалан, “Ёзсиз йил” ҳикоясининг бош қаҳрамонларидан Собирнинг шундоғам соғлигини емираётган дарди – ишқ хижрони таъсирида уни “тўкиб кўяди”. У севиклиси Марвариднинг янги йил байрамида қайтаман деган сўзларига чин дилдан ишонади, гарчи унинг тафаккури бундай бўлиши мумкин эмаслигини билсада, янги йил кечасига қадар интизорлик билан кутади. Дарди бедавога йўлиққан Собирни шу интизорлик бу дунёда ушлаб тургандай гўё. Ойнага термилганча кўз ёшини тутолмай, елкалари силкиниб йиғлаётган ўғил ва шу тобдаги онанинг ҳолатини адиба шу қадар моҳирона тасвирлайдики, “бу жумлаларни қаламга тушириш чоғи муаллифнинг кўли титраб турганини баралла ҳис этасиз. Бундай тигиз санъаткорона чизилган лавҳаларни шарҳлаш қийин, ҳар қандай шарҳ унинг асл жозибасини, сеҳрли руҳини тушириб юбориши мумкин. Энг муҳими, ҳикоянавис персонажларни ана шундай мушкул вазиятдан эсон-омон олиб ўтади. Бу энди чин санъатнинг мўжизаси.”¹

Қаҳрамон руҳиятидаги психологик кульминация – авж нуқтада ҳикоянавис адабий галлюцинация воситасида унинг ички туйғуларини маҳоратли рассом мисоли чизади.

Собир гўё бир дақиқа ҳам ухламаган, алаҳсираган одамдек кўзларини катта-катта очиб онасига қараб ётарди.

— Чанқадингми, болам?..

— Чанқадим, лекин қайнатилган гуруч сувини ичмайман энди.

— Нега?..

— Ҳеч бўлмаса, тўйимда гуруч сувини тиқиштирманг, эна!

— Тўй...

— Ҳа, тўйим бўляпти! Сиз нега тўйга чиқмаяпсиз, эна? Ҳамма ҳовлининг чангини чиқариб ўйинга тушиб ётибди-ку.²

¹ Умарали Норматов. “Қалбдаги беназир зиё”. — Ёшлик, 2010. 5-сон, Б 8.

² Зулфия Куролбой кизи. “Ўлим ҳеч нарса эмас”. Ҳикоялар.Т.: 2012. Б 150.

Адабиётшунос олим Умарали Норматов таъбири билан айтганда, “мавжуд ҳаётда амалга ошмаган висол ҳаёт-мамот юзма-юз келган дамларда, кечинмалар жазаваси авжида ҳаёлда, тасаввурда содир бўлади. Машраб қисматини ёдга солувчи ошиқ йигит тақдирида мўъжиза рўй беради, гўё Машраб янглиғ аршнинг кунгурасида ёр висолига эришади.”¹

Собирнинг паймонаси яқин қолганини ҳам ёзувчи галлюцинаци орқали аён қилади – унинг кўзига марҳум отасининг руҳи кўринади.

— Эна, анов киши ким? — ётган ерида кўзи билан эшик томонга ишора қилади Собир. — Қачондан бери менга тикилиб турибди...

— У ерда ҳеч ким йўқ, болам, — дейди Бувгул хола юраги орқага тортиб.

— Яхшилаб қаранг, ана, қараб турибди-ку менга!

— Чарчадинг, болам, бироз мизгиб оласанми?

— Аввал анови бу ердан кетсин!.. Ие, мен уни нотаниш бир одам десам, отам экан-ку! Қаранг, эна, отам келди. Уйга киринг, демайсизми?

Дастурхон ёзмайсизми? Нега жим қараб турибсиз, эна? Ахир отам келди!

— Майли, отанга ўзим қарайман. Сен мизгиб ол, бир пас, кейин...

— Нега айтганимни қилмайсиз, эна? Отанга ўзинг қара, деганингизми бу?! Қарамасангиз қараманг, ўзим... — Собир туришига интилди.

— Жон болам... — Бувгул хола ўглининг елкасидан тутиб ўрнига ётқизди, аммо Собир яна туришига ҳаракат қилиб юлқина бошлади. — Жон болам, жойингга ёт... Отанга ўзим қарайман, дедим-ку... Сен пича мизгиб олгин, илтимос...

— Эна, энажон... — муштдай кампирга қаршилик қилгулик ҳоли қолмаган Собир ўзини ёстиққа ташлаб, йиглай бошлади энди. — Нега вақтида айтганимни қилмадингиз, эна? Отам аразлаб кетиб қолди! Энди тўйни отамсиз ўтказамизми? Отамсиз ўтказамизми тўйни?..²

Дарди кундан кун оғирлашаётган, ҳижрон изтиробларидан толиққан Собир руҳиятида дам-бадам алахсираш – руҳият инқирози давом этади.

Бошқа бир кун, ярим кечаси Бувгул хола Собирнинг ваҳимали қичқиригидан юраги ёрилгудай бўлиб уйғонди.

— Эна, анови жулдур кийимли хотинни ҳайданг! Устимга бостириб келяпти, ҳайданг, ҳайданг, деялман! — дея ётган ерида тўлғониб қичқирарди Собир.³

Узоқ давом этган жисмоний ва руҳий азоблардан кейин Собир вафот этади. Ҳикоянавис йигитнинг жисмоний ва руҳий азобларини шу қадар маҳорат билан тасвирлайдики, ўқувчи беихтиёр Собирнинг дардини ҳис қилади, азоб чекади. Айниқса, Собирнинг онаси Бувгул холанинг ҳар бир ҳаракати, ҳар бир сўзи китобхонда шуурида гоҳ титроқ уйғотса, гоҳ кўз ёш чақиради.

Ғада ас-Самман ва Зулфия Қуролбой қизи ижодини қиёслар эканмиз, улар яратган ҳикоялар марказида иродали ва кучли шахс характерни кўрамиз.

¹ Умарали Норматов. “Қалбдаги беназир зиё”. — Ёшлик, 2010. 5-сон, Б 8.

² Зулфия Қуролбой қизи. “Ўлим ҳеч нарса эмас”. Ҳикоялар.Т.: 2012. Б 150.

³ Ўша асар. Б 150.

Адибалар яратган характерлар галереяси эса ўз навбатида ҳаёт синовларини энгиб ўтиш учун мақбул ва тўғри йўлни излаётган, шу билан бирга ўзлигига содиқ қолаётган образлардан таркиб топган. Уларнинг кўпчилиги бугунги кун қахрамони деган эътирофга муносиб десак, муболага бўлмайди. Ҳар иккала ёзувчи ҳам ўзининг ғоя ва мақсадларини ана шу характернинг руҳий оламини очиш, ички кечинмалари, дарду оламларини тасвирлаш орқали ўз ўқувчисига етказиб беришга уринади. Адибалар ҳикояларидаги мавзу кўламини турлича бўлса-да, лекин уларнинг бари бир ғояга олиб келади, яъни инсон учун оила, меҳрнинг қадри бекиёслигига ва ёлғизлик ҳар қандай кучли инсонни ҳам синдиришга қодирлиги кўрсатилади. Ўзликни сақлаб қолиш ғояси иккала муаллиф ижодида ҳам етакчи ўринда. Гада ас-Самман ва Зулфия Қуролбой қизи психологик ҳикояларида тасвирланган мураккаб вазиятлар, тақдир синовлари асар қаҳрамонларини қанчалар синамасин, улар ўзлигини сақлаб қолади. Ҳаётнинг энг қора кунларини бошдан кечириётган бўлсалар-да, яхши кунларга умид билан яшайдилар, ўқувчини ҳам шунга чорлайди. Ҳикоялардаги сюжет қурилиши эса воқеликлар ривож, конфликт ва кульминацион авж нуктанинг ретроспектив, концентрик ва ассоциатив усулларда қоришиқ берилиши, композицион воситалар портрет, ички нутқ шаклларида ички реплика, ички диалог, ички монолог (монолог-хотира, монолог муҳокама, монолог-мушоҳада), деталь ва бошқаларни қўллашдаги муштаракликлар, айниқса, хотимасиз яқунланган ҳикоялар Гада ас-Самман ва Зулфия Қуролбой қизи ижодини қиёслашда алоҳида аҳамият касб этади.

Муаллифлар оддий одамлар ҳаётидаги мураккаб вазиятлар ва оғир синовларни истиора, ташбеҳ, ўхшатиш ҳамда мажоз ёрдамида баён қилиб, воқеаларни янада таъсирли ва аниқ қилиб ифода қилиб, асар бадиятини оширса, ички нутқ – ички диалог, ички реплика, ички монолог, жумладан монолог-хотира, монолог-мулоҳаза, монолог-мушоҳада, портрет, нутқий характеристика, пауза воситаси, такрор сўзлар орқали психологик тасвирни кучайтириб, персонаж руҳий оламига саёҳат қилади. Иккала адиба баёнчилик услубидаги муштараклик, шунингдек, улар асарларидаги рамзийлик ва мажоз орқали маънони кучайтириш, фалсафийлик ва инсон экзистенцияси масалаларида ҳам намоён бўлади. Гада ас-Самман ва Зулфия Қуролбой қизи услубига хос бўлган воқеа-ҳодисаларни ҳикоячи-персонаж тилидан баён қилиш ўз навбатидан бадий асарда ички монолог ва нутқий характеристика ажралмас бирлик сифатида қўлланилган. Иккала адиба ҳикояларида қаҳрамон психологияси, ички кечинмалари ва руҳий изтироблари ички монолог, хотира монологи, пауза воситаси каби психологик таҳлил элементларидан унумли фойдаланилиб, бадий тасвир воситаларидан истиора, ташбеҳ, муқобала, мажоз каби санъатлар ёрдамида янада бойитилган ва маъно жиҳатдан чуқурлаштирилган, ўқувчи эътиборига вазиятнинг аниқлиги ва воқеалар таъсири кучайтирилган.

ТИЛШУНОСЛИК // ЯЗЫКОЗНАНИЕ // LINGUISTICS

МАВЛЯНОВА УМИДА

Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD), ТДШУ

Хитой тилида ўнлик ва ундан юқори сонларнинг лингвомаданий семантикаси

Аннотация. Соннинг алоҳида роли тил бирликларининг асосий лексик маъноси билан ёнма-ён воқеланадиган турли семантик ўзгаришлар, талқинларда акс эттирилади ва илмий адабиётда «маданий коннотациялар» термини билан юритилади. Жамoa тил онгида мужассамланган айнан шу коннотацияларнинг мавжудлиги мантиқий тушуунчани маданий ҳодиса концептидан фарқлаш имкониятини беради.

Маълумки, сонлар сирадан юксалиш, кейинги қаторга ўтиши билан тил маданиятидаги сонларнинг аҳамияти ҳам тобора камайиб боради. Ўнлик ва ўнлик чегарасидан чиққан фақатгина айрим сонлар маданий жиҳатдан аҳамиятли ва кенг истеъмолда бўлиб, коннотатив маъно ифодалай бошлайди. Хитой тилида ҳам ўнликдан юқори бўлган сонларнинг фақат айримлари рамзий ва кўчма маънога эга.

Таянч сўз ва иборалар: фразеологизмлар, сон, иборалар, И Цзин, ўнлик, бирлик сонлар.

Аннотация. Отдельная роль числа отражается в различных семантических изменениях, интерпретациях, которые происходят в соответствии с основным лексическим значением языковых единиц, и в научной литературе обозначается термином "культурные коннотации". Наличие этих же коннотаций, воплощенных в коллективном языковом сознании, дает возможность отличить логическое понятие от коннотации культурного явления.

Известно, что с подъемом чисел, переходом на следующую строку важность чисел в языковой культуре также постепенно снижается. Только некоторые десятичные числа и числа, выходящие за пределы десятичной системы, являются культурно значимыми и широко употребляемыми и начинают выражать коннотативное значение. В китайском языке также только некоторые числа выше десятичного порядка, имеют символическое и переносное значение.

Опорные слова и выражения: фразеология, цифры, фразы, И Цзин, десятичные числа, единицы.

Abstract. A separate role of the number is reflected in various semantic changes, interpretations, which is incidentally incident with the main lexical meaning of language units, and is called the term "cultural consolidations" in the scientific literature. The current presence of these consonations embodied in the mind of language allows you to distinguish the logical understanding of the concept of a cultural event.

It is known that as the numbers rise from heat and in the following row, the importance of the numbers in language culture is also declined. Only some numbers from the decimal and decimal borders are culturally significant and wide consumption, begin

to express a console. Only some of the numbers above dozens in Chinese are symbolic and portable meaning.

Keywords and expressions: *Phraseologists, numbers, phrases, i tszin, decimal, units.*

Сон (рақам) дунё тартибини аниқлаш, борлиқни англашда муҳим восита-лардан бири бўлиб, қадимдан турли халқлар маданиятида алоҳида аҳамият касб этган. Хитой тилида сон семантикаси асосан лексик ва лексик-син-тактик (саноқ сонларнинг ҳисоб сўзлар ва отлар билан бирикишда) ифодасини топади.

Тил жамоаси учун сон семантикасининг аҳамияти, яъни унинг « маданий талаби» ҳар хил тил маданиятларида турличадир. У ёки бу маданият анъаналарида ушбу аҳамиятнинг даражаси ва хусусиятлари прецедент (маданий равишда қайд қилинган) бўлган ва ўз ичига сонлар номларини олган матнлар асосида аниқланиши мумкин. Сон турли маданиятларда ҳисоблаш тизимларига асосланган ҳисобнинг дастлабки birlikларидан мавҳумлашиб борган (ёркин бурждаги юлдузлар сони – 7 та, дунёнинг томонлари – 4 та, қўл бармоқлари – 10 та, бармоқлардаги бўғинлар – 12 ва ҳ.к.). Сонларга ном бериш жараёнида қадимий тасаввурларни ўз ичига олган рамзий маънолар тобора йўқолиб борган. Бироқ сонлардаги қадимий рамзийлик элементларини муайян халқнинг анъанавий маданияти, урф-одат ва удумлари, хурофот ва таъқиқлар тизимида, оғзаки халқ ижоди ва амалий санъатда кенг учратиш мумкин. Бу каби маълумотлар лингвомаданиятда муҳим материаллардан ҳисобланади, зеро лингвомаданиятнинг асосий категорияларидан бири концепт ҳисобланади. Ушбу концепт маданият жиҳатидан аҳамиятли тушунча сифатида тилда мужассам ва алоҳида белгиланган бўлади.

Соннинг алоҳида роли тил birlikларининг асосий лексик маъноси билан ёнма-ён воқеланадиган турли семантик ўзгаришлар, талқинларда акс этирилади ва илмий адабиётда «маданий коннотациялар» термини билан юритилади¹. Жамоа тил онгида мужассамланган айнан шу коннотацияларнинг мавжудлиги мантикий тушунчани маданий ходиса концептидан фарқлаш имкониятини беради.

Маълумки, сонлар сирадан юксалиш, кейинги қаторга ўтиши билан тил маданиятидаги сонларнинг аҳамияти ҳам тобора камайиб боради. Ўнлик² ва

¹ Телия В.Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. – М., 1996. – С. 216.

² Қадимги Хитойда яшаган математик, астороном Лю Хуйнинг (刘徽 liú huī) «Тўққиз бобдан иборат математика» (九章算术 jiǔ zhāng suàn shù) асарида ўнлик ҳисоблаш тизими (十进制 shí jìn zhì) Шан сулолоси даврида (мил.авв.1600-1046йй) ихтиро қилинган ва улар биркалар ёрдамида ёзилиб, Чоу Хуа (筹划 chóu huà) деб номлангани батафсил ёзилган. Унда абакдаги ҳисоблаш учун биркаларни жойлашувини аниқлаб олгандан сўнг, муайян коидалар асосида математик амалиётларни бажариш мумкинлиги ҳақида маълумот

ўнлик чегарасидан чиққан фақатгина айрим сонлар маданий жихатдан аҳамиятли ва кенг истеъмолда бўлиб, коннотатив маъно ифодалай бошлайди. Хитой тилида ҳам ўнликдан юқори бўлган сонларнинг фақат айримлари рамзий ва кўчма маънога эга.

Хитой тилида 十 *shí* ўн сони. Хитойда ўн 十 *shí* бутун, мукамал, тугатилган, мамнуният келтирадиган сон сифатида талқин қилинади. 10 сони – бешта жуфт сонларнинг орасида энг катгаси бўлиб, якуний сон ҳисобланади ва «тугатиш (яқунлаш), бажариш ва жамлаш» маъноларини ифодалайди. «И Цзин» («易经») («Ўзгаришлар китоби») га кўра, чегара (юқори чўкки)га эришгандан кейин бурилиш келади. Ўзгаришлар жараёнида «10» сони қайғу, мусибатдан сўнг хурсандчилик ва аксинча, шодлик, хурсандчиликдан кейин қайғулар келишини ифодалайди. Шунинг учун бу сон режалаштирилган, ният қилинган ишларнинг нуқсонсиз амалга ошиши ёки кечирилмас жиноят содир бўлишини тахмин қилиш имконини бериши мумкин.

Нарса-предметлар мажмуи ёки одамлар гуруҳи шакллантириладиганда доим ўн рақами танланади, зеро бу сон барча нарсалар учун меъёрдир. Масалан, «ўнта машҳур юлдуз» (十位著名明星 *shí wèi zhù míng míng xīng*), «ўнта халқаро янгилик» (十大国际新闻 *shí dà guó jì xīn wén*) ва ҳ.к. Ўн сонини ўз ичига олган хитой фразеологик бирликлари асосан шу семантикани сақлаб қолади. Масалан: 十全十美 *shí quán shí měi* ибораси сўзма-сўз «ўнта бутунлик, ўнта мукамаллик» деб таржима қилинади ва «баркамол, етук» сифатларини ифода этади. Хитой лингвумаданиятида бу ибора етук, баркамол, тўлик мукамалликка эришган инсонга нисбатан ишлатилади.

十一 *shí yī* ўн бир сони. Ўн бир сони хитой нумерологиясида кам ишлатиладиган, лекин астрологияда муҳим сонлардан саналади. Масалан, астрологияда Қуёш, Ой, сайёралар жойлашуви бўйича бирлик деб қаралган. Бу сон ўлимдан кейинги, аниқроғи, *абдий ҳаётни* ифодалайди. Чунки 1 рақами ҳаётнинг бошланишини ифодаласа, 11 сони *янгидан бошланган ҳаёт* маъносида қўлланади. 11 сони ҳам салбий, ҳам ижобий маънода келади. Ижобий маънода ҳаётнинг янгиланиши, ҳомила пайдо бўлиши, дунёвий ишларни янгидан бошлашга ундаса, «нариги дунё» ни ифодалагани учун, хитойликлар назарида бу дунёдаги «бузғунчилик» маъносини беради. Ўн иккиталик циклда бу сон 1+1 шаклда келиб, барча нарсанинг янгидан бошланишини билдиради¹. Бу сон фразеология таркибида ҳам ишлатилади. Ўн бир сонининг фразеологик бирликка айланиш мисоли: 十一路汽车 *shí yī lù qì chē* «11-рақамли автобус» деб таржима қилинадиган бу ибора

берилган. Мин сулоласи даврига келиб (1368-1644) ўнлик ҳисоб тизими (十进制 *shí jìn zhì*) Европага тарқалди. Европада 1585 йилда голландиялик математик Симон Стевин «Ўнлик» («De Thiende», 1585) асарида ўнлик тизимни тадқиқ этган. Батафсил қаранг: 张延生. 象数易学与逻辑.-北京.:中央编译出版社,2015年. -134页.

¹ 张延生. 象数易学与逻辑.-北京.:中央编译出版社,2015年. -248页.

шунингдек, «пиёда» маъносига ҳам эга, зеро, одамнинг иккита оёғи 11 рақамга ўхшаш.

十二 *shí èr yǎn* *икки сони*. Хитойда 12 сони *уйғунлик ва тартиб* маъносини билдиради. Астрологик тақвимда ҳам муҳим саналган 12 мучал ёшни, йилнинг 12 ойини, бир суткадаги 12 соат кеча ва кундузнинг кетма-кет, ўз тартиби билан алмашилиб туришини ифодалайди. Бу сон «бир» ва «икки» сонидан таркиб топгани учун, бир-бирига қўшилган ҳолда ҳам «уч» сонини ифодалаши, уч сони эса борлиқ қонунига асосан «Осмон, Ер ва Инсон» маъносини англатгани учун ҳам, 12 сони бевосита хитойликлар учун «ижобий сонлар» сирасидан жой олган.

十三 *shí sān yǎn* *уч сони*. Кўпгина Европа давлатлари ва Америка Қўшма Штатлари халқлари учун 13 маълум бир сабабга кўра «салбий сон» сифатида қаралса, хитойда у «оддий сонлар» орасидан жой олган. Лекин муҳим тарафи шундаки, қадимги Хитой «ўлмас мумтоз асарлари» сони 13 тадан иборатлигидир. Шу сабабли, балки хитой лингвомаданиятида ўн уч ижобий сонлар қаторидан жой олган.

十四 *shí sì yǎn* *тўрт сони*. Ўн тўрт хитойликларда «катта офат олиб келувчи» сонлар сирасига киради. Бу рақамли уйларни сотиб олиш ёки сотиш жуда қийин. Одамлардаги кўркув фобияси айнан 4 сони билан боғлиқ бўлганлиги, 14 сонини ҳам ёмон кўришларига боис бўлган.

二十四 *èr shí sì yǎn* *йигирма тўрт сони*. Хитой лингвомаданиятида йигирма тўрт сони маълум бир маънода салбий бўёқдорлик касб этади. Мисол учун, «У (аёл) бироз 24» – деган ибора оғзаки нутқда: «Унинг (аёл) жаҳли чиқди, у (аёл) ғазабланди» маъносини англатади. Ушбу иборанинг келиб чиқиши 气 *qì* иероглифининг кўп маънолилиги билан боғлиқ. Бир томондан, қишлоқ хўжалигига доир хитой ой тақвими 24 мавсумини ифодалайди, бошқа томондан эса «жаҳлдор, ғазабли» маъносини англатади. Оғзаки нутқда бир маънонинг иккинчи маъно билан ўрин алмашиши анча олдин юзага келган¹.

四十八 *sì shí bā* *қирқ саккиз сони*. Қирқ саккиз сони хитойликлар учун омадли сонлардан ҳисобланади, чунки унинг таркибида олтита саккиз сони ($6 \times 8 = 48$) бўлганлигидир². Дао таълимотига кўра 48 сони «ҳалол меҳнат билан топилган бойлик» тарзида талқин қилинади. Айниқса, савдо ходимлари ўз маҳсулотлари ёрлиғида 8 сони билан тугалланган сонлар иштирокини уларнинг тез сотилиши билан боғлиқлигига ишонадилар.

一百一 *yī bǎi yī* *бир юз бир сони*. 101 сони хитой тилида 一百一 *yī bǎi yī* деб аталиб, *тўла-тўқис* маънони ифодалайди. Хитойликлар кўпинча шундай дейдилар: «Унинг сенга муносабати 101» ёки «У 101 яхши одам», яъни бу ердаги бир юз бир рақами «жуда, юз фоизга» маъносини ифодалайди.

¹ 罗常培. 语言与文化. -北京.: 北京出版社, 2003年. -220页.

http://www.numeroscop.ru/znachenie_chisel/dvuznachnye_chisla/chislo_48.html

一百四十四 yībāisìshísì *бир юз қирқ тўрт* сони. Хитой лингвомаданиятида бир юз қўрқ тўрт сони ижобий бўёққа эгадир. Бинобарин, хитой тили материаллари таҳлилидан мазкур маъно ўртага чиқади. Хусусан, 文件 wén jiàn ибораси «хужжатга асосланган» деган мазмунни билдиради ва сўзма-сўз: «144-сонли хужжат» тарзида таржима қилинади. Хитойликлар кўпинча Ма цзян (麻将 má jiàng) – суякдан ясалган ўйин ғиштчалар (домино)ни ўйнашни яхши кўришади. Бу ма цзяннинг сони 144 та, шунинг учун «144 та хужжатни ўрганишга борайлик» мажозий иборасини эшитиш мумкин.

二百五十 èr bǎi wǔ shí – *икки юз эллик* сони. Салбий баҳо маъносига эга бу оғзаки нутққа хос ибора кўп ҳолатларда хитойликлар томонидан киноя билан ишлатилади. Масалан, танқидий бир муболаға тусига эга ҳазилда шундай дейлади: «Хитойда 1,3 миллиард халқ бор, уларнинг 800 миллиони ўйнайди, 200 – рақсга тушади, қолгани – 250». Бу иборанинг мазмуни шундаки, кўпгина одамлар *то яшагунча яшаб турадилар, бир амаллаб яшаб турадилар*, яъни хитойликлар орасида бор кучини ишга бериб, виждонан, кунт, фидойилик билан ишлайдиган одамлар оздир. Яъни икки юз эллик сони кўчма маънода кунни ўтиши учун яшаб юрган, мақсадсиз, бекорчи одамларни тавсифлаш учун қўлланилади.

四百二十一 sì bǎi èr shí yī *тўрт юз йигирма бир* сони. Маълумки, замонавий Хитойда аҳолининг тез суръатларда ўсиб бораётгани сабабли давлат ҳар бир оилага фақатгина бир фарзандга эга бўлиш ҳуқуқини берган. Шу боис ғаройиб «ижтимоий касаллик» вужудга келган, уни Зон хе жен (綜合症 zōng hé zhèng) – сўзма-сўз «421» деб аташади. Бу ердаги 4 сонининг маъноси: 2 нафар буви + 2 нафар бува; 2 сони – бу ота-она: ота + она; 1 сони битта фарзанд. Оиладаги катталар (4+2) ягона фарзандни эркалаши сабабли у «ижтимоий дард» га йўликади, яъни қўрқоқ, мулоқотга киришмайдиган, худбин, фақат ўзини севадиган одамга айланади. Мехнатга ўргатилмаган ундай бола ҳеч нарсани қила олмайди ва қилишни ҳам истамайди. Демак, тўрт юз йигирма бир сони ана шундай шароитда ўсиб-улғайган худбин, дангаса одамларни характерлайди.

Хитой тилида 一萬 yíwàn *ўн минг* сони. 万 wàn иероглифи «ўн минг» маъносини англатиб, ҳам математик бирлик, ҳам фразеологик бирикма бўлиб келиши мумкин. Хитойликлар 万 wàn – *ўн минг* сўзидан кейин 一 yī – *бир* сўзини қўйиш орқали янги *агар* лексик маъносини ҳосил қилганлар. 万 一 wàn yī иероглифи сўзма-сўз «Ўн минг – бир» дея таржима қилинади. Маъноси «ўн мингдан битта, яъни тасодиф». Бу бирикма «мабодо ҳар 10000 ҳодисалар ичида битта эҳтимол пайдо бўлса» маъносини беради. Бизнинг фикримизча, шунинг учун ҳам луғатларда *агар* дефиницияси қайд этилган.

Хитой тилида 千万 *qiān wàn* ўн миллион сони. 千万 *qiān wàn* иероглифи ўн миллион ни ифодалайди. Бу математик сон ва турғун ибора сифатида ишлатилади. Масалан, 千万 *qiān wàn* сўзма-сўз «минг, ўн минг» деб ўгирилади ва «*нима бўлганда ҳам, ҳар қандай ҳолатда*» мазмунини англатади. Маълумки, инсон ҳаёти давомида ҳар қандай ҳолатга тушиши мумкин. Яхши ва ёмон кунлар уни доим таъкиб қилиб юради. Хитойликлар ушбу иборани асосан инсон ҳаётидаги турли оғир шароитларда, дастак, қўллаб қувватлаш учун ижобий маънода ишлатадилар. Бу мисоллар хитой тилидаги айрим сонларнинг мустақил ифодали воситалар сифатида кенг тарқалганлигидан далолат беради.

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, хитой маданиятида ўнликдан юқори сонларнинг аҳамияти сонлар сирадан юксалиш, кейинги қаторга ўтиб борилиши билан тобора пасайиб борган. Ўнлик чегарасидан чиққан айрим сонлар маданий жиҳатдан аҳамиятли ва кенг истеъмолда бўлиб, қўшимча маъноларни ифодалай бошлайди. Аксарият ҳолларда ўнликдан катта хитой сонлар кучайтириш, бўрттириш маъноларини ифодалашга хизмат қилса-да, айрим сонлар хитой жамиятидаги ижтимоий қарашлар натижасида рамзий ва кўчма маъно касб этган.

ГИСАРОВ ФАРХОД

ўқитувчи, ТДШУ

Уйғур тилидаги доривор ўсимликлар номларида компонентлилик ва лексик боғлиқлик

Аннотация. мақола уйғур тилидаги доривор ўсимликлар номлари ва улардаги лексик-семантик муносабатлар масаласи ўрганишга бағишланади. Доривор ўсимликлар номларини тарихий фитономик-лингвистик-семантик жиҳатлари ва хусусиятларини тадқиқ қилиши тилишунослик фанига янада янги маълумотлар бера олиши масаласига ижобий ёндашилади. Доривор ўсимликлар номларига илмий қизиқили ва унинг тарихий жараён эканлиги борасида фикр юритилади. Доривор ўсимликлар номларини ўрганишининг бугунги Пандемия шароитларида аҳамияти ҳақида сўз юритилади. Республикамизда ва жаҳонда бу борада олиб борилаётган сабъ-ҳаракатлар қисқача баён қилинади. Шу билан бирга уйғур тилидаги доривор ўсимликлар номлари олинган манба хусусида тўхталлинади. Уйғур тилидаги доривор ўсимликлар номларидаги бир ва ундан ошиқ компонентлилик асосида тузилганлиги ҳамда бундай сўз бирикмаларининг лексик-семантик ўзига хосликлари борасида талқиний фикрлар билдирилади.

Таянч сўз ва иборалар: компонентлик, фитономик, лингвистик, лексик, семантик, табобат, фармацевтика, Чигит, Анжур, Қича, Шатранжи, Урдун ёки Урдан, Бузидан, Тошўт, Кўкбаж, Шаптўл, Қундузўт, Тағ пиязи, Ақмуч, Арпибадиян, Липекгул, Шатут, Баладур, изофа, занжир.

Аннотация. Статья посвящена исследованию наименований лекарственных растений в уйгурском языке и вопроса лексико-семантических отношений в них. Исследование исторических фитономико-лингвистико-семантических аспектов и свойств названий лекарственных растений предоставляет новую информацию для языкознания в этимологическом, грамматическом и лексическом аспектах. В статье автор отмечает научный интерес к изучению названий лекарственных растений, подчеркивая при этом историчность данного процесса, а также особую важность изучения названий лекарственных растений в современных условиях пандемии. Автор кратко излагает суть исследований, проводимых в этом направлении как на мировом уровне, так и в нашей республике, даёт характеристику источникам, из которых взяты наименования лекарственных растений на уйгурском языке. В статье даётся интерпретация наименований лекарственных растений, образованных на основе одного или нескольких компонентов и проводится анализ лексико-семантических особенностей таких словосочетаний.

Опорные слова и выражения: компонент, фитономический, лингвистический, лексический, семантический, пандемия, указ, решение, медицина, фармацевтика, чигит, анджур, кича, шатранджи, урдун или урдан, бузидан, самсак, средний и нижний языковые уровни, тошот, кокбай, шатпул, кундузот, таг пиязи, акмуч, арпибадиян, липекгул, шатут, баладур, цепь изофа.

Abstract. The article is devoted to the study of the names of medicinal plants in the Uyghur language and the issue of lexico-semantic relations in them. The study of historical phytonomic-linguistic-semantic aspects and properties of the names of medicinal plants gives new information to the science of linguistics in the etymological, grammatical and lexical aspects. In the article, the author notes the scientific interest in the study of the names of medicinal plants, while emphasizing the historicity of this process, as well as the particular importance of studying the names of medicinal plants in the current pandemic. The author briefly outlines the essence of research carried out in this direction both at the world level and in our republic, gives a description of the sources from which the names of medicinal plants in the Uyghur language are taken. The article gives an interpretation of the names of medicinal plants formed on the basis of one or more components and analyzes the lexical and semantic features of such phrases.

Keywords and expressions: Component, phytonomic, linguistic, lexical, semantic, pandemic, decree, solution, medicine, pharmaceuticals, chigit, anjur, tsich, shatranji, urdun or urdan, buzidan, samsak, middle and lower language levels, toshot, kokbay, shaptul, kunduzot, tag piyazi, akmuch, arpibadian, lipekgul, shatut, baladur, isof, isof tsep.

I. Уйғур тилидаги доривор ўсимликлар номлари: тарихий манбалар

Уйғур тилидаги доривор ўсимликлар номлари ёки бошқача айтганда уйғур табобат атамалари ва улардаги лексик-семантик муносабатлар масаласи ҳозирги тилшунослик фани учун алоҳида эътиборли мавзулардан бири саналади. Доривор ўсимликлар номларига, қолаверса табобат атамаларига қизиқиш азалдан тадқиқотлар назаридан четда қолмаган, албатта. XXI асрга келиб инсоният саломатлиги масаласи ижтимоийлик жиҳатдан олдинги, жоиз бўлса биринчи ўриндаги долзарб масалага айланди. Бугунги пандемия шароитларида Жаҳон медицинаси башарият соғлиғини асраб қолиш устида

жиддий саъй-ҳаракатларни амалга оширмақда. Бу шароитда тиббиёт ва табобат эришган барча ижобий асрий мерос чуқур аҳамият касб эта бошлади. Аждодлар меросини батафсил билиш учун табобат ва тиббиёт фани бўйича яратилган асарларни астойдил ҳамда пухта тадқиқ қилиш зарурияти пайдо бўлди.

Республикамизда бу соҳанинг Президент фармонлари, ҳукумат қарорлари даражасига кўтарилганлиги мамлакатимиз табобат меросини чуқур ўрганиш ва ундан оқилона ҳамда самарали фойдаланиш саломатликни сақлаш бобида муҳим омил эканлигини кўрсатмоқда ва доривор ўсимликларнинг ҳозирги замон тиббиёт фани ва умуман инсонлар саломатлиги учун аҳамиятининг улканлигини назарда тутилган.

Жаҳон Соғлиқни Сақлаш Ташкилоти ҳам халқ табобати даволаш усуллари ва уларнинг инсон соғлигини сақлашда фойдали жиҳатлари масаласини кун тартибига олиб чиқди. Жумладан Бутунжаҳон Соғлиқни Сақлаш Ассамблеясининг ҳамда ЖССТнинг 2008 йил 8 ноябрида ХХР(Пекин)да бўлиб ўтган конгрессида қабул қилган “Пекин Декларацияси”¹ ни мисол тариқасида келтириш мумкин. Халқ Табобати ва ундаги долзарб масалалар бўйича доктор Маргарет Чен² нинг маърузаси бу соҳа ривожини учун бажарилиши зарур бўлган ишларни белгилаб берди.

Собиқ Совет маконлари³ да мустақил республикалар шаклланиши ва ривожланиш йўллари ислохотлари бошланганлиги Халқ Табобатига тараққиёт манзилларини очиб берди. Халқлар ўз тарихий қадриятлари, миллий анъанавий табобат усулларига мурожаат қилишга қайтдилар ва бу жараён Табобат фани ва ундаги актуалликни келтириб чиқарди. Табобат бўйича китоблар, ўқув қўлланмалари, дарсликлар ва луғатлар, тавсиялар мажмуини зудлик билан ишлаб чиқиш вазифаси долзарб бўлиб қолди. Шошма-шошарлик билан асарлар нашр этиш иши бошланиб кетди, бироқ тез орада бу китоблардаги берилган материаллар орасида кўплаб чалкашликлар келиб чиқди. Табобат атамалари борасида турли вақтларда нашр этилган ва турли камчиликларга эга бўлган, мустаҳкам нашрий асосга эга бўлмаган асарлар кўпайиб кетди. Бу китобларнинг тили ва уларда ишлатила бошлаган тиббий атамалар бир бирига мос келмай қола бошлади, бу муаммо шифобахш ўсимликлар номлари мавзусида бажарилиши керак бўлган илмий тадқиқот ишлари талайгина эканлигини кўрсатди.

Шарқ Халқ Табобати дейилганда Ер шарининг жуда улкан ва турли табиий шароитларга эга бўлган қисмида яшовчи халқларнинг ота боболаридан давом этиб келаётган даволаш усуллари ва терминлари мажмуаси тушунилади.

¹ 1 Документ WHO/EDM/TRM/2002.1.

² Маргарет Чан (англ. Margaret Chan, кит. трад. 陳馮富珍, упр. 陈冯富珍, пиньинь Chén-Féng Fùzhēn, палл. Чэнь-Фэн Фучжэнь; род. 21 августа 1947) — генеральный директор Всемирной организации здравоохранения (2006—2017).

³ <https://ru.wikipedia.org/wiki>.

“Тиб шундай бир илмки, у билан одам гавдасининг аҳволи соғлиқ ва касаллик жиҳатидан ўрганилиб, унинг мавжуд соғлиғи сақланади ва йўқотилгани қайтарилади”¹, деб ёзади Абу Али Ибн Сино ўзининг “Тиб қонунлари” асарида.

Тиб сўзи араб тилидан олинган сўз бўлиб, даволаш, тиббиёт, медицина каби маъноларни англатади. Табобат сўзи эса халқ орасида қўлланиладиган даволаш усуллари мажмуасини англатади. Қадимдан Туронзаминда яшаб келган эллар, элатлар, халқлар, миллатлар яратганнинг инсониятга ато этган табиий неъматларидан оқилона фойдаланиб келишган. Табобат фанининг тарихига назар ташланса, унда албатта Исломгача бўлган ва Исломдан кейинги давр босқичлари борлигини кўриш мумкин.

Фармацевтика тарихига бағишланган асарларда доришунослик соҳаси эрампдан олдинги даврларда Қадимги Юнонистон ва Рим империялари даврларида бошланганлиги келтирилади. Фарбдаги доришунослик, фармацевтика фани Гиппократ мактабидан асос олган деб ҳисобланади. Шарқдаги табобат йўналиши эса Қадимги Тибет, Ҳинд-Хитой ва Уйғур табибчилиги оқимларининг мажмуаси шаклида тасаввур этилади. Жаҳон цивилизацияларининг уйғунлашуви, омихталашуви жараёнида Фарб ва Шарқ тиббиёт ва табобат мужарриботлари умуминсоний қадриятларга айланиб кетди. Буни медицина терминларига назар ташлаш орқали аниқ ва яққол кўриш мумкин. Медицина таълимотда бу терминлар ўзига хос атамалар сифатида талабалар томонидан схоластик ёд олинади, бироқ тилшунослик соҳасида ҳар бир атаманинг лексик-семантик, когнитив, эмперик жиҳатларига эътибор қаратилади.

Уйғур табобати атамалари хусусига тўхталганда, замонавий уйғур тилидаги доривор ўсимликлар номлари жамланган “Уйғур табобати хом дорилар илми” энциклопедиясига мурожаат қилиш ўринли бўлади.

“Уйғур табобати хом доригарлари илми” энциклопедиясида қарийб 600 га яқин ўсимликларнинг номлари уйғур табобати атамалари сифатида келтирилган. Ҳозирги кунга қадар бу мавзу тадқиқот объекти сифатида тўлиқ ўрганилмаган. Тиббиёт фани учун аҳамиятли жиҳатлари фармокогнозия хусусиятлари жиҳатидан ўрганилган, бироқ алоҳида лексикология объекти сифатида илмий ёндашув амалга оширилмаган.

Уйғур табобатининг ҳозирги замон асосий қўлланмаларидан саналувчи “Уйғур табобати хом доригарлари илми” энциклопедиясида келтирилган шифобахш ўсимликлар номларини лексикологик нуқтаи назардан ўрганиш тилшунослик фанига, жумладан Уйғуршунослик соҳасини янада ривожлантиришга ҳисса қўшади. “Уйғур табобати хом дорилар илми” энциклопедияси² да уйғур табобат тарихи батафсил келтириб ўтилади. Унда шарқ табобати алломалари табиблари, олимлари ҳамда устозларнинг табобат

¹ Абу Али Ибн Сино Тиб қонунлари. Сайланма. 1-жилд. Тошкент. 1996. 11-бет.

² Абдурахим Юсуп., Али Ҳожи Эмчи. «Уйғур табобати хом дорилар илми». Шинжонг Халқ Сиххия нашриётида 2012 й.

соҳасининг ривожига кўшган ҳиссалари борасида қимматли маълумотлар келтирилган.

Ибн Синонинг тиббий таълимоти Шинжонга киргандан сўнг уйғур ҳақимлари уни ўз ҳолида қўлламастан, балки ўзларида мавжуд бўлган табобат назариялари ва амалиётлари билан тадрижий бириктириб, Шинжоннинг табиий шарт-шароитлари, уйғур халқининг турмуш урф-одатларига мос бир табобатчилик илмини шакллантирганлар. Уйғур табиблари “Ал Қонун”нинг мазмунини янада бойитганлар ва кўплаб тиббий асарларни ёзганлар. Масалан 10-асрда “Сочия” мадрасасида мударрис бўлган Имоуд дин Қошғарий “Шарҳи Аш Шифо” ва “Шарҳи Ал Қонун” каби асарларни ёзган.

Бундан ташқари ҳар бир асрда етук уйғур ҳақимлари етишиб чиққан, масалан: милодий 1564- йилда яшаган ҳақим олим Муллаориф Хўтанийнинг чиғатой уйғур тилида ёзган “Мажориботи Орифия”, форс тилида ёзган “Мўлдастайи офиёт”, араб тилида “Асрорун назли ва л бавли ва л бараз”, форс тилида ёзган “Муолижоти фуқойи ва аҳли сахро”, форс тилида ёзилган “Рисолаи фасад ва ҳижомат” каби асарлари мавжуд.

XVI асрда яшаган машҳур табиб Алоуддин Муҳаммад Хўтаний Чағатой уйғур тилида “Ал фикху т тиббия” номли китоб ёзган.

XI асрда Қароқашёқсарой ёзувида битилган асарни Жамолиддин Оқсаройий араб тилига “Табиби Оқсаройий” номи билан ўгирган.

XVIII асрда Муродбек Алибек ўғли Қашқар шаҳрида “Ағрози тиббия” (Табобат мақсадлари) номли китобини ёзган.

XIX асрда Саид Мухтор Булоқбек ўғли Қашқарда “Тиббий шифо” номли ёзган.

“Тибби Оқсарой” китоби милодий 1899-йилда Ҳиндистоннинг Лукну шаҳрида нашр қилиниб, 1929-йилларгача Деҳли исломий табобат дорул-фунунида медицина дарслиги сифатида ўқитиб келинган.

Юқорида санаб ўтилган табобат асарлари ва улардаги табобатга оид атамаларни тўлиқ топиш имконияти бўлмаса-да, бироқ “Уйғур табобати хом дорилар илми” энциклопедияси китобидан фойдаланилди.

Шинжонг Халқ Сиххия нашриётида 2012 йилда чоп этилган II қисмдан иборат “Уйғур табобати хом дорилар илми” энциклопедиясида Уйғур доривор ўсимликлар билан даволаш тарихи, тиббий усулларнинг беназирлиги, халқ табобати техникаси, инсон танасининг физиологик тузилмалари орасидаги узвий боғлиқлик, инсон танаси аъзоларининг фаолияти, ушбу фаолиятни яхшилаш йўлида фойдали дориворларнинг ўзига хос аҳамиятли жиҳатлари, табиатда хом учрайдиган шифобахш ўсимликларнинг турлари, улардан инсон саломатлигини яхшилашда қўлланиш методлари, мазкур ўсимликларнинг кимёвий таркиблари ва уларни табобатда ишлатиш меъёрлари каби масалалар батафсил баён этилган. Ушбу энциклопедик салоҳиятга эга бўлган китоб Уйғур табобатчилик-доригарчилик (фармацевтика) олий мактаб (Ўқув юрт)лари учун дарслик вазифасини ўтаб келмоқда.

Абдурахим Юсуп бош тузувчи бўлган мазкур II қисмли таъбат дарслигининг муаллифи Али Ҳожи Эмчидир. Китобни тузишда Руқия Қовуз ҳамда Абул Қосим Муҳаммад Сиддиқлар ўзларининг қатта ҳиссаларини қўшган.

Дарслик ўзига қадар иккинчи авлод ўқув қўлланмалари сифатида фойдаланиб келинган 26 та китобдаги маълумотларни ўз ичига жамлаган бўлиб, бундан ташқари уйғур таъбати ва доривор ўсимликлар йўналишида мавжуд классик(мумтоз)асарларни ҳамда икки мактаб таърибаларини асос қилиб олганлиги билан аҳамиятлидир.

Мазкур дарсликнинг умумий қисми биринчи боби уйғур табиъчилигида ўсимликларни ўрганиш, доривор ўсимликлар ҳақида маълумотлар, уйғур таъбати доривор ўсимликлари тадқиқот объекти, таъбат илмининг вазифалари, ўрганиш усуллари, таъбат фанининг қисқача тарихи, дориворлик илмининг таракқиёт йўналишлари тўғрисидаги 6 параграфдан ташкил топган.

Умумий қисмнинг иккинчи боби иккита параграфдан иборат бўлиб, бу параграфларда ҳам дориларнинг келиш манбалари, йиғиш усуллари, сақлаш, унумли сақлаш муддатлари ҳақида маълумотлар батафсил келтирилган.

Умумий қисмнинг учинчи боби етти параграфдан ташкил топган ва унда уйғур табиъчилигида доривор ўсимликларни таниш, фарқлаш усуллари ҳамда услублари борасида билимлар жамланган.

Умумий қисмнинг тўртинчи бобида тўртта параграф мавжуд. Бу параграфларда доривор ўсимликлар табиътини белгилаш ва уларни ўз хусусиятларига кўра турларга ажратиш борасида амалий материаллар ёзилган.

“Уйғур таъбати ҳам дориворлари илми” дарслигининг Махсус қисми 19(ўн тўққиз)бобдан иборат. Махсус қисмда хилтсиз қуруқ иссиқ, хилтсиз ҳўл иссиқ, хилтсиз ҳўл совуқ, хилтсиз қуруқ совуқ ўсимликлар, мевалар ҳақида маълумотлар берилган;

“Уйғур таъбати ҳам дорилар илми” энциклопедик ўқув қўлланмаси уйғур тилидаги таъбат ва доригарчиликда кенг истифода этилаётган гиёҳларнинг табиъий хусусиятлари асосида қайси касалликка даво бўлишига қараб тартибланган.

Ўсимликлар номларининг лексик-этимологик, ижтимоий-маданий, семантик – фитономик майдонларига эътибор берилмаган. Зеро, доривор ўсимликларнинг номланиши, тарихий фитономик-лингвистик-семантик жиҳатлари ва хусусиятларини тадқиқ қилиш тилшунослик фанига янада янги маълумотлар бера оладиган объект ҳисобланади.

Шифобахш гиёҳлар номланиши, уларнинг пайдо бўлиши, этно-маданий, ижтимоий-тарихий жараёнининг тадрижий йўллари таҳлил қилиш орқали муайян халқ тилидаги соҳа атамаларида мазкур халқнинг маънавий ментал қарашлари мужассам бўлганлиги намоён бўлади.

Уйғуршунослик соҳаси бўйича ўзбек тилида илмий ишлар талайгина бўлса-да, ушбу доривор ўсимликлар номларини лексик-семантик таҳлил

қилиш йўналишидаги илмий иш тилшуносликка янги материаллар тақдим этувчи иш бўлиши умид этилади.

II. Уйғур тилидаги доривор ўсимликлар номларида компонентлилик

A) Бир компонентли уйғур табобати атамаларидан намуналар

تېرىق терик
چۈجگۈن чужгун
زىغىر зиғир
كۈنجۈت кунжут
پورچاق нухот
كەندىر кандир
كېۋەز кеваз
لىمون лимон
ئاپىلسىن апельсин
پەمىدۇر помидор
تاۋۇز тарвуз
بۆلجۈرگەن бўлжурган
بىھى беҳи
ئاموت амут
قاپاق қопок
گىلاس гилос
ئالۇچا олча
ئاناناس ананас
خوخا хоха
سوزە сувза
كىشمىش кишмиш ва ҳ.к.з.

B) Икки компонентли уйғур табобати атамаларидан намуналар

تاشۋت тошўт
كاكبەچ кўкбаж
ئىسپىغول эспигул
شەھدان шоҳдон
شاپتۇل шоптўл
قۇندۇزئوت қундузўт
تاغпийزى тоғ пиёзи
ئارپىбадиён арпибадиён
لاچىندانە лочиндона
يەرپاڭقى йерёнгоғи
توشقانقۇلاق қиёнқулок
ва ҳ.к.з.

V) Уч компонентли уйғур табобат атамаларидан намуналар

ئاتلىقباداممىغزى ширин бодом мағизи
ئاچچىقادامийغى аччиқ бодом ёғи
سوماقانقاتمىۋىسى сумақалқат меваси

چوگسۇتلوكنوت катта сутликўт
 كىچىكسۇتلوكنوت кичик сутлукўт
 قىزىلبو غداش қизил буғдош
 چوچوكبۇي ايلتيزى чучукбўя илтизи
 گاۋزىبانھىندى گавзубан ҳиндий
 تاغبادرەنجىبويىسى тағ бадранжбўяси ва х.к.з.

Г) Кўп компонентли уйғур табобат атамаларидан намуналар
 بۇرەسويىمىسىلتنزىپوستى бўри севмас илтизи пўсти
 مودەنگولېلتنزىپوستى мўдангул илтизи пўсти
 تولغىماچمىۋىلكتاغكونجوتى тўлғимоч мевалик тоғ кунжути

III. Грамматик шакл ва лексик хусусиятлар

III.1. Уйғур тилидаги бу сўзлар табобатда қўлланилувчи шифобахш ва табиятда ёввойи ёки маданий етиштирилувчи ўсимликларнинг номи бўлиб, улар тилда қадимдан ишлатилиб келинади. Бу сўзларнинг мофологик-семантик жиҳатларига назар солинса, улар бир бўғинли, икки ёки ундан кўп бўғинлардан ташкил топганлиги кўринади. Гарчи ушбу сўзларни алоҳида-алоҳида морфемаларга ажратиш мумкин бўлса-да, бироқ уларнинг кўпчилиги алоҳида морфема шаклида мустақил маънога эга эмас. Олайлик: Чигит, Анжур, Қича, Шатранжи, Урдун ёки Урдан, Бузидан, Самсақ ва х.к.з.

Бундай шифобахшлик хусусиятига эга ўсимликлар номларидан бир компонентли деб ҳисоблаш мумкин бўлган сўзлар Энциклопедияда 250 тани ташкил этади.

Бир компонентли атамалар сирасига сўз сифатида шаклланиб бўлган, яхлит маъно англатувчи лексик бирликлар ажратилди. Бу лексик бирликлар сирасига тилда махсус атамалар тарзида тан олинган сўзлар билан бирга ўрта поғонада кундалик турмушда ишлатиладиган сўзлар ҳам жамланган. “Уйғур табобати хом дорлари энциклопедияси”да барча ўсимликлар номлари ва уларнинг бошқа номлари келтирилганлиги шу нарсага далил бўладики, тилда юқори, ўрта ва қуйи сатҳларда ишлатилувчи сўзлар деярли тўлиқ келтирилган. Юқори сатҳда (бадий услубда, проза ва шеърятда, нотикликда) ишлатиладиган сўзларнинг кўпчилик қисми чет тиллардан ўзлашган атамалардан иборат бўлиб, уларнинг асосий кўпроқ қисмини араб ва латин тилларидан ўзлашган сўзлар ташкил этади. Лимун, Апелсин, Ананас, Мандар, Қэнтэрион, Мазарион, Сукмуния, Лажувэрд, Апсэнтин, Асарун, Занжавил, Зайтун, Бадиян, Сисалиус, Магнулия, Малина, Дипсакус ва б.к.

Ўрта ва қуйи сатҳларда қўлланиладиган сўзлар Энциклопедияда ўсимликларнинг “Бошқа номлари” туркумида келтирилганлиги кўзга ташланади, чунки бу сўзларда атамалилик хусусиятига қараганда халқ тилида ишлатилиш хусусиятлари устуворроқ эканлиги кўринади. Бундай сўзлар асосан халқ тилида қўлланилиб, бадий ёки тиббий тил услубларида ишлатилмайди: ئابدېمىللىكىيغى Бошқа номлари: Духунул Харуий, Равғэни саданжира, Араиди ки тил;

Баладур بالادۇر Бошқа номлари: Ҳэбби фаҳм, Ҳэбби қалб, Бэладури, Бэлануван;

Балэнгу уруқи باله نگوئۇرۇقى Бошқа номлари: Бузури Балэнгу, Тухуми Балангу;

Банан بانان Бошқа номлари:

Пақи юпурмиқи Бошқа номлари: Бартэнг сэбрий, Бэрги бартэнг;

Бу исмлар тилда ишлатилишига кўра турли даражаларга эга. Услугият жиҳатидан юқори сатҳда қўлланувчи сўзлар қуйи сатҳда ишлатилиши кам учраса, қуйи сатҳда ишлатилиб келинадиган сўзларнинг ҳам юқори сатҳда қўлланилиши тартибга олинади.

III.2. Икки компонентли атамалар асосан икки сўзнинг ўзаро грамматик бирикуви орқали ҳосил қилинган сўз бирикмаларидир. Энциклопедияда уларнинг сони 358 тани ташкил этади. Сўз бирикмалари туркий, форсий, арабий ва урду тилига хос изофа қоидалари асосида тузилган. Сўз бирикмаларида соддаликка эришиш учун улардаги сўзлаш жараёнида ноқулай қўшимчалар ўз-ўзидан тушириб қолдирилганлиги кузатилади. Грамматик қоидаларга тўлиқ амал қилиш мезони бузилгандек туюлса-да, бироқ бу халқ тили тамойиллари натижасида содир бўлган факт эканлигини назарда тутиш керак бўлади. Туркий сўз бирикмаларида одатда, аниқловчи ва аниқланмиш орасидаги -нинг, -ли,-лик каби эгалик қўшимчалари тушириб қолдирилади. Бу лексик ҳолат уйғур тилидаги ўсимлик номларини ифодаловчи сўз бирикмаларида ҳам кузатилади. Масалан: Тошўт, Кўкбаж, Шаптўл, Кундузўт, Тағ пиязи, Ақмуч, Арпибадиян, Липекгул, Шатут, Баладур каби сўз бирикмаларида мазкур қисқартиришларни кўриш мумкин.

Форсий сўз бирикмаларида бундан фарқли ўлароқ икки сўз орасидаги эгалик қўшимчаси қисқа (и) унлиси ташлаб кетилмайди. Масалан: Суи лаб, Чашми Хўрус, Маҳи захраж, Тамри ҳиндий, Махуданэ, Баранги Кобулий ва б.қ.

Форсий изофа шаклида яратилган бўлишига қарамасдан туркийлашиб кетган баъзи сўз бирикмалари ҳам учрайди ва улардаги ўша аниқловчи ва аниқланмиш орасидаги боғловчи вазифасини бажарадиган (и) ҳарфи талаффузда айтилмайди. Мисол учун: Гуламбар, Чилғўза, Сиядан, Атиргул, Катира Чиний, Сазаж Ҳиндий, Сумбул ҳиндий, Дурнаж ақрабий ва шу кабилар.

Булардан ташқари Уйғур табобат атамалари орасида араб тили изофа бирикмаси қоидасига биноан яратилган қатор сўз бирикмалари ҳам мавжуд. Арабий изофада аниқланмиш сўз ва аниқловчи сўзларни ўзаро бир-бирига бириктириб турувчи восита ҳисобланган қисқа (у) унлиси изофанинг биринчи бўлаги охирига қўйилади ва иккинчи бўлак ҳисобланган аниқловчи сўзнинг охирига ҳаракати (и) бўлиши арабий изофанинг шаклий талабидир. Аммо сўзлашув тилида бу қисқа унлилар аксарият талаффуз этилмайди. Адабий тил нормаларида ҳаракатлар сифатида ёзувда акс эттирилса-да, бироқ жонли нутқда сўзларнинг охириги унлиларсиз айтилиши кузатилади. Уйғур тилига ўзлашма сифатида кириб келган атамаларда ҳам шунинг учун

ўша кўшимчалар ташлаб кетилган. Масалан: Ҳабби Билсан, بۇلخوزرا хаббул хузра, ҳабби залам, ҳабби ришад, миа саилэ, хаббул ғар... Ушбу сўз бирикмалари тилдан тилга ўзлашиш жараёнида бу каби айрим лексик, фонетик фарқланиш касб этганлиги табиий.

Ш.3. Таркибида кўра учта сўз иштирок этиши орқали ясалган сўз бирикмалари билан ифодаланган ўсимлик номлари Изофа занжири қоидасига амал қилади. Араб изофа занжири бир аниқланмиш, мослашган ва мослашмаган аниқловчилар иштирок этиш орқали ясалади. Туркий изофа занжирида аниқловчи сўз бирикмасининг бошида биринчи сўз бўлиб келиши мумкин, масалан Қизил Чўпчин, Бу бирикмада Қизил сўзи аниқловчи ва у биринчи ўринда келяпти. Чўпчин сўзининг таркибида Чўп ва Чин сўзлари жамланган. Шу сабабга кўра бу каби сўз бирикмалари уч компонентли сўз бирикмалари қаторига киритилди. Ўзаро бирикиб ўсимлик номини ифодаловчи бу каби атамаларга куйидагилар мисол бўла олади: Бадранжибўя, Сумақалқат, Сутлукўт, Чучукбўя, Гавзубан, Шахтарра, Қамчиўт, Адамгиях, Қўйкўзи, Аптапарас, Суилап, Гуммиқўнақ ва ҳ.к.з.лар.

Табобат асарлари қадимда қўлэзма шаклида кўчириб ёзиб сақланган ва шу усул билан кўпайтирилган. Бу жараён узок муддатли ва хаттот диққат-этиборини кўп талаб этадиган мураккаб иш бўлган. Қўлэзмаларни қайтадан кўчириш чоғида анчагина ташқи ва ички сабабларга кўра сўзларда қатор хатоликлар келиб чиққан. Тез ёзиш пайтида содир бўлган хатолар кейинги китобларда ҳам такрорланган, балки қайсидир вақтда қайта кўриб чиқиб, тузатилган, бироқ ушбу илмий-тадқиқот ишига асос вазифасини ўтаган “Уйғур табобати хом дорилар илми” энциклопедияси ҳам бундай жузъий камчиликлардан мустасно эмас. Бир атама турли саҳифаларда турлича ёзилгани учрайди. Япурмиқ, Япурмақ, Япруқ, Япрағ, Яғ, Еғ, Янггак, Янгғақ, Янгғақ каби орфографик тафовутлар мавжуд.

Ш.4. Бундай номларда туркий тилларга хос бўлган аниқловчи-аниқланмишларнинг ўзаро бир бирига занжирсимон бирикиши натижасида ҳосил бўлган ёйиқ сўз бирикмалари грамматик қоидалари амал қилганлиги кўринади.

Атамаларнинг бир компонентли ёки кўп компонентли эканлиги уйғур тили нормалари асосида шаклланган. Бу каби кўп компонентли номларда сўзлар ўртасидаги тегишлиликни ифодаловчи келишиқ кўшимчалари мазмун шакл орқали тушунарлилиги ҳисобига тушириб қолдирилган, яъни мисол учун بۇرەسویمسییلتنزیپوستی ўсимлик номини олинса, Грамматик тўлиқ шакли қуйидагича бўлиши керак эди: *Бўри севмас (ўтининг)илтизи(нинг) нўсти*, бироқ номнинг талаффуз жиҳатдан осонроқ бўлиши талаби туфайли шундай лексик ўзгариш содир бўлган.

Хулоса. Бугунги пандемия шароитларида инсоният соғлиги ва уни сақлаш масаласи долзарб масалага айланди. Жаҳон цивилизацияси асрлар давомида жамлаган тиббий билимларини қайтадан синчиклаб ўрганиш фойдадан холи эмас. Уйғур тилида яратилган тиббий асарлар тилини ва

улардаги номларни билиш уйғуршунослик фани олдига ҳам замон талабларини қўймоқда. Уйғур тилида 2012 йилда ХХРда Шинжон Халқ Сиххияси нашриётида чоп этилган “Уйғур хом доригарлари илми” энциклопедияси ва унда келтирилган доривор ўсимликлар номлари асосида келтирилган маълумотлар ушбу мавзунини ёритишда режали қўлланилган.

Мақолада грамматик компонентлилик шакли асосида ўсимликлар номлари бир компонентли, икки компонентли, уч компонентли ва тўрт компонентли кўринишида тартибга келтирилиб, улардан намуналар берилган. Лексик маънонинг грамматик шакл билан ўзаро ҳамжихатлилиги талқин қилинган. Бу талқиндан келиб чиқадиган хулоса шуки, уйғур тилидаги доривор ўсимликлар номларининг грамматик ташқи кўриниши ички лексик-семантик маънони ифода этишга халақит бермайди, аксинча сўзларнинг ўзаро тил қоидалари асосида бирикуви натижасида бир ёки бир неча компонентли атамалар яратилган.

Ўзлашма сўзлар борасида билдирилган фикрлар шуки, маданиятларнинг ўзаро тажриба алмашинуви жараёнида қадимги лотин, грек, юнон, санскрит, иврит, хитой, араб тилларида табобат адабиётларида сақланиб қолинган номлар ва атамалар нафақат уйғур тилига, балки ўрни келганда эски уйғур тилидан ҳам бошқа тилларга чоғишган.

Замонавий уйғур тилида фонетик ва морфемик ўзгаришларга учраган бўлишига қарамасдан доривор ўсимликлар номлари уйғур табобатида амалий қўлланиб келинаётганлиги юқорида эслатиб ўтилган дарслик энциклопедик қўлланма асосида ўз исботини топади.

Уйғуршунослик фани учун аҳамиятли бўлган доривор ўсимликлар номларини ўрганиш мавзуси албатта тил сатҳларида сўзларни тўғри ва ўринли қўллашда талабаларда лексик-синтактик билимлар кўникмаларини оширишга хизмат қила олиши билан муҳимдир.

ХАБИБУЛЛАЕВА МАҲЛИЁ

ўқитувчи, ТДШУ

Тарихий романларни таржима қилиш жараёнида услуг муаммоси

Аннотация. Мазкур мақолада таржимашуносликда тарихий романларни таржима қилиш тажрибаси хусусида сўз боради. Шунингдек, ушбу мақола бугунги кунда таржимашуносликда тарихий романларни таржима қилиш тажрибасининг назарияси ва амалиётининг долзарб ҳамда муҳим муаммоларига бағишланган. Таржимашуносликда тарихий романларни таржима қилиш жараёни тарбиявий, сиёсий, гоёвий ва эстетик аҳамиятга эгаллиги мисоллар асосида тушунтирилади. Унда тарихий романларнинг хорижий тилларга таржимасини амалга ошириш халқнинг миллий қадриятларини дунёга танитишида муҳим аҳамиятга эга эканлиги ҳақида гапирилади. Мақолада яна, таржи-

машиносликда тарихий романларни таржима қилишида жаҳон таржима мактаблари тажрибаси ҳам муҳим ўрин тутуши ҳақида гапирлиши билан бирга, ўзбек миллий таржимашунослик мактаби ва жаҳон таржима мактабларининг ўзига хос усуллари қиёсий таҳлил қилинган. Тарихий романлар таржимаси бошқа жанрдаги асарлардан фарқли ўлароқ, халқнинг тарихи, қадриятлари, маънавий дунёси ва миллий руҳияти яққол намоён этган бадиий жиҳатдан юксак асарлар сифатида муҳим аҳамиятга касб этишига алоҳида тўхталиб ўтилади. Тарихий романлар таржимасида адекватликка эришишининг асосий шарти асл нусханинг бадиий ўзига хослиги, унинг миллий хусусиятлари ҳамда муаллифнинг индивидуал ижодий услубини тўла-тўқис акс эттира олишдан иборатлиги ифода этилади. Унда яна бир тилдан иккинчи бир тилга бевосита ёки билвосита таржима қилишида эришиладиган ютуқ ва камчиликлар ҳақида ҳам гапирилади. Албатта, тарихий романларнинг бевосита таржималарида асарнинг бадиийлигини қайта тиклашида таржимон маҳоратининг бирламчи вазифа саналишига алоҳида эътибор қаратилади. Шунингдек, ўзбек тарихий романларининг таржима генезиси, таржима услублари, айниқса инглиз тилига таржима қилишидаги услуб муаммоси ва тарихий асар таржимаси устида ишлашнинг ўзига хос хусусиятлари илмий асосда тадқиқ этилган. Бу борада бугунги кунда тарихий романларни таржима қилиши тажрибасини касбий компетенциясини шакллантиришининг фаолият механизмларини такомиллаштириши бўйича жаҳон таржимашунослиги мактаблари тажриба тенденцияларини ҳисобга олган ҳолда илмий-амалий тавсиялар берилган.

Таянч сўз ва иборалар: таржима, таржимашунослик, таржима жараёни, таржима қилиш тажрибаси, бевосита ва билвосита таржима, аслият, бадиий таржима, услуб, таржимон маҳорати, миллий ўзига хослик, метод, миллий колорит, қиёсий таржима, тарихий романлар таржимаси, маданий алоқалар, миллий адабиёт, хорижий адабиёт, таржимада ёндашув усуллари, ўзбек таржимашунослиги, таржимон касбий компетенцияси, жаҳон таржимашунослик мактаблари.

Аннотация. В данной статье рассматривается опыт перевода исторических романов с позиций переводоведения, работа посвящена актуальным и важным на сегодняшний день проблемам теории и практики перевода исторических романов в переводоведении. Процесс перевода исторических романов в переводоведении разъясняется на примерах просветительского, политического, идеологического и эстетического значения. В статье отмечается, что перевод исторических романов на иностранные языки важен для популяризации национальных ценностей народа в мире и рассматривается роль опыта мировых переводческих школ в переводе исторических романов в переводоведении; проводится сравнительный анализ специфических методов узбекской национальной школы переводоведения и мировых переводческих школ. Подчеркивается, что перевод исторических романов, в отличие от произведений других жанров, важен в качестве произведения высокой художественной выразительности, ярко отображающего историю, ценности, духовный мир и национальный дух народа. Главным условием достижения адекватности перевода исторических романов является передача художественного своеобразия оригинала, его национальных особенностей и способность переводчика в полной мере отразить индивидуальный творческий почерк автора. В статье также рассматриваются успехи и недостатки прямого или косвенного перевода с одного языка на другой. Конечно, при прямом переводе исторических романов особое внимание уделяется тому, чтобы передать без изменений художественность произведения, именно это является первостепенной задачей и показателем мастерства переводчика. Также в статье на научной основе

изучаются генезис перевода узбекских исторических романов, методы перевода, особенности проблемы стиля при переводе на английский язык и особенности работы над переводом исторических произведений. В связи с этим автором даны научно-практические рекомендации с учетом экспериментальных тенденций мировых переводческих школ по совершенствованию механизмов действий по формированию профессиональной компетентности в практике перевода исторических романов.

Опорные слова и выражения: перевод, переводоведение, переводческий процесс, опыт перевода, прямой и посредственный перевод, оригинальность, художественный перевод, стиль, переводческое мастерство, национальное своеобразие, метод, национальный колорит, сравнительный перевод, перевод исторических романов, культурные связи, национальная литература, зарубежная литература, методы перевода, узбекское переводоведение, профессиональная компетентность переводчиков, мировые школы перевода.

Abstract. This article deals with the experience of translating historical novels in translation studies. It is also devoted to current and important problems of the theory and practice of translation of historical novels in translation studies today. The process of translating historical novels in translation studies is explained on the basis of examples of educational, political, ideological and aesthetic significance. It says that the translation of historical novels into foreign languages is important in promoting the national values of the people to the world. The article also discusses the role of the experience of world translation schools in the translation of historical novels in translation studies, as well as a comparative analysis of the specific methods of the Uzbek National School of translation studies and world translation schools. It is emphasized that the translation of historical novels, unlike works of other genres, is important as works of high artistic expression, which clearly show the history, values, spiritual world and national spirit of the people. The main condition for achieving adequacy in the translation of historical novels is the transfer of artistic originality of the original, its national characteristics and the ability to fully reflect the individual creative style of the author. It also considers the successes and shortcomings of direct or indirect translation from one language to another. Of course, in the direct translations of historical novels, special attention is paid to the fact that the mastery of the translator is the primary task in restoring the artistry of the work. Also, the genesis of translation of Uzbek historical novels, methods of translation, especially the problem of style in translation into English and the peculiarities of working on the translation of historical works are studied on a scientific basis. In this regard, scientific and practical recommendations have been given today, taking into account the experimental trends of the world schools of translation, to improve the mechanisms of action for the formation of professional competence in the practice of translating historical novels.

Keywords and expressions: translation, translation studies, translation process, translation experience, direct and indirect translation, originality, literary translation, style, translator skills, national identity, method, national color, comparative translation, translation of historical novels, cultural relations, national literature, foreign literature, methods of translation, Uzbek translation studies, professional competence of translators, world schools of translation studies.

Мамлакатимиз истиқлолга эришганидан сўнг турли халқлар билан сиёсий, иқтисодий ва маданий алоқаларни ўрнатиш ҳамда ривожлантириш давр

талабига айланди. Бундай алоқалар тараққиётида ўзбек халқини бошқа халқлар, ўз навбатида, бошқа халқларни ўзбек халқи ҳаёти, тарихи, маданияти ва санъати ютуқлари билан таништириш орқали ўзаро дўстлик ва ҳамкорлик ришталарини мустаҳкамлаш ва миллий адабиётларни ўзаро бойитишда таржиманинг аҳамияти ниҳоятда муҳимдир. Бугунги кунда халқаро ҳамжамият сафидан муносиб ва мустаҳкам ўрин эгаллаб бораётган ватанимизга, унинг тарихан қисқа даврда қўлга киритган улкан марраларига, эл-юртимизнинг маънавий илдизлари, урф-одат ва анъаналарига, бир сўз билан айтганда, ўзбек характери, ўзбек табиатига бутун дунёда қизиқиш ва ҳурмат тобора ортиб бормоқда. Табиийки, жаҳон жамоатчилиги, энг аввало, бизнинг тарихий ва замонавий адабиётимиз орқали ўзларини қизиқтирадиган ана шундай саволларга жавоб топишни истайди. Кейинги йилларда миллий адабиётимизнинг энг яхши намуналарини хорижий тилларга таржима қилиш ва шу асосда халқимизнинг ҳаёт тарзи ва инсоний фазилатларини кенг намойиш этиш борасида ҳам катта имкониятлар пайдо бўлмоқда. Бу жиҳатдан истиқлол йилларида бадиий таржима иши жиддий ютуқларни қўлга киритди. Айниқса, қардош халқлар билан бир қаторда ғарб халқлари адабиётидан ўзбек тилига, ўзбек адабиётидан ғарб тилларига таржима қилиш адабий жараёнинг фаол бир йўналишига айланди. Истеъдодли ўзбек адибларининг асарлари қисқа вақт ичида инглиз ва бошқа чет тилларга ўгирилиб, нашр қилинди ва бу ижод намуналари хориж китобхонлари томонидан илиқ кутиб олинди. Ушбу таржима асарлар орасида адибларимизнинг қаламига мансуб тарихий романлар алоҳида ўрин эгаллайди.

Миллий таржимашунослик мактабимиз тарихий романларни таржима қилиш борасида улкан тажрибага эга бўлмасада, лекин ўзига хос салоҳиятга эга десак, ҳеч ҳам муболаға бўлмайди. Таржимашуносликда тарихий романларни таржима қилиш борасида барча халқларда ўзига хос мактаблар мавжуд бўлиб, айниқса, тарихий романлар таржимаси бошқа жанрдаги асарлардан фарқли равишда халқнинг тарихи, қадриятлари, маънавий дунёси ва миллий руҳиятини яққол намоеън этган бадиий юксак асарлар сифатида муҳим аҳамиятга эга. Тарихий романларни хорижий тилларга таржимасини амалга оширилиши халқнинг миллий қадриятларини дунёга танитишда муҳим рол ўйнади.

Таржимашуносликда тарихий романларни таржима қилиш жараёни тарбиявий, сиёсий, ғоявий ва эстетик аҳамиятга эга. Бу эса бадиий таржимага катта ва жиддий ижодий иш деб қарашни, таржима асарларининг сифати ва илмий савиясини кўтариш йўлида улкан амалий тадбирларни амалга оширишни, хорижий тиллардан ўзбек тилига ҳамда она тилимиздан чет тилларга бевосита таржима қилишга ўтиш ҳаракатларини жадаллаштиришни тақозо этади. Кейинги йилларда миллий тарихий романларимизнинг энг яхши намуналарини чет тилларга таржима қилиш ва шу асосда халқимизнинг ҳаёт тарзи ва инсоний фазилатларини кенг намойиш этиш борасида ҳам катта имкониятлар пайдо бўлмоқда. Лекин, афсуски, бу масалада биз

ҳали-бери кўзга кўринадиган амалий натижаларга эриша олганимиз йўқ. Илгари ўзбек тарихий романларини бошқа тилларга таржима қилиш асосан учинчи тил, яъни рус тили орқали амалга оширилар эди. Бу борада қилинган катта ишларни муносиб баҳолаган ҳолда, эндиликда адабиётимизнинг энг етук асарларини бевосита она тилимиздан ғарб ва шарқ тилларига таржима қилишга қаратилган ишларни кучайтириш лозимлиги ҳам ушбу масаланинг ғоят долзарблигини кўрсатади.

Тарихий романлар таржимасида адекватликка эришишнинг асосий шarti асл нусханинг бадиий ўзига хослиги, унинг миллий хусусиятлари ҳамда муаллифнинг индивидуал ижодий услубини тўла-тўқис акс эттира олишдан иборат. Таржимоннинг аслият тили, муаллиф услуби, матн хусусиятлари ва контекстдан бевосита хабардор бўлиши адекватликни таъминлашда юзага келадиган қатор қийинчиликларни моҳирона енгишга кўмаклашади. “Ҳар бир халқнинг дилини билишнинг энг аъло воситаси унинг тилини ўрганишдир. Таржимадан таржима қилиш эса азбаройи эҳтиёж ва заруратдан қилинаётган ноилож иш усули эканлигини унутмаслик керак”¹. Демак, асл нусха тилини билмай туриб, асарнинг бадиий мукамал таржимасини яратиш мушкулдир.

Таржимашуносликда ғарб халқлари адабиёти намуналарини ўзбек тилига таржима қилиш жараёни асосан XX асрдан жадаллашди. Миллий таржимашунослигимизда тарихий романларни таржима қилишга келсак, Ўзбекистонда бир нечта ғарб адабиёти вакиллари асарлари тўплами турли йилларда таржима қилиниб нашр этилган, шунингдек Т.Драйзернинг кўплаб роман ва ҳикоялари, В.Ирвинг ҳикоялари, Ф.Купернинг бир нечта романи, Ж.Лондоннинг ўнлаб жозибador асарлари, Э.По, Ж.Рид, Ҳ.Фаст, Ж.В.Шульц каби адибларнинг шеърий ва насрий, шунингдек публицистик асарлари ўзбек ўқувчилари кўлига бориб етган, М.Твен ҳамда Э.Хемингуэйнинг дунё адабиётида янгича услуб ва оқимларга негиз бўлган насридан китобхонларимиз баҳраманд. Аслиятдан ўгириш масаласига келсак, бунинг заруратини XX асрнинг 30 йилларидаёқ англаган таржимон С.Сиддиқ инглиз тилидан бевосита таржимага қўл урди. Қатағон қурбони С.Сиддиқнинг ушбу ташаббусидан кейин бевосита таржима тарихида узоқ узилиш даври бошланди. Бевосита таржимага қайта жиддий ёндашув орадан қарийб қирқ йил ўтиб амалга ошди – 1972 йилда мутаржим Абдуқаҳҳор Иминов қатор Америка ёзувчилари ҳикояларини инглиз тилидан бевосита таржима қилиб, нашр эттирди². Бевосита ва билвосита таржима жараёнида муаллиф услубини қайта яратиш, шунингдек асарнинг мазмун ва шакл яхлитлигини тиклаш, тарихий романларда миллийликка хос атамаларнинг ўзига хос жиҳатларини акс эттириш билан боғлиқ бўлган бир қатор мураккаб муаммолар ҳозирча етарли ўрганилмай келмоқда. Айни вақтда, давр тақозосига кўра, инглиз тилидаги адабиётни бевосита аслиятдан ўгириш вазифаси кўндаланг бўлиб турибди.

¹ Саломов Ғ. Тил ва таржима. –Т.: Фан, 1966. – 145 б.

² Олтин сароб. – Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1974. – 264 б.

Ушбу мақола бугунги кунда таржимашуносликда тарихий романларни таржима қилиш тажрибасини назарияси ва амалиётининг долзарб ва муҳим муаммоларига бағишланганлиги ҳам бежиз эмас. Таржимашуносликда тарихий романларни таржима қилиш анъаналари таҳлили мисолида аслиятнинг миллий руҳияти, мазмун ва шакл бирлигини таржимада қайта акс эттириш сингари вазифаларни ўрганишга йўналтирилган. Бунда юқорида эслатилган тарихий романларнинг инглиз тилидан ўзбек тилига ва ўзбек тилидан инглиз тилига бевосита таржималари ҳамда айна романларнинг воситачи тил орқали таржималари тажрибаси таҳлил марказига қўйилди.

Инглизчадан ўзбек тилига билвосита ҳамда бевосита ўтирилган тарихий романларни бадиий жиҳатдан қиёсий тадқиқ этиб, эришилган ютуқ ва камчиликларга баҳо бериш, билвосита таржиманинг ўзбек китобхони бадиий диди ва дунёқарашини кенгайтиришдаги улкан маърифий аҳамиятини инкор этмаган ҳолда, бевосита таржиманинг афзал жиҳатларини ўрганиш, билвосита таржимада беихтиёр йўл қўйилган қусурларни таҳлил этиш орқали воситачи тилнинг руҳи сингдирилмаган таржима савиясини аниқлаш таржимашуносликнинг олдида турган муҳим вазифалардан биридир. Мамлакатимизда тобора ривожланиб бораётган бадиий таржимачилик даврида вужудга келган тарихий романлар таржимаси намуналарини атрофлича таҳлил этиш борасида Ғ.Саломов, Н.Комилов, Ж.Шарипов, Н.Владимирова, Н.Отажонов, Ҳ.Кароматов, М.Холбеков, Ҳ.Болтабоев, Ғ.Хўжаев, Қ.Мусаев, Ҳ.Ҳамроев, Я.Эгамова, Э.Нормамедов, Н.Ғиёсов, М.Бақоева, З.Исомиддинов, М.Собиров, С.Олимов, Р.Каримов, Р.Файзуллаева, М.Жавбўриев, Э.Очилов, Н.Ўрмонова, Ш.Исақова, Н.Гальцова, С.Ақобирова, Қ.Сидиқов, Ш.Иброҳимова каби олимларнинг олиб борган тадқиқотлари эътиборга моликдир. Таржимачилик туфайли бошқа халқлар билан чамбарчас боғлиқ ҳолда тараққий этиб келаётган адабий алоқаларимиз таҳлили олиб борилган бир қанча илмий тадқиқотларда ўз аксини топган.

Ҳозиргача таржима соҳасида жуда кўп таржималар ва илмий тадқиқотлар амалга оширилган, чунки бунинг учун тадқиқот объектлари ва материаллари етарлича мавжуд бўлган. Инглизчадан ўзбекчага ва ўзбекчадан инглиз тилига бевосита таржима масалаларида эса санокли таржималар амалга оширилган¹. Инглиз тилидан бевосита таржимага ўтиш масаласига таржимашунос олимлар ва тадқиқотчиларининг қатор мақолаларида қисман тўхтаб ўтилган². Бизнинг фикримизча, бевосита таржималар сони билвосита таржимага қараганда оз миқдорда бўлганлиги туфайли билвосита таржи-

¹ С. И. Воссоздание художественного своеобразия “Бабурнаме” в его английских переводах. (Дж. Лейдена, У. Эрскина и А. Беверидж): Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Т., 1989. – 20 с; Собиров М. “Бобурнома”нинг инглизча таржималарида муаллиф услуби ва бадииятини қайта тиклаш муаммолари. (Лейден-Эрскин, Беверидж ва Текстон таржималарининг қиёсий таҳлили асосида): филол. фан. номз.... дисс. – Т., 2002. – 132 б

² Иминов А. Таржима ва лексик имкониятлар // Таржима санъати. – 1973. – 263-274 б

маларга хос бўлган “муаммо”лар керагидан ортиқ даражада ўрганилганлиги ҳолда, аслиятдан бевосита ўгириш масалалари назардан четда қолган ва бу мавзу чуқур тадқиқ этилмаган. Шунингдек, инглиз тилидан бевосита таржимада аслият бадий услубини қайта тиклаш ва таржимон маҳорати сингари масалалар назарий жиҳатдан чуқур тадқиқ этилмаган ҳамда тарихий романларни ўзбек тилига таржима қилиш масалаларини ўрганишга етарлича аҳамият берилмаган.

Таржимашуносликда тарихий романларни таржима қилишда бадий-услубий ўзига хосликларини қайта тиклаш, шу асосда аслиятни тушуниш ва талқин қилиш ҳамда тарихий романларнинг билвосита ва бевосита таржималарини қиёсий ўрганилиши асносида уларнинг аслиятга адекватлик даражасини белгилаш билан боғлиқ масалаларни ўрганиш муҳим аҳамият касб этади. Бунда тарихий романлар ёзувчи услубларининг асосий қирраларини белгилаш ва ўзбекча таржималардаги услубий ўзига хосликлар, уларнинг бир-бирдан фарқланувчи томонларини тадқиқ қилиш лозим бўлади. Қолаверса, тарихий романларда акс этган миллийликка хос атамалар, маданий-маиший ўзига хосликлар, расм-русум ва удумлар, ҳис-туйғу ва кечинмаларнинг ўзбек тилидаги ёки таржима қилинаётган тилдаги, масалан таржима қилинаётган инглиз тилидаги талқинларини ўрганиш ҳам муҳим ўрин тутаяди. Шу билан бирга қиёсий-солиштирма усул асносида аслиятдаги бадий тасвир воситаларини таржимада адекват қайта яратиш жараёнини илмий таҳлилдан ўтказиш ҳам тарихий романлар таржимасида асосий рол ўйнайди. Бу эса албатта, таржимашуносликда тарихий романларни таржима қилиш тажрибасида бевосита ва билвосита таржималарни қиёслаш асносида асардаги мазмун ва шакл уйғунлиги қай даражада сақланиб қолганлигини кузатиш имконини беради. Бизнинг назаримизда тарихий романларни бевосита таржималарида асар бадий услубини қайта тиклашда адекватлик ва таржимон маҳорати асосий бирламчи вазифа бўлиб хизмат қилади. Бунга Америка Қўшма Штатларида “Gone with the Wind” номи остида китоб ҳолида чоп этилган буюк адибимиз Абдулла Қодирийнинг илк бор “Ўткан кунлар” романини мисол қилиб келтиришимиз мумкин. Америкалик таниқли таржимон ва тадқиқотчи Марк Эдвард Риз томонидан амалга оширилган ҳамда бевосита ўзбек тилидан инглиз тилига таржима қилинган мазкур асар юқорида таъкидлаганимиздек, тарихий романнинг бадий услубини қайта тиклашда катта маҳорат кўрсатган дейишимиз мумкин. Бунда тарихий романда акс этган миллийликка хос атамаларни инглизчада беришда ва бу борада асар бадий услубини қайта тиклашда таржимон ўз маҳорати билан адекватлик қондасига тўла амал қилган. Таржимон ушбу кўламдор романи инглиз тилига ўгириш учун 15 йилдан ортиқ вақт сарфлаган ва 660 бетдан иборат асар америкалик ўқувчиларга тушунарли бўлиши учун унга 400 дан ортиқ тушунча ва изоҳлар ёзган. Худди шу асарни яна бир таржимон, 30 дан зиёд бадий асарларни таржима қилган британиялик адабиётшунос Кэрол

Ермакова томонидан инглизча таржимасини амалга оширилганлиги ҳам диққатга сазовордир. Ўзбек миллий романчилиги мактабининг илк намунаси саналган ушбу асар Каримов Фонди кўмагида таржима қилинган ҳамда Франциядаги номдор Nouveau Monde Editions нашриётида чоп этилган. Таржима таҳририни Жули Уикенден томонидан амалга оширилган. Мазкур таржима АҚШдаги нашридан фарқли равишда изоҳлар билан бойитилмаган. Қолаверса, тарихий романларни таржима қилиш тажрибаси борасида Америкалик таржимон Британиялик ҳамкасбидан кўра, тарихий романларни таржима қилиш борасида ҳам маҳорат, ҳам ўзига хос таржима услубига эга эканлигини кўриш мумкин.

Таржимашуносликда тарихий романларни таржима қилишда жаҳон таржима мактаблари тажрибаси ҳам муҳим ўрин тутди. Бунда ғарб мамлакатлари ёзувчиларининг ўзига хос таржима услублари ҳамда ғарб романчилигининг жанр хусусиятларини ўрганиш, уларнинг тарихий романларни турли тилларга таржима қилишдаги аслият тилларидаги талқинларининг қиёсини таҳлил қилиб бориш муҳим. Шунингдек, бевосита таржимада юзага чиқадиган ўзига хосликлар ва ғарб тарихий романлари таржимасида акс этган маданий-маиший ўзига хосликларни ўзбек миллий муҳитида қайта яратиш масаласида ёки ўзбек тарихий романларини инглиз тилига таржима қилишда миллийликка хос атамаларни инглизча адекватини яратишда ҳозирда таржимашуносликда кенг ёйилган воситачи тилга камроқ эҳтиёж билдириш таржиманинг аслиятга янада яқин бўлишига сабаб бўлади, шубҳасиз. Чунки, бундай ҳолатда таржиманинг аслиятга адекватлик даражасини белгилашда воситачи тилнинг таъсири ҳолати кўпроқ бўлиши табиийдир. Шу ўринда таъкидлаш жоизки, таржимонларнинг бадий таржима борасидаги маҳоратларига путур етказадиган ва таржимада вужудга келган чалкашликларнинг аксар қисми воситачи тил туфайли вужудга келиши таржимашунослик соҳасида олиб борилган илмий тадқиқотлардан маълум. Масалан, инглиз тилидан қилинган бадий таржималар тарихига эътибор берадиган бўлсак, 30-йиллардан эътиборан инглиз адабиёти намуналари дастлаб бўлганидек туркий тиллардан эмас, рус тилидан ўгириладиган бўлди. Бундан ўттиз, қирқ йил йил аввалги таржимачилик ҳолатини таҳлил қилган А.Қаҳҳор шундай деган эди: “Биз доим асл нусханинг ўзидан таржима қила биладиган таржимон бўлса, деймиз. Лекин бундай таржимонлар бизда ҳозирча у қадар кўп эмас. Нега энди биз миллий адабиётларни рус тили орқали олаётган завқи, қувончидан маҳрум қилишимиз керак?”¹ Аслиятдан бевосита таржима қилувчи ёзувчининг ижод оламига мустақил кириб бора олиши туфайли асар услуби, маъно товланишлари ҳамда миллий руҳини беришда кўшимча тўсиқларга дуч келмайди. Воситачи тил ёрдамига

¹ Қаҳҳор А. Таржимачилик ташвишлари // Таржима санъати. – Т.: Ғ.Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1973. – 10 б.

таянган таржимон эса айнан аслият устида иш олиб бормаганлиги учун имкониятлари ҳам чегараланади. Шунинг учун ҳам бизнинг назаримизда ўзбек таржимачилигида давр талабига кўра билвосита таржимадан бевосита таржимага ўтиш миллий таржимашунослигимизни олдида турган энг муҳим вазифалардан бири десак, адашмаган бўламиз.

Шуни ҳам қайд этиш лозимки, кейинги йилларда билвосита таржимадан бевосита таржима усулига илдам ўтиш ҳаракатлари яққол кўзга ташланмоқда¹. Бевосита таржимага ўтиш жараёни билан аввалги таржималарда учрайдиган бирмунча характерли қусурлар бартараф этилмоқда. Бунда бевосита таржима орқали таржимон таржима қилаётган асарини муаллифининг ўзига хос ривоявий интонацияси, эмоционал кайфияти, дунёқарашини аслий ҳолатини таржимада тўлақонли акс эттира олади. К.Чуковский таъбири билан айтганда, “Қулоғи вазмин” таржимон асарнинг услубий қийматига путур етказди². Шу маънода, олиб қараганда таржимон олдида турган вазифа янгидан-янги таржима услубларини, ўзига хос шаклларни ўйлаб топишдир, чунки ёзувчи ҳар бир янги асарда синалган усуллардан фойдаланишдан кўра янгиларини яратишга иштиёқманд бўлади. Демак, адабий анъаналардаги ўзгарувчанлик ҳам таржимон назаридан четда қолмаслиги даркор.

Таржимашуносликда тарихий романларни таржима қилишда миллийликка хос атамаларнинг таржимада акс этиши масаласи С.Влахов, С.Флорин, А.В.Фёдоров, В.Виноградов, И.Кашкин, В.Комиссаров сингари олимларнинг реалаялар таржимасига доир билдирган фикрларида ўз аксини топган. Тарихий романлар таржимасида аслият бадийлигини сақлаб қолиш оригинал асарнинг миллий ўзига хослигини акс эттириш муаммосига бориб тақалади. Маълум халққа хос ва мансуб бўлган предмет, тушунча ҳамда ҳодисаларни ифодалайдиган сўзлар муаллифга тасвирлаётган персонажлари моддий-маънавий ҳаётини реал, миллий шаклда баён қилиш имкониятини беради, аниқроғи, бу сўзлар бадий асарнинг миллий хусусиятини белгилайдиган асосий воситалардан ҳисобланади. Халқлар миллийликка хос тушунчаларини англатадиган бундай сўзларни таржимада адекват талқин этиш аслиятнинг миллий хусусиятини ўзга тилда қайта тиклашдек мураккаб муаммонинг энг масъулиятли ва ўта мушкул масалаларидан ҳисобланади. Ғ. Саломов таъбири билан айтганда, “Асл нусхадаги тарихий ва миллий ўзига хосликнинг барча унсурларини сақлаб бўлмайди, лекин уларнинг орасидан шундайларини ушлаб қолмоқ керакки, натижада ўқувчида тарихий ва миллий муҳит тасавури пайдо бўлсин”³. Тарихий романларнинг миллий

¹ Брэдбери Р. Ҳикоялар: Мовий шиша. Калейдоскоп. Туғилмаган бола. – Жаҳон адабиёти. – 1998. – № 6; Оруэлл Ж. Ҳайвонлар хўжалиги ҳақида ғаройиб қисса. – Жаҳон адабиёти. – 2001. – № 8; Кристи А. Ҳикоялар: Тикувчининг хатоси. Устаси фаранг ўғрилари. – Жаҳон адабиёти. – 2009. – № 5.

² Саломов Ғ. Таржима назарияси асослари. – Т.: Ўқитувчи, 1983. – 104 б.

³ Влахов С., Флорин С. Непереваемое в переводе. – М.: МО, 1980. – С. 102.

Ўзига хосликларидан бири шундаки, муаллиф асарларида маълум бадиий мақсадни кўзлаган ҳолда диний ва афсонавий реалиялардан кўплаб фойдаланади. Ушбу реалиялар ҳикояда ўз бадиий функциясига эга бўлганлиги учун таржимон уларни инглиз ёки ўзбек тилига ўгиришда эҳтиёткорлик билан муносабатда бўлиши керак. Ижодкор ўзбек ёки инглиз китобхонининг ўзга дин тарихи, образлари, ўзига хос тушунчаларидан қай даражада хабардор эканлигидан келиб чиққан ҳолда иш кўриши лозим. Чунки, С.Влахов, С.Флорин таъкидлаганидек, “Таржима “ўзининг” ўқувчиси учун қилинади, агар матнга шундайлигича олиб ўтилган реалиялар ўқувчи идрокдан ташқарида қолса, демак таржиманинг коммуникатив мақсади амалга ошмаган бўлади”¹. Бунга тадқиқотчи Н.Дўсбаеванинг фикри яққол далил бўла олади. Н.Дўсбаеванинг фикрича, “асарнинг миллий фазилатини белгилайдиган шундай омиллар учрайдики, улар халқнинг психологияси, маънавий фазилатлари билан боғлиқ бўлади. Инглиз тилидаги “you” мурожаат шаклининг ўзбек тилидаги ҳам “сен”, ҳам “сиз” учун ягона эквивалент бўлиши кўп ҳолатларда контекстдан келиб чиқиб иш кўришни тақозо этади. Кўп ҳолларда рус таржимонига эргашган ўзбек таржимони таржима тили маданиятига мутлақо тўғри келмайдиган тадбир қўллашнинг кўрамадир. Рус тилида эса одамларнинг ўзидан катталарга ҳам “сен”лаб мурожаат қилиши табиий ҳол. Таржимон бу ерда мурожаатнинг “сиз” шаклидан фойдаланиши, ниҳоятда ўринли бўлади. Персонажлар нуткидаги оҳангни етказиб бериш учун таржима матнида китобхон ҳазм қила оладиган даражадаги баъзи ўзбекча ибораларни киритиш мақсадга мувофиқдир. Чунки ҳар бир ўқувчи ўз тили меъёрлари доирасида тушунади”, дейди. Умуман олганда таржима жараёнида юқорида таъкидлаганимиздек, услуб муаммоси ҳам муҳим ўрин тутаяди. Негаки, таржиманинг моҳияти асл нусхада акс этган яхлитликни таъминлаш учун янги таржима услубларини қидириб топишдан иборат.

Хулоса қилиб айтганда, тарихий романларни таржима қилиш тажрибасини таҳлил қилиш асосида таъкидлаш мумкинки, инглиз тилидан бевосита ўзбекчага ёки ўзбекчадан инглизчага таржима билан шуғулланадиган таржимонлар етишмаганлиги сабаб таржималарнинг аксариятини воситачи тил орқали ўгирилган асарлар ташкил этиб келди. Бу эса миллий таржимашуносликни у қадар ривожланмай қолишига олиб келди, дейишимиз мумкин. Лекин, шу ўринда айтиб ўтиш жоизки, билвосита таржималар орасида аслиятга яқин таржима қилинган асарлар ҳам кўп, буни инкор этиб бўлмайди. Тарихий романларни таржима қилиш тажрибасидан маълумки, асар таржимасида услуб муаммоси миллий таржимашуносликни бойитишда муҳим ўрин тутаяди. Кейинги йилларда тарихий романларни ўзбек тилидан бевосита инглизчага ёки инглизчадан ўзбекчага ўгириш жараёни кенг йўлга қўйилаётгани ҳам бу борада ўз ечимини кутаётган долзарб масалаларни илмий тадқиқ қилишни тақозо қилмоқда.

¹ Досбаева Наргиза Турғунпўлатовна бевосита таржимада бадиий услубни қайта тиклаш (америка ҳикоялари таржимаси мисолида) Филол. фан. номз.... дисс. – Т., 2011 – 26 б.

ЛАТИПОВ АБДУРАХМОН

ўқитувчи, Эркин Воҳидов номидаги хорижий тилларни ўқитишга ҳамда она тили ва адабиёт фанини чуқурлаштириб ўқитишга ихтисослаштирилган мактаб-интернат

Араб тилида «заиф» ҳарфли феълларнинг ифодаланиши

Аннотация. Мазкур мақолада араб тилидаги “заиф” ҳарфли феълларнинг фонетик ўзгаришларга учраши, бу ҳодисанинг ёзма нутқда ифодаланиши таҳлил этилган. Шунингдек, “заиф” ҳарфли феъллар мавзусининг мумтоз ва замонавий араб ва ўзбек наҳвишунос олимлари илмий асарларида ёритилиши ўрганилган.

Тил ўрганувчиларнинг “заиф” ҳарфли феълларни турли ўринларда тўғри қўллай олиши малакасини ҳосил қилиши асосий мақсадимиз ҳисобланади.

Иида тавсифлаш, қиёслаш, анализ, компонент таҳлил усулларидан фойдаланилди.

Араб тили грамматикасида “алиф - ا”, вав - و” ҳамда “йа - ي” ҳарфлари “حُرُوفٌ عِلَّةٌ” - заиф ҳарфлар, заиф ҳарфлар иштирок этган феъллар эса заиф феъллар деб аталади. Мазкур 3 та ҳарфдан “و” ва “ي” ҳарфлари ярим унли товушларни ҳам ифодалайди. “و” ва “ي” ҳарфларининг кўп жойларда тушиб қолиши ёки бири бошқасига (кўпинча алифга) алмашиб кетишига асосан уч хил ўзгариш сабаб бўлади: қалб, таскин, ҳазф.

“Заиф” ҳарфли феъллар араб тили лексикасида катта ўринга эга бўлиб, тил ўрганувчиларнинг бундай феълларни амалиётда ва луғат китобларидан фойдаланишида тўғри қўллай олиши кўникмаларини ҳосил қилишлари муҳим аҳамиятга эга эканлигини эътиборга олсак, бундай мураккаб тил ҳодисаларини шарқшунос олимларимиз, замондош араб наҳвишунос олимлар ва мумтоз тилишунос олимлар асарлари асосида, классик ва замонавий адабиёт намуналари мисолида чуқур ва атрофлича ўрганиши муҳим масала бўлиб қолмоқда.

Таянч сўз ва иборалар: араб тили, иллатли ҳарфлар, касал ҳарфлар, “заиф” ҳарфлар, бўи товуш бирикмалари, “заиф” ҳарфли феъллар, “заиф” ҳарфли феълларнинг фонетик ўзгаришларга учрашига сабаб бўлувчи омиллар.

Аннотация. В статье анализируются фонетические изменения глаголов со «слабыми» буквами в арабском языке, выражение этого явления в письменной речи. Также изучается освещение темы «слабых» буквенных глаголов в научных трудах классиков и современных арабских и узбекских грамматиков.

Наша главная цель: развить способность изучающих язык правильно использовать «слабые» буквенные глаголы в разных местах.

В исследовании использованы методы описания, сравнения, анализа, компонентного анализа.

В арабской грамматике буквы «алиф - ا», «вав - و» и «йа - ي» называются “حُرُوفٌ عِلَّةٌ” - слабые буквы, а глаголы со слабыми буквами - слабыми глаголами. Две буквы «و» и «ي» также используются для обозначения полугласных звуков. Тот факт, что буквы «و» и «ي» заменяются друг другом (обычно это на «алиф - ا»), вызван тремя различными изменениями: калб (законы обмена), таскин (сукунализация), ҳазф (законы удаления).

Учитывая, что «слабые» глаголы играют важную роль в лексике арабского языка, важно, чтобы изучающие язык развивали навыки использования таких глаголов на практике и в использовании словарей. Глубокое и всестороннее изучение образцов

классической и современной литературы на основе произведений учёных-востоковедов, современных и классических лингвистов остается актуальной проблемой.

Опорные слова и выражения: арабский язык, дефектные буквы, больные буквы, «слабые» буквы, пустые звуковые комбинации, «слабые» буквенные глаголы, факторы, вызывающие фонетические изменения «слабых» буквенных глаголов.

Abstract. This article analyzes the phonetic changes of verbs with "weak" letters in the Arabic language, the expression of this phenomenon in written speech. It is also studied the coverage of the topic of "weak" letter verbs in the scientific works of classical and modern Arabic and Uzbek grammar scholars.

It is based on the goal of language learners to develop the skills to apply the "weak" letter verbs in different places.

Methods of description, comparison, analysis, component analysis were used in the study.

In Arabic grammar, the letters "alif – ا", "vav – و" and "ya – ي" are called "حُرُوفٌ عَجَلَةٌ" – weak letters, and verbs with weak letters are called weak verbs. The two letters "vav – و" and "ya – ي" are also used to denote semi-vowel sounds. The fact that the letters "vav – و" and "ya – ي" fall in many places or are replaced by one another (usually the alphabet) is caused by three different changes: kalb (exchange), taskin (turn into a closed joint), hazf (dropping out the letter).

Given that "weak" letter verbs play an important role in the lexicon of the Arabic language, it is important for language learners to develop the skills to use such verbs correctly in practice and in the use of dictionary books. On the basis of his works, an in-depth and comprehensive study of the examples of classical and modern literature remains an important issue.

Keywords and expressions: Arabic language, defective letters, diseased letters, "weak" letters, empty sound combinations, "weak" alphabetic verbs, factors causing phonetic changes in "weak" alphabetic verbs.

Кириш. Жаҳон аренасида ўз ўрнига эга бўлишга интилаётган юртимиз таълим тизимининг халқаро миқёсда интеграциялашуви ва рақобатбардошлигини таъминлаш хорижий тилларни мукамал ўрганишни талаб қилмоқда. Қолаверса, маънавийтимиз тарихига оид бўлган илмий ва адабий асарларнинг аксарияти араб тилида битилган бўлиб, араб ёзуви ва тилини ўрганиш тарихий манбалар билан танишиш, улардан илмий ва амалий мақсадларда фойдаланиш, тарих, тил ва адабиёт сингари фанлар бўйича илмий тадқиқотлар олиб бориш ҳамда ҳозирги авлодни ижобий анъаналар асосида тарбиялашда муҳим аҳамият касб этади.

Мақсад ва вазифа. Араб тилини ўрганиш учун, аввало, шу тилнинг назарий асосларини ўрганиш керак бўлади. Демак, "заиф" ҳарфли феъллар иштирок этган феъллар араб тили лексикасида катта ўринга эгалигини эътиборга олсак, тил ўрганувчиларнинг "муътал" – "заиф" ҳарфли феълларни турли замонларда тўғри туслай олиш малакасини ҳосил қилиш асосий мақсадимиз ҳисобланади.

"Заиф" ҳарфли феълларни ёд олиш баробарида унинг ҳосила бобларини, масдар, сифатдош ва бошқа отларни амалиётда тўғри қўллай олиш ва луғат китобларидан фойдаланишда "заиф" ҳарфлар иштирок этган сўзларни осон-

лик билан ажратиш қобилиятини ҳосил қилиш ўз олдимизга қўйган вазифалардандир.

Тадқиқот объекти. Классик ва замонавий адабиёт намуналари.

Тадқиқот усуллари. Ишда тавсифлаш, қиёслаш, анализ, компонент таҳлил усулларидан фойдаланилди.

Амалий аҳамияти. Ўқув курслари бўйича маъруза матнлари, дарслик ва кўлланимлар тузишда материал сифатида фойдаланиш мумкин.

Қўлланиш соҳаси. Филология йўналишидаги мутахассислик фанлари.

Маълумки, араб алифбосида жами 28 ҳарф бўлиб, уларнинг 25 таси ундош товушларни ифодаласа, қолган 3 таси - “алиф - ا”, вав - و” ҳамда “йа - ي” ҳарфларидан чўзиқ унли товушларни ифодалашда фойдаланилади. Бундан ташқари, “و” ҳамда “ي” ҳарфлари ярим унли товушларни ҳам ифодалайди.

“ا” ҳарфи эса ёлғиз ўзи ҳеч қандай товушни билдирмайди. Асосан, “а:” чўзиқ унли товушини ифодалашдан ташқари турли ҳаракат ва белгиларга “курси”-таглик вазифасида ҳамда фойдаланилади.¹

“و” ва “ي” ҳарфлари талаффузда дамма ва касра каби оғир ҳаракатларни кўтара олмайди ва кўп жойларда тушиб қолади ёки бири бошқасига (кўпинча алифга) алмашади. Масалан,

كَبِيْرٌ - كَبِيْرٌ , كَبِيْرٌ - كَبِيْرٌ

Араб тили грамматикасида бу учта ҳарф - “ا”, “و” ҳамда “ي” ҳарфлари “حُرُوفٌ عِلَّةٌ” - иллатли ҳарфлар ёки заиф ҳарфлар, заиф ҳарфлар иштирок этган феъллар эса заиф феъллар деб аталади.²

Бундай (заиф ҳарфли) феълларга хос жиҳат шундан иборатки, касал ҳарфлар ўз атрофидаги унлилар таъсирида ўзгариб кетиши, ҳатто тушиб қолиши ҳам мумкин. Чунки “вав” ва “йа” сингари касал ҳарфлар тўлақонли ундош бўлмай, ундош ва унли ўртасидаги бир товушдирлар. Иллатли “вав” ва “йа” товушларига таъсир кўрсатувчи унлилар ичида энг кучлиси “а” унлиси, ундан кейин “и” ва ниҳоят “у” унлиси туради.³

Араб тилида заиф (иллатли) феъллар феъл сўз туркумининг катта қисмини ташкил этади. Уларнинг ўзагидаги “و” ҳамда “ي” бўш ундошлари қисқа унлилар билан сўзда мустаҳкам бўлмаган, бўш товуш бирикмаларини ҳосил қилади. Бу ҳолатни феълларни турли замонларда туслашда, уларнинг ҳосила бобларини, масдар, сифатдош ва бошқа отларни ҳосил қилишда кўрамиз. Натижада турли-туман фонетик ўзгаришлар рўй беради. Қуйидаги араб матбуотидан олинган иқтибосда бу ходисанинг ёзма нутқда ифодаланишини кўришимиз мумкин:

قال الرئيس الروسي فلاديمير بوتين "إن ظهور جنس جديد، كما هو الحال في بعض البلدان أمر غير مقبول بالنسبة لروسيا" وأضاف بوتين في اجتماع لمجلس تنمية المجتمع المدني وحقوق الإنسان، "من

¹Hasanov M., Abzalova M. Arab tili darslari. Toshkent, G`G`ulom, 2016, B.8.

²Ibrohimov N., Yusupov M. Arab tili grammatikasi. Toshkent, O`zbekiston milliy ensiklopediyasi, 1997, B.86.

³Begmatova B. Arab tili. Toshkent, ToshDSHI, 2013, B.47.

الصعب تحديد عدد الجنسين هناك. لا يمكنني حتى صياغة أسماء البعض، لكن هذا هو الحال، هذا شأنهم. لدينا تاريخنا وثقافتنا".¹

Таржимаси: Инсон ҳуқуқлари ва фуқаролик жамияти ролини ошириш масалалари бўйича ўтказилган йиғинда Россия президенти Владимир Путин: “Янги жинснинг пайдо бўлиши баъзи давлатларда реал воқелик бўлиб турибди, аммо Россия буни маъқулламайди”, деб айтди. Шунингдек, президент: “Икки жинсдан иборат ҳаётнинг кимгадир таҳдид солиши ҳақиқатдан буткул узоқ. Мен баъзи номларни келтира олмайман. Лекин, буларнинг ҳаммаси айна ҳақиқат. Бу уларнинг иши. Бизнинг ўз тарихимиз ва маданиятимиз бор”, – дея қўшимча қилди.

Юқоридаги матнда келган قال ва أضاف каби заиф ҳарфли феълларда куйидаги фонологик ҳодисани - “вав” ва “йа” ҳарфларининг “алиф” ҳарфига алмашиш ҳодисасини кўришимиз мумкин:

قَوْل - قَالَ
أَضَيْفٌ - أضاف

Араб лексикасидаги аксарият сўзлар феъл сўз туркумидан ҳосил қилинади. Феъл уч ёки тўрт ўзак ундошдан ташкил топади. Уч ўзак ундошли феълларнинг 15 та, тўрт ўзак ундошли феълларнинг 4 та боби – шакли бор. Ҳар бир феъл бобининг ўтган замон (الفعل الماضي) ва ҳозирги-келаси замон (الفعل المضارع) шакли, ҳар бир замоннинг аниқ ва мажҳул нисбат шакли мавжуд.² Феъллар сарф фанида белгиланган шаклларнинг вазнларига ўзгартирилган мос келиши учун ўзак ҳарфларидан ҳеч бири заиф ҳарфлардан, икки бир хил ҳарфдан ва ҳамзадан иборат бўлмаслиги керак.

Араб тилида феъллар ўзак ҳарфларининг хилига кўра икки қисмга бўлинади.

а) Тўғри (саҳиҳ) феъллар

б) Заиф (муътал) феъллар³

Саҳиҳ – тўғри феъллар. Ўзак ҳарфларидан ҳеч бири “заиф” ҳарфлардан бўлмаса “саҳиҳ” деб аталади.

Саҳиҳ феъллар ўзак ҳарфларининг хилига кўра уч қисмга бўлинади: маҳмуз, музоаф, солим.

а) маҳмуз – аслий ҳарфларидан бири ҳамза “ء” бўлган феъллар “маҳмуз” – ҳамзали деб аталади. Агар ҳамза феълнинг биринчи ўзак ҳарфи ўрнида бўлса “маҳмуз ул-фо”, феълнинг иккинчи ўзак ҳарфи ўрнида бўлса “маҳмуз ул-айн”, феълнинг учинчи ўзак ҳарфи ўрнида бўлса “маҳмуз ул-лом” деб юритилади:

كَلَّمَ قَرَأَ سَأَلَ أَكَلَّ каби.

б) музоаф – иккита ҳарфи бир хил бўлган феъллар “музоаф” дейилади.

Сулосийларда музоаф иккинчи ва учинчи ўзак ҳарф ўрнидаги икки ҳарфнинг бир хил бўлганлиги билан фарқланади.

¹ <https://akhbarelyom.com/news/newdetails/3191320/1/> بوتین-ظهور-جنس-جدید-فی-روسیا-امر-غیر-مقب

² Hasanov M., Abzalova M. Arab tili darslari. Toshkent, G`G`ulom, 2016, B.83.

³ Yusuf al-Hamodiy. Al-qovaid al-asasiyya fi-n-nahvi va-s-sarf. Al-Qahira, Al-hay`a al-amma lihuun al-matabi` al-amiriyya, 1994, B.21.

Масалан, مَدَدَ (مَدَدٌ) каби. Рубоъийларда эса биринчи ва учинчи ўзак ҳарф ўрнидаги икки ҳарф ҳамда иккинчи ва тўртинчи ўзак ҳарф ўрнидаги икки ҳарф бир хил бўлиши керак: زَلْزَلٌ каби.

в) солим – саҳиҳнинг ўзак ҳарфларида ҳамза “ء” иштирок этмаса ҳамда икки бир хил ҳарф бўлмаса, “солим” – соғлом деб аталади: جَبْرٌ ва كَتَبٌ каби.¹

Муътал - заиф феъллар. Ўзак ҳарфларидан бири заиф (иллатли) ҳарф бўлган феъллар муътал-заиф дейилади.

Агар феълнинг биринчи ўзак ҳарфи иллатли ҳарф бўлса, “мисол” – саҳиҳга ўхшаш дейилади: Масалан, وَعَدٌ каби.²

Агар феълнинг иккинчи ўзак ҳарфи иллатли ҳарф бўлса, “ажваф” – ғовак дейилади. Масалан, قَالٌ (قَوْلٌ) каби.³

Агар феълнинг учинчи ўзак ҳарфи иллатли ҳарф бўлса, “ноқис” – қисқа дейилади. Масалан, رَمِي (رَمِيٌّ) каби.⁴

Агар феълнинг иккинчи ва учинчи ўзак ҳарфлари иллатли ҳарф бўлса, “лафиф” – ёпишган дейилади. Масалан, شَوِي (شَوِيٌّ، هَوِيٌّ) каби.⁵

Агар феълнинг биринчи ва учинчи ўзак ҳарфи иллатли ҳарф бўлса, “мултавий” – ўралган дейилади. Масалан، وَحِي (وَحِيٌّ، وَقِيٌّ) каби.⁶

Қабул қилинган муайян вазнларга солимдан бошқа турдаги феълларнинг баъзи ўринларда мувофиқ бўла олмаслигига асосан уч хил ўзгариш сабаб бўлади: қалб, таскин, ҳазф.⁷

Қалб – алмаштириш қонунлари.⁸

Кўпинча заиф ҳарфлардан бири бошқасига қалб қилинади, яъни алмаштирилади.

1. “Вав” ва “йа” ҳарфлари қандай ҳаракат бўлишидан қатъий назар ҳаракатли бўлиб, унинг олдидаги ҳарф фатҳали бўлса, “алиф”га қалб қилинади:

(ق و ل) قَوْلُوا - قَالُوا
وَإِذَا قِيلَ لَهُمْ لَا تُفْسِدُوا فِي الْأَرْضِ قَالُوا إِنَّمَا نَحْنُ مُصْلِحُونَ.⁹

¹ Yusuf al-Hamodiy. Al-qovaid al-asasiyya fi-n-nahvi va-s-sarf. Al-Qahira, Al-hay`a al-amma lishuun al-matabi` al-amiriyya, 1994, B.21.

² Ibrohimov N., Yusupov M. Arab tili grammatikasi. Toshkent, O`zbekiston milliy ensiklopediyasi, 1997. – B. 86-88.

³ Ibrohimov N., Yusupov M. Arab tili grammatikasi. Toshkent, O`zbekiston milliy ensiklopediyasi, 1997. – B. 86-88.

⁴ Ibrohimov N., Yusupov M. Arab tili grammatikasi. Toshkent, O`zbekiston milliy ensiklopediyasi, 1997. – B. 86-88.

⁵ Sa`d ad-din Mas`ud at-Taftazaniy. Sharhu tasrif al-Izziy. Bayrut, Dar al-Minhaj li-n-nashr va-t-tavzi`, 2011. – B. 204

⁶ Sa`d ad-din Mas`ud at-Taftazaniy. Sharhu tasrif al-Izziy. Bayrut, Dar al-Minhaj li-n-nashr va-t-tavzi`, 2011. – B. 211

⁷ Rahmatulloh Rasuljon o`g`li. Janoh ut-tolib (Arab tili sarf fanidan darslik). Toshkent, Movarounnahr, 2006. – B. 29

⁸ Rahmatulloh Rasuljon o`g`li. Janoh ut-tolib (Arab tili sarf fanidan darslik). Toshkent, Movarounnahr, 2006. – B. 31

⁹ Qur`oni Karim. Toshkent, Naqshi, 2020, 2-11.

“Уларга: «Ер юзида бузғунчилик қилманглар», дейилса, «Биз ислох қилувчилармиз», дейдилар”.

(ق و ل) قَوْلٌ - قَالَ

حدثنا آدم قال حدثنا شعبة قال حدثنا يعلى بن عطاء عن أبيه عن عبد الله بن عمر قال : رضا الرب في رضا الوالد وسخط الرب في سخط الوالد.¹

Абдуллоҳ ибн Умар розияллоҳу анхумодан ривоят қилинади: “Набий соллаллоҳу алайҳи васаллам дедилар: Парвардигорнинг розилиги отанинг розилигида, парвардигорнинг ғазаби отанинг ғазабидадир”.

قَوْلٌ - قَالَ رَمَى - رَمَى دَعَا - دَعَا يَخْشَى - يَخْشَى

2. Заиф ҳарфнинг олдидаги соғ ҳарф сукунли бўлса, заиф ҳарфнинг ҳаракати кўчирилади ва ўзини кўчирилган ҳаракатга мос бўлган ҳарфга қалб қилинади. Масалан,

(ع و ن) اِسْتَعْوَنَ - يَسْتَعْوَنُ - يَسْتَعْوَنُ - نَسْتَعِينُ
إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ.²

“Сенгагина ибодат қиламиз ва Сендангина мадад сўраймиз”.

(م و ت) اَمُوتَ - يُمُوتُ - يَمُوتُ - يُمِيتُ - يُمِيتُكُمْ

كَيْفَ تَكْفُرُونَ بِاللَّهِ وَكُنْتُمْ أَمْوَاتًا فَأَحْيَاكُمْ ثُمَّ يُمِيتُكُمْ ثُمَّ إِلَيْهِ تُرْجَعُونَ.³

“Ўлик танангизга жон берган, кейин ўлим берадиган, сўнгра яна тирилтирганидан кейин Ўзига қайтажагингиз — Аллоҳни қандай инкор қиласиз-а?”

(ر و د) اُرْوَدَ - يُرْوَدُ - يُرْوَدُ - يُرِيدُ

حدثنا علي بن الجعد قال أخبرنا شعبة عن حبيب بن أبي ثابت قال سمعت أبا العباس الأعمى عن عبد الله بن عمرو قال : جاء رجل إلى النبي صلى الله عليه و سلم يُريدُ الجهاد فقال أحى والداك قال نعم فقال فبيهما فجاهد.⁴

Абдуллоҳ ибн Амр розияллоҳу анхумодан ривоят қилинади: “Бир киши набий соллаллоҳу алайҳи васалламнинг ҳузурларига келиб жиҳодга чиқмоқчи эканлигини айтди. Расулulloҳ: - “Ота-онанг ҳаётми?”, деб сўрадилар. У

- “Ҳа”, деди. Шунда дедилар: - “ Сен уларнинг ҳузурларида жиҳод қилгин”.

3. “Алиф” ва сукунли “йа”нинг олдидаги ҳарф даммали бўлса, “вав”га қалб қилинади.

Масалан, يُوقِظُ - يُوقِظُ (فَاعِلٌ) فُوعِلَ - فُوعِلَ

(ي ق ن) أَبَقْنَ - يُبِقِنُونَ - يُوقِنُونَ

وَالَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِمَا أُنزِلَ إِلَيْكَ وَمَا أُنزِلَ مِنْ قَبْلِكَ وَبِالْآخِرَةِ هُمْ يُوقِنُونَ.⁵

“Улар сизга нозил қилинган ва сиздан илгари туширилган нарсаларга (динларга) иймон келтирадилар ва охират кунига аниқ ишонадилар”.

¹Imom al-Buxoriy. Al-Adab al-Mufrad. Samarqand, Imom Buxoriy xalqaro markazi, 2011. - B.3.

²Qur’oni Karim. Toshkent, Naqshi, 2020, 1-5.

³Qur’oni Karim. Toshkent, Naqshi, 2020, 2-28.

⁴Imom al-Buxoriy. Al-Adab al-Mufrad. Samarqand, Imom Buxoriy xalqaro markazi, 2011. - B.7.

⁵Qur’oni Karim. Toshkent, Naqshi, 2020, 2-4.

4. Феълнинг учинчи ўзак ҳарфи бўлган “вав”нинг олди касрალი бўлса, “йа”га алмашади. Масалан,

(ر ض و) رَضِيَ - رَضِيَ
جَزَأُوهُمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ جَنَاتٍ عَدْنٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَا أَبَدًا رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمْ وَرَضُوا عَنْهُ
ذَلِكَ لِمَنْ حَسِبَ رَبَّهُ.¹

“Парвардигорлари ҳузуридаги уларнинг жазо-мукофотлари – остидан дарёлар оқиб турадиган мангу жаннатлардир. Улар ўша жойда абадул-абад қолгувчидирлар. Аллоҳ улардан рози бўлди, улар ҳам (Аллоҳдан) рози бўлдилар. Бу (мукофот) Парвардигоридан кўрққан киши учундир”.

5. Феълнинг тўртинчи ёки ундан кейинги ҳарфи бўлган “вав” олди даммали бўлмаса, “йа”га қалб қилинади.

مَسَالَان، يَرْضَوَان - يَرْضَيَان يُدْعَوَان - يُدْعَيَان

Қалб қонунларини нафақат феълларда, исмларда ҳам кўришимиз мумкин:

6. Олдидаги ҳарф касрალი бўлган сукунли “вав” “йа”га қалб қилинади. Масалан, اَوْجَادٌ - اِجَادٌ اِسْتَوْجَابٌ - اِسْتَيْجَابٌ

7. Зоида “алиф”дан бевосита кейин келган “вав” ва “йа” “ҳамза”га қалб қилинади. Масалан, اِرْضَاءٌ - اِرْضَاؤٌ

8. Феълнинг охирида “вав” ва “йа” бўлиб, биринчиси сукунли бўлса, “вав”ни “йа”га қалб қилиб, икки “йа”ни бир-бирига идғом қилинади.

مَسَالَان، مَبْنُؤِيٌّ - مَبْنِيٌّ عَلِيٌّ

“Вав” “йа”га алмашгандан кейин “вав” олдидаги дамма ҳам касрага алмашади. Масалан, مَعْلَمُونَ + ي - مَعْلَمِيٌّ - مَعْلَمِيٌّ

Таскин – сукунга айлантириш қонунлари²

1. Ҳаракатли ҳарфдан кейин келган “вав” ва “йа”га дамма ва касра ҳаракатлари оғирлик қилгани учун ҳаракати сукунга айлантирилади.

مَسَالَان، تَجْرِيٌّ - تَجْرِي

وَيَسِّرَ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ أَنْ لَهُمْ جَنَّاتٌ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ كُلَّمَا رُزِقُوا مِنْهَا مِنْ ثَمَرَةٍ رَزَقُوا قَالُوا هَذَا الَّذِي رُزِقْنَا مِنْ قَبْلُ وَأَنْتُمْ بِه مُتَشَابِهًا وَلَهُمْ فِيهَا أَزْوَاجٌ مُطَهَّرَةٌ وَهُمْ فِيهَا خَالِدُونَ.³

“Иймон келтириб, яхши амаллар қилган зотларга хушхабар беринги, улар учун остларидан дарёлар оқиб турувчи боғлар бор. Қачон ўша боғларнинг бирор мевасидан баҳраманд бўлсалар, «Илгари татиб кўрган нарсамиз-ку», дейишади. Зеро уларга сурати бир-бирига ўхшаш мевалар берилади. Ва улар учун жаннатда покиза жуфтлар бордир. У зотлар жаннатда абадий қолажақлар”.

أَوْصِيَّ - يُوصِي - يُوصِي

حدثنا محمد بن منهل قال حدثنا يزيد بن زريع قال حدثنا عمر بن محمد عن أبيه عن عمر قال قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: ما زال جبريل يوصيني بالجار حتى ظننت أنه سيورثه.⁴

¹Qur’oni Karim. Toshkent, Naqshi, 2020, 98-8.

² Rahmatulloh Rasuljon o`g`li. Janoh ut-tolib (Arab tili sarf fanidan darslik). Toshkent, Movarounnahr, 2006.– B. 31

³Qur’oni Karim. Toshkent, Naqshi, 2020, 2-25.

⁴Imom al-Buxoriy. Al-Adab al-Mufrad. Samarqand, Imom Buxoriy xalqaro markazi, 2011. - B.28.

Ибн Умар розияллоху анхумодан ривоят қилинади. “Расулulloх соллаллоху алайҳи васаллам: “Менга Жаброил қўшни тўғрисида шундай кўп васият қилар эдики, яқинда қўшнига мерос тайинланса керак, деб ўйлаб қолгандим”, дедилар”.

2. Сукунли ҳарфдан кейин келган заиф ҳарфнинг ҳаракати олдига кўчирилади, ҳаракати сукунга айлантиради:

يَقُولُ - يَقُولُ - فَيَقُولُونَ

إِنَّ اللَّهَ لَا يَسْتَحْيِي أَنْ يَضْرِبَ مَثَلًا مَّا بَعُوضَةً فَمَا فَوْقَهَا فَأَمَّا الَّذِينَ آمَنُوا فَيَعْلَمُونَ أَنَّهُ الْحَقُّ مِنْ رَبِّهِمْ وَأَمَّا الَّذِينَ كَفَرُوا فَيَقُولُونَ مَاذَا أَرَادَ اللَّهُ بِهَذَا مَثَلًا يُضِلُّ بِهِ كَثِيرًا وَيَهْدِي بِهِ كَثِيرًا وَمَا يُضِلُّ بِهِ إِلَّا الْفَاسِقِينَ.¹

“Аллоҳ чивин ёки ундан-да ҳақир нарсалар ҳақида масал айтишдан ҳеч тортинмайди. Иймонли кишилар унинг (масалнинг) ҳақиқатан Парвардигорлари тарафидан эканини биладилар. Кофирлар эса: «Буни мисол қилиш билан Аллоҳ нима демоқчи?» — дейдилар. Бу масал сабаб (Аллоҳ) кўпларни адаштиради ва кўпларни ҳақ йўлга ҳидоят қилади. Бу масал сабаб фосиқ кимсаларнигина адаштиради”.

دَعَا - يَدْعُو - يَدْعُو

حدثنا أبو الربيع قال حدثنا إسماعيل بن جعفر قال أخبرنا العلاء عن أبي هريرة أن رسول الله صلى الله عليه وسلم قال: إذا مات العبد انقطع عنه عمله إلا من ثلاث صدقة جارية أو علم ينتفع به أو ولد صالح يدعو له.²

Абу Ҳурайра розияллоху анхумодан ривоят қилинади. “Расулulloх соллаллоху алайҳи васаллам: “Банда вафот этгач, амали ундан узилади. Фақат учта амал бундан мустасно. Садақаи жория, одамлар фойдаланаётган илм, унга дуо қиладиган солиҳ фарзанд”, дедилар”.

3. Заиф ҳарфнинг ҳаракати ўзидан олдинги соғ ҳарфнинг ҳаракатидан бошқача бўлса, кўпинча ҳаракати соғ ҳарфга кўчирилади, ҳаракати сукунга айлантиради: جِيءَ - جِيءَ - جِيءَ

وَجِيءَ يَوْمَئِذٍ بِجَهَنَّمَ يَوْمَئِذٍ يَتَذَكَّرُ الْإِنْسَانُ وَأَنَّى لَهُ الذُّكْرَى³

“(Кофирлар кўришлари учун) ўша Кунда жаҳаннамни ҳам (яқин) келтириб қўйилганда — ана ўша Кунда инсон (бу кўрганларидан) эслатма-ибрат олур! (Аммо у Кунда) бу эслатма-ибратнинг фойдаси) қаёқдан тегсин?!”

“(Вав”лик ажваф قَوْلٌ ва قَوْلٌ кабиларда қалбнинг тўртинчи қонунига кўра сукунли “вав” олди касрали бўлиб қолгани учун “йа”га алмаштирилади:

قَوْلٌ - قَوْلٌ - قَوْلٌ - قِيلَ

وَإِذَا قِيلَ لَهُمْ لَا تُفْسِدُوا فِي الْأَرْضِ قَالُوا إِنَّمَا نَحْنُ مُصْلِحُونَ⁴

“Уларга: “Ер юзида бузғунчилик қилманглар”, дейилса, “Биз ислоҳ қилувчилармиз”, дейдилар”.

¹Qur’oni Karim. Toshkent, Naqshi, 2020, 2-26.

²Imom al-Buxoriy. Al-Adab al-Mufrad. Samarqand, Imom Buxoriy xalqaro markazi, 2011. - B.12.

³Qur’oni Karim. Toshkent, Naqshi, 2020, 89-23.

⁴Qur’oni Karim. Toshkent, Naqshi, 2020, 2-11.

Ҳазф – тушириб қолдириш қонунлари¹

1. Сукунли заиф ҳарфдан кейин бошқа сукунли ҳарф бўлса, икки сукунли ҳарфни бир жойда айтиш араб тилида тилга оғир келгани сабабли заиф ҳарф тушириб қолдирилади (ҳазф қилинади.) Масалан:

يَبِيعُ - يَبِيعُ - لَمْ يَبِيعْ - لَمْ يَبِيعْ
 يَقُولُ - يَقُولُ - لَمْ يَقُولْ - لَمْ يَقُولْ
 أَقُولُ - أَقُولُ - أَلَمْ أَقُولْ - أَلَمْ أَقُولْ (ق و ل)
 قَالَ يَا أَدَمُ أَنْبِئْهُمْ بِأَسْمَائِهِمْ فَلَمَّا أَنْبَأَهُمْ بِأَسْمَائِهِمْ قَالَ أَلَمْ أَقُلْ لَكُمْ إِنِّي أَعْلَمُ غَيْبَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَأَعْلَمُ
 مَا تُبْدُونَ وَمَا كُنْتُمْ تَكْتُمُونَ²

(Аллоҳ): “Эй Одам, буларга у нарсаларнинг исмларини билдир”, деди.
 (Одам) уларга барча нарсаларнинг исмларини билдирганидан кейин (Аллоҳ) айтди: “Сизларга, Мен еру-осмонларнинг сирларини ва сизлар ошкор қилган ва яширган нарсаларни биламан, демаганмидим?”

(ع ط و) أَعْطَى - فَأَعْطَيْتَهَا - فَأَعْطَيْتَهَا
 حدثنا مسلم بن إبراهيم قال حدثنا بن فضالة قال حدثنا بكر بن عبد الله المزني عن أنس بن مالك : جاءت امرأة إلى عائشة رضي الله عنها فأعطتها عائشة ثلاث تمرات فأعطت كل صبي لها ثمرة وأمسكت لنفسها ثمرة فأكل الصبيان التمرتين ونظرا إلى أمهما فعمدت إلى التمرة فشقتها فأعطت كل صبي نصف ثمرة فجاء النبي صلى الله عليه وسلم فأخبرته عائشة فقال وما يعجبك من ذلك لقد رحمها الله برحمتها صبيها³

Анас ибн Молик розияллоху анхудан ривоят қилинади. “Ойша розияллоху анхонинг олдиларига бир аёл келди. Ҳазрат Ойша унга уч дона хурмо бердилар. Аёл фарзандларига бир донадан хурмо берди, ўзига бир дона олиб қолди. Болалар икки хурмони еб, оналарига қарадилар. Шунда аёл хурмони иккига бўлиб, фарзандларига яримтадан берди. Расулуллоҳ соллаллоху алайҳи васаллам келганларида Ойша онамиз бу хабарни етказдилар. Шунда пайғамбар алайҳиссалом: “Бундан ажабланмагин. Аллоҳ таоло икки фарзандига бўлган меҳри туфайли бу аёлга меҳрини – раҳматини ёғдирди”, дедилар”.

2. Қалбнинг биринчи қонунига кўра ҳаракатли “вав” ва “йа” ҳарфлари алифга алмашганда баъзан ундан кейинги ҳарф ҳам сукунли бўлиб қолади. Икки сукунли ҳарфни бир жойда айтиш араб тилида тилга оғир келгани сабабли заиф ҳарф (алиф) ҳазф қилинади. Масалан:

يَبِيعُ - يَبِيعُ - بَاعَتْ - بَاعَتْ
 قَوْلٌ - قَوْلٌ - قَالَتْ - قَالَتْ

Ҳазф бўлган ҳарфнинг “вав” ёки “йа” эканлигига аломат бўлиши учун “йа”лик ажвафларда иккинчи ўзак ҳарф касра билан, “вав”лик ажвафларда иккинчи ўзак ҳарф дамма билан ҳаракатланади:

بِعَتْ - بَعَتْ قَالَتْ - قَالَتْ
 (ق و ل) قَوْلُنَا - قَوْلُنَا - قَوْلُنَا

¹ Rahmatulloh Rasuljon o`g`li. Janoh ut-tolib (Arab tili sarf fanidan darslik). Toshkent, Movarounnahr, 2006.– B. 33

² Qur’oni Karim. Toshkent, Naqshi, 2020, 2-33.

³ Imom al-Buxoriy. Al-Adab al-Mufrad. Samarqand, Imom Buxoriy xalqaro markazi, 2011. - B.25.

(ش ي أ) شَيْئُئُْمَا - شَائِئُْمَا - شَنْئُْمَا - شَيْئُْمَا
وَقُلْنَا يَا أَدَمُ اسْكُنْ أَنْتَ وَزَوْجُكَ الْجَنَّةَ وَكُلَا مِنْهَا رَغَدًا حَيْثُ شِئْتُمَا وَلَا تَقْرَبَا هَذِهِ الشَّجَرَةَ فَتَكُونَا مِنَ
الظَّالِمِينَ.¹

“Ва айтдик: “Эй Одам, сиз жуфтингиз билан жаннатни маскан тутинг ва ундан хоҳлаган жойларингизда бемалол таомланинг. Фақат мана бу дарахтга яқинлашмангки, у ҳолда золимлардан бўлиб қоласиз”.

(ق و ل) قَوْلُنَا - قَالُنَا - قُلْنَا

حدثنا الحسن بن بشر قال حدثنا الحكم بن عبد الملك عن قتادة عن الحسن عن عمران بن حصين قال قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: ما تقولون في الزنى وشرب الخمر والسرقه قلنا الله ورسوله أعلم قال هن الفواحش وفيهن العقوبة ألا أنبئكم بأكبر الكبائر الشرك بالله عز وجل وعقوق الوالدين وكان منكنا فاحتقر قال: "والزور"²

Имрон ибн Ҳусайн розияллоху анхудан ривоят қилинади. “Расулуллоҳ соллаллоху алайҳи васаллам: “Зино, ароқ ичиш ва ўғирлик ҳақида нима дейсизлар?”, - дедилар. “Аллоҳ ва унинг расули билгувчирок”, - дедик. “Булар – бузукликлар ва булар учун жазо бор. Сизларга энг катта гуноҳ қайси эканлигини хабарини етказайми? Аллоҳ таолога ширк келтириш ва ота-онага оқ бўлиш”, - дедилар. Расулуллоҳ суяниб олган эдилар, чўкка тушиб олдилар-да: “Ва яна ёлғончиликдир”, дедилар”.

3. Заиф ҳарфнинг ҳаракати олдидаги соғ ҳарфнинг ҳаракатидан бошқача бўлса, заиф ҳарфнинг ҳаракати соғ ҳарфга кўчирилади. Ундан кейинги ҳарф ҳам сукунли бўлса, заиф ҳарф ҳазф қилинади. Масалан:

خَوْفٌ - خَوْفٌ - خَفْتُ
طَوْلٌ - طَوْلٌ - طَلْتُ

(ط ي ب) طَبِئْتُمْ - طَبِئْتُمْ - طَبِئْتُمْ
وَسِيقَ الَّذِينَ اتَّقَوْا رَبَّهُمْ إِلَى الْجَنَّةِ زُمَرًا حَتَّى إِذَا جَاءُوهَا وَفُتِحَتْ أَبْوَابُهَا وَقَالَ لَهُمْ خَزَنَتُهَا سَلَامٌ عَلَيْكُمْ طَبِئْتُمْ فَأَدْخَلُوهَا خَالِدِينَ.³

“Парвардигорларидан қўрққан зотлар эса тўп-тўп ҳолда жаннатга «ҳайдаладилар». То қачон улар дарвозалари очилган ҳолдаги (жаннатга) келиб етганларида ва унинг кўрикчилари; «Сизларга тинчлик-омонлик бўлсин! Хуш келдингиз! Бас унга мангу қолгувчи бўлган ҳолларингизда кирингиз», деганларида (улар беҳад шодланурлар)”.

4. Заиф ҳарф ва олдидаги соғ ҳарф иккови ҳам касрали ёки даммали бўлса, заиф ҳарфнинг ҳаракати олиб ташланади. Ундан кейинги ҳарф ҳам сукунли бўлса, заиф ҳарф ҳазф қилинади. Масалан:

يَدْعُونَ - يَدْعُونَ - يَدْعُونَ - تَرْمِيْنَ - تَرْمِيْنَ - تَرْمِيْنَ

(د ع و) يَدْعُونَ - يَدْعُونَ - يَدْعُونَ

فَاسْتَجَبْنَا لَهُ وَوَهَبْنَا لَهُ يَحْيَى وَأَصْلَحْنَا لَهُ زَوْجَهُ إِنَّهُمْ كَانُوا يُسَارِعُونَ فِي الْخَيْرَاتِ وَيَدْعُونَنَا رَغَبًا وَرَهَبًا وَكَانُوا لَنَا خَاشِعِينَ.⁴

¹Qur’oni Karim. Toshkent, Naqshi, 2020, 2-35.

²Imom al-Buxoriy. Al-Adab al-Mufrad. Samarqand, Imom Buxoriy xalqaro markazi, 2011. - B.30.

³Qur’oni Karim. Toshkent, Naqshi, 2020, 39-73.

⁴Qur’oni Karim. Toshkent, Naqshi, 2020, 21-90.

“Биз унинг (дуосини) мустажоб қилдик ва унга Яхёни ҳадя этдик ҳамда жуфтани ўнглаб (туғмайдиган кампирни бола кўришга қодир қилиб) қўйдик. Дарҳақиқат улар (яъни мазкур пайғамбарлар) яхши ишларни қилишга шошар ва Бизга рағбат ва қурқув билан дуо-илтижо қилар эдилар. Улар Бизга таъзим-итоат қилгувчи эдилар”.

5. “Вав”лик мисолларнинг ҳозирги-келаси замон шаклида биринчи ўзак ҳарф бўлган “вав” касра ёки касра бўлган фатҳага йўлиқса, ҳазф қилинади.

Масалан:

(و ض ع) يَوْضِعُ - يَوْضَعُ - بَضَعُ
الَّذِينَ يَتَّبِعُونَ الرَّسُولَ النَّبِيَّ الْأُمِّيَّ الَّذِي يَجِدُونَهُ مَكْنُوبًا عِنْدَهُمْ فِي الْوَرَاةِ وَالْإِنجِيلِ يَأْمُرُهُمْ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَاهُمْ عَنِ الْمُنْكَرِ لَهُمُ الطَّيِّبَاتِ وَيُحَرِّمُ عَلَيْهِمُ الْخَبَائِثَ وَيَضَعُ عَنْهُمْ إِصْرَهُمْ وَالْأَغْلَالَ الَّتِي كَانَتْ عَلَيْهِمْ فَاَلَّذِينَ آمَنُوا بِهِ وَعَزَّرُوهُ وَنَصَرُوهُ وَاتَّبَعُوا النُّورَ الَّذِي أُنزِلَ مَعَهُ أُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ.¹

“Улар шундай кишилардирки, уммий (саводсиз) пайғамбарга — номини ўз олдидаридаги Таврот ва Инжилда ёзилган ҳолда топишадиган — элчимизга эргашадилар. У пайғамбар уларни яхшиликка буюради, ёмонликдан қайтаради ва пок нарсаларни улар учун ҳалол қилиб, нопок нарсаларни уларга ҳаром қилади ҳамда улардан юқларини ва устларидаги кишанларини олиб ташлайди (яъни ислом динидан аввалги динларда бўлган оғир, машаққатли ибодатларни олиб ташлаб, уларнинг ўрнига осон ва енгилларини келтиради). Бас, унга иймон келтирган, уни улуғлаб, унга ёрдам қилган ҳамда унинг (келиши) билан нозил қилинган нурга (яъни Қуръонга) эргашган зотлар — ана ўшаларгина нажот топгувчилардир”.

(و ع د) يَوْعِدُ - يَعْجِدُ - يَعْجِدُهُمْ
يَعِدُهُمْ وَيُمْنِيهِمْ وَمَا يَعِدُهُمُ الشَّيْطَانُ إِلَّا غُرُورًا.²

“(Шайтон) уларга ваъдалар берур, хомхаёлларга мубтало қилур. Охир-оқибатда шайтон берган ваъдалар фақат ёлғон-сароб бўлиб чиқар.”

Юқорида тил қонунларига кўра, муътал - заиф феълларнинг сарф фанида белгиланган вазнларда ўзгаришларга учрашини кўриб чиқдик.

Хулоса.

1. Ўзбек шарқшунослиги “Араб тилида “заиф” ҳарфли феъллар” мавзусини ўрганишни долзарб масала сифатида кун тартибига қўймаган. Бугунги кунда шарқшунослар томонидан араб тили нутқий структураси ва жараёнини илмий тадқиқ қилиш муаммоси доирасида мазкур мавзуни ҳам чуқур ўрганиш долзарб масаладир.

2. Мумтоз тилшунос олимлар асарларида араб тилининг морфологияси (сарф илми) доирасида “муътал” - “заиф” ҳарфли феъллар кенг очиб берилган. Милодий 1322 йилда Хуросоннинг Тафтазон шаҳрида туғилган Масъуд ибн Умар ибн Абдуллоҳ Саъуддин ат-Тафтазонийнинг “Шарҳ ат-

¹Qur’oni Karim. Toshkent, Naqshi, 2020, 7-157.

²Qur’oni Karim. Toshkent, Naqshi, 2020, 4-120.

тасриф ал-Иззий” номли асарида “муътал” - “заиф” ҳарфли феъллардаги тил ҳодисалари ўзига хос тил қоидалари асосида тўлиқ таснифланган. “Шарҳ ат-тасриф ал-Иззий” номли асарини 1338 йилда 16 ёшида ёзиб тугатади. Ушбу асарнинг қўлёзма нусхалари Ўзбекистон Шарқшунослик қўлёзмалар марказида 2875/V рақами остида сақланади. Ушбу асар араб тилининг морфологияси (сарф илми)га бағишланган бўлиб, “Шарҳ ат-тасриф аз-Зинжоний” деб ҳам номланади.¹ Бу асар Иззуддин Иброҳим ибн Абдулваҳҳоб ибн Имодуддин ибн Иброҳим аз-Зинжонийнинг “Тасриф ал-Иззий” асарига ёзилган шарҳдир.

3. “Муътал” - “заиф” ҳарфли феъллардаги мураккаб тил ҳодисалари шарқшунос олимларимиз ва замондош араб наҳвшунос олимлари асарларига нисбатан мумтоз тилшунос олимлар асарларида кенгрок ўрганилгани эътиборга молик.

4. “Заиф” ҳарфли феъллар араб тили лексикасида катта ўринга эга бўлиб, тил ўрганувчиларнинг бундай феълларни ёд олиш баробарида унинг ҳосила бобларини, масдар, сифатдош ва бошқа отларни амалиётда ва луғат китобларидан фойдаланишда тўғри қўллай олиш кўникмаларини ҳосил қилишлари муҳим аҳамиятга эга эканлигини эътиборга олиш керак. Шу жиҳатдан олиб қараганда, “муътал” - “заиф” ҳарфли феъллардаги юқорида кўриб чиққанимиз мураккаб тил ҳодисаларини шарқшунос олимларимиз, замондош араб наҳвшунос олимлар ва мумтоз тилшунос олимлар асарлари асосида, классик ва замонавий адабиёт намуналари мисолида чуқур ва атрофлича ўрганиш долзарб масала бўлиб қолмоқда.

ABBOSOVA DILFUZA

researcher, TSUOS

TEMIROVA GOVKHAR

teacher, Yeoju Technical Institute in Tashkent

Effectiveness of needs analysis for KSP courses

Abstract. *In this article, we indicated small survey on needs analysis for KSP (Korean for specific Purposes) and discussed assistance of needs analysis for the development of effective language courses according to learners` needs. As other KLT courses, KSP programs require KL teachers` good knowledge and collaborative team-work with subject matter professionals. The target needs analysis was done to enhance the effectiveness of KSP course for medical workers. Triangulation was used to collect the data for identifying the `needs`, `lacks`, `wants` of medical doctors. Triangulation method was consisted of semi-structured interview, questionnaire and observation. The results from the data were shown in pie chart and tables below. Statistics showed that doctors who are native Uzbeks have good background of knowledge of Korean but have some `needs` to enhance the communication skills.*

¹<http://muslim.uz/index.php/rus/maqolalar/item/3307-sa-duddin-at-taftazonijning-ilmij-merosi>

Keywords and expressions: KSP (Korean for Specific Purpose), triangulation, semi-structured interview, quantitative/qualitative method.

Аннотация. Ушбу мақолада биз KSP (Корейс тилини махсус мақсадларда ўрганиши) учун тил ўрганувчининг "эҳтиёжлари" таҳлили бўйича кичик сўровнома кўрсатдик ва ўрганувчиларнинг эҳтиёжларига кўра самарали тил курсларини ишлаб чиқишида "эҳтиёжларни таҳлил қилиши" ёрдами ҳақида муҳокама қилдик. Бошқа KLT (Корейс тили курслари) сингари, KSP дастурлари ҳам KL (Корейс тили) ўқитувчиларидан яхши билим талаб қилади ва тил курсларини ташиқиллаштириши бўйича "мутахассислар" (яъни тилни ўз мутахассисликлари) мақсадида ўрганувчилар билан ҳамкорликда жамоавий ишлашни талаб қилади. Тиббиёт ходимлари учун KSP курсининг самарадорлигини ошириши учун ўрганувчиларнинг "тильдаги эҳтиёжлари" таҳлили ўтказилди. Триангуляция шифокорларнинг Корейс тилини билишларидаги "эҳтиёжлари", "камчиликлари", "истаклари" ни аниқлаши учун маълумотларни тўплаши мақсадида ишлатилди. Триангуляция усули ярим тuzилган суҳбат, анкета ва кузатишдан иборат эди. Маълумотлардан олинган натижалар думалоқ диаграмма ва кўйидаги жаadwalларда кўрсатилган. Статистик маълумотлар шунини кўрсатдики, асли Ўзбеклар бўлган шифокорлар корейс тилини яхши билишади, лекин мулоқот қилиши кўникмаларини оширишига «эҳтиёжлари» бор.

Таянч сўз ва иборалар: KSP (Корейс тилини махсус мақсадларда ўрганиши), триангуляция усули, ярим структуравий интервью-суҳбат, миқдорий/сифат услуги.

Аннотация. В этой статье проведен небольшой опрос по анализу потребностей в KSP (корейский язык для специальных целей) и обсуждена помощь «анализа потребностей» для разработки эффективных языковых курсов в соответствии с потребностями учащихся. Как и другие курсы KLT, программы KSP требуют хороших знаний преподавателей KL и совместной командной работы со специалистами в предметной области. Проведен анализ целевых потребностей для повышения эффективности курса KSP для медицинских работников. Триангуляция использовалась для сбора данных для выявления «потребностей», «недостатков», «желаний» врачей. Метод триангуляции состоял из полу структурированного интервью, анкетирования и наблюдения. Результаты данных были показаны на круговой диаграмме и в таблицах ниже. Статистика показала, что врачи, являющиеся коренными узбеками, хорошо знают корейский язык, но имеют некоторые «потребности» в улучшении коммуникативных навыков.

Опорные слова и выражения: KSP (корейский для специальных целей), триангуляция, полуструктурированное интервью, количественный/качественный метод.

Introduction. As we know, Korea and Uzbekistan have been building strong ties and cooperation have been going between two countries. According to Robertson (2005) states that during the 1960s to 1990s, Korea was one of the most prosperous and affluent Asian countries, although the financial crisis of 1997 temporarily halted that prosperity. However, since the turn of the century, Korea has been immensely successful at promoting itself culturally, in what is called the “Korean wave” of cultural industry, becoming one of the world’s top ten cultural exporters in 2008. With the growing success of the “Korean wave,” the Korean language has received more attention in our country too as thousands of Koreans

are living and working in Uzbekistan and Uzbek and Korean professionals are having ties in various spheres. Especially, during last 10 years more investment contributed to medical projects and it is uniting Korean and Uzbek doctors during the implementation. In spite the fact that majority of Uzbek doctors who work in such projects have studied in Korea and have some job experience in Korea, they lack some language skills in Korean for Medical Purposes. Therefore, there should be developed some KSP courses for learners who has need for learning Korean for occupational purposes in Uzbekistan. While developing courses for Language learning for Specific Purposes (LSP), researchers initially apply to Needs Analysis theory. Needs analysis plays a vital role in developing any language course in order to accomplish it successfully as it is more likely to disclose the current needs, lacks and wants of the selected learners¹.

In addition to this, needs analysis can aid to figure out appropriate objectives, activities and instructions which eventually form an effective curriculum for the target group learners' needs. We conducted needs analysis based on three research instruments namely, observation, interview and questionnaire. According to Richard (2001), triangle method was advised to determine the target group learners' needs yet it can yield sufficient data about the learners' wants and lacks in terms of language acquisition. Flowerdew (2013) acknowledges that needs analysis helps language teachers and instructors choose, tailor and adapt proper and effective course content. As Hyland (2006) states for collecting well-founded and valid data from the research, there are three main options: 1) triangulation- the use of more than one research tool; 2) prolonged engagement- the usage of repeated observation; 3) participant verification -Analysis discussion with participants².

Long (2005) also argues for the *triangulation* of data sources and methods by involving the students, teachers and domain experts. We did needs analysis for KSP and according to Lindy Woodrow (2018), it may occur in different settings, it may happen in universities, training institutions or in the workplace and the workplace needs analysis involves the analysis of authentic tasks through on-site observations and ethnographic research. To some extent, we tried to cover the stages in our needs analysis process. While conducting needs analysis, there were four doctors of private clinic who voluntarily participated in the research. First half of the doctors were males and the next of them were females. After conducting needs analysis, necessary data about the target learners were revealed through interview, questionnaire and observation tools and findings were depicted turn by turn in the above.

First half of the doctors were males and the next of them were females. After conducting needs analysis, necessary data about the target learners were revealed

¹ Sung, J.B. (2015). Korean for specific purpose program for students of hospitality. In J, Trace, T. Hudson, J.D. Brown, *Developing Courses in Languages for Specific Purposes* (253-270).

² Flowerdew, L. (2013). *Needs Analysis and Curriculum Development in ESP*. In Paltridge, B. and S. Starfield (Eds) *The handbook of English for Specific Purposes*, 325-346.

through interview, questionnaire and observation tools and findings were depicted turn by turn in the above.

Interview

The first research tool that we deployed into our research was interview which encompassed Qualitative method: Semi-structured interview. Qualitative method semi-structured interview was consisted of three parts questions: background, consequences and strategies for coping with insufficient language skills and coping at work. Results of the semi-structured interview with the employees of private clinic showed the following:

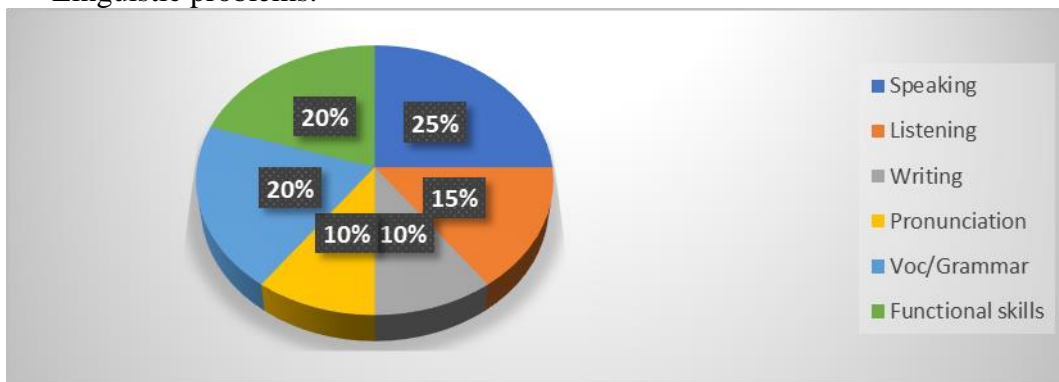
Interview was done with four doctors two female and two male doctors. The same interview questions were given to each doctor individually and among the four doctors, one of the male doctor expressed strong need for enhancing communication skills for interacting with the patients especially he has problems with the cultural aspects due to the reason that he hadn't been to Korea yet. He wants to improve the skills on speech acts. One female doctor expressed the need for expansion of medical vocabulary and enhance the pronunciation skills to be more accurate and fluent both in spoken and written discourse. Another male doctor expressed the difficulty with the understanding of Korean speech, she mainly wants to enhance listening skills and speaking accuracy especially with the pronunciation of the words. The last one, female doctor who has recently returned from maternity leave and has difficulty with linguistic aspect, she has to improve all language skills including speech acts, functional language, culture to be focused on speaking due to long years of having no interaction with Korean patients and most vocabulary is forgotten. Moreover, she has no living experience in Korea.

According to the interview results, we see the need for speaking skill showed 25% and it speaks about a big need especially for communication skills and high percentage with vocabulary and grammar 20% followed the speaking. Moreover, the need for improving functional language showed the same percentage 20%. They want to study the functional language of speech acts as they ease their job to interact with their patients in proper way. It was for cultural purposes more. Mainly, two of the doctors has need to improve listening skill and pronunciation of words in order to enhance the speaking accuracy was 15% (listening) and 10% (pronunciation). Writing was also showed the 10% of overall percentage that doctors have to enhance their writing skills in order to record patient illness history and prescribing the medicine. Generally, they want to benefit from course by enhancing their Korean skills in order to execute their work for clinical communication concerning medical procedures and treatments, and doctor-patient interactions. This data analysis was collected and calculated by using the quantitative method of statistics.

Results of the data analysis was illustrated by pie-chart (in percentage).

Linguistic problems:

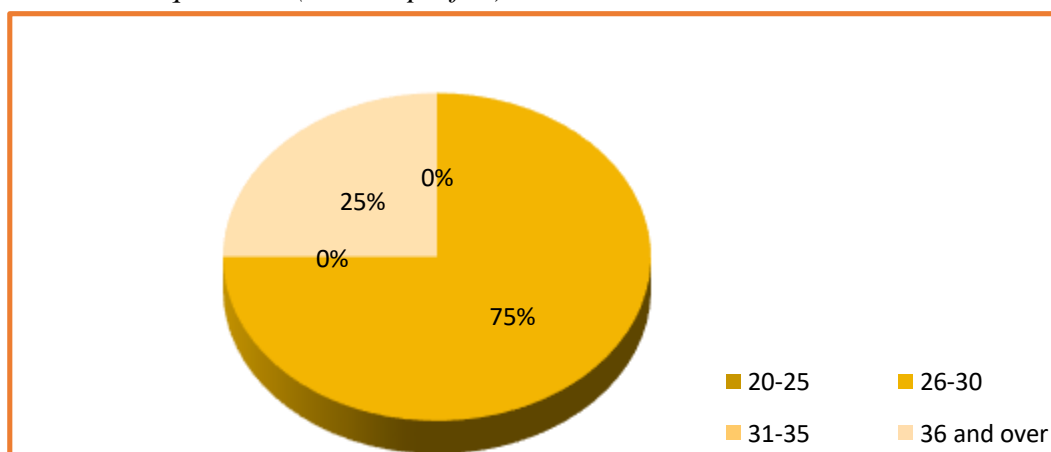

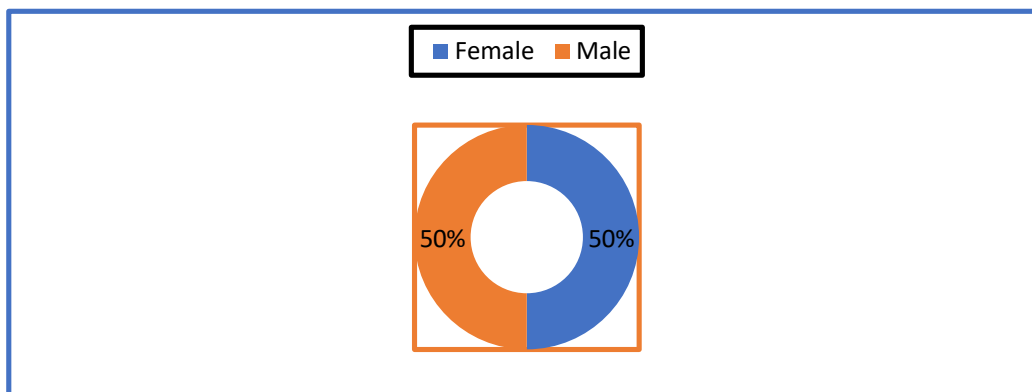
Questionnaire

The second type of instrument which had been utilized in the research was questionnaire and it consisted of three parts: personal questions (learner profile); language background (level); and language needs. In the first part of questionnaire, doctors filled in the blanks according to their personal data and in the second part of questionnaire; they responded multiple choice questions according to their language level, strong and weak points in the language skills. The last part of questionnaire required the doctors to rate which skills of language less and more important for them based on their needs.

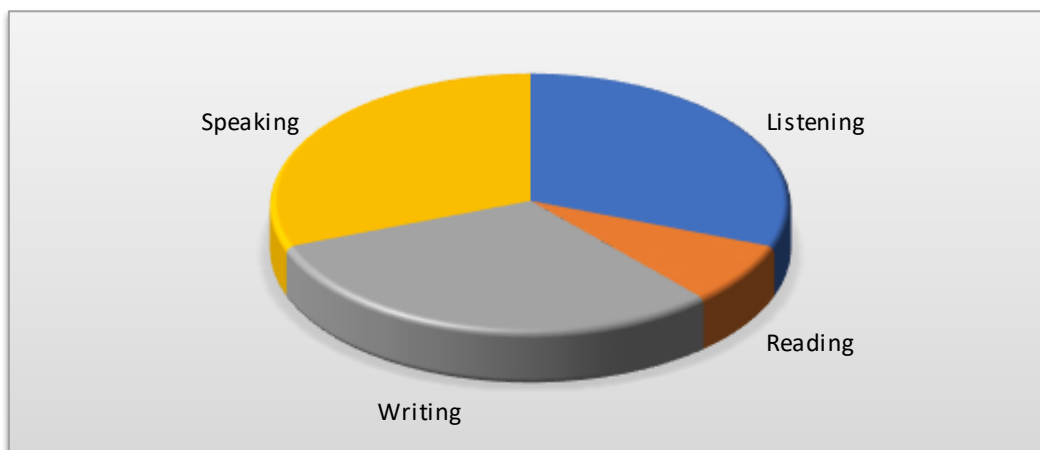
In the below three parts of questionnaire were illustrated. Firstly, their age and gender (learner profile) equality were depicted. Lastly, their language needs for each skill (speaking, writing, listening and reading) were shown. Results of the third part of the questionnaire showed that, most of the participants preferred to select “very essential” needs for speaking, listening, and writing. The participants selected “essential” or “not essential” responses for reading skills as well as sub-skills.

Personal questions (learner profile)

Language needs

Observation

The third research tool that we used to receive data was an observation form. Observation is not only one of the best direct methods of collecting information about learners but also a great chance for language instructors to observe and find real problem of teaching process. As Sung, J.B. (2015) mentioned learners should recognize aspects of Korean culture and demonstrate culturally appropriate behavior. For this reason, we decided to directly observe conversation between doctor and international patient in order to find real problem of doctors' language process. The observation highlights significant parts of usual doctor-patient conversation such as greeting, leading, diagnosis, consultation, farewell. While observing, I focused on the duration and procedure of each part, and questions utilized in each part and cultural features concerning each part. The observation was carried out two times separately on different days, 4 doctors were observed¹.

¹ Sung, J.B. (2015). Korean for specific purpose program for students of hospitality. In J, Trace, T. Hudson, J.D. Brown, *Developing Courses in Languages for Specific Purposes* (253-270).

Official permission was taken from the administration of the clinic, doctors, and patients. After having permission, we agreed on definite day and time, we carried out observation of the interaction between the doctors and patients. Each consultation lasted for 10-15 minutes. The first observation was administered on June 19st, 2021.

The second one conducted on June 21st, 2021. We observed the conversation between the doctors and two Korean patients. The first patient was a male at the age of 57 who suffered from cardiovascular disease and rheumatism. The second patient was a female at the age of 39 who had a stress-related illness and vulnerability to obesity. The patients were checked out by 4 different doctors. Indeed, I analyzed the observation from language and cultural points of view, and gave below in the tables:

Difficulties in Language	
Understanding challenges	Production challenges
<p>- Doctor 1 intended to take notes; however, he could not since the patient spoke quite fast. Doctor1 could not catch the patient's fluent speech.</p> <p>-Doctor 1 and Doctor 2 constantly, asked clarification, because he didn't comprehend some words, especially verbs with particles and some casual words which are common in spoken Korean e.g. head is throbbing, come down with, fight off, to be under the weather. Therefore, the patient had to repeat the same things several times.</p>	<p>-Doctor 1 and Doctor 2 had difficulties in dealing with speaking, as challenged to express her views as well as recommendations. That's why overused fillers and always stopped to think what to say.</p> <p>-Doctor 1 and Doctor 2 lacked confidence, particularly in using specialized vocabulary. She applied some uncommon words in speaking.</p> <p>-Doctor 2 had spelling mistakes while writing a prescription. Besides made some grammar mistakes while filling a checklist.</p>
<p>-Doctor3faced difficulties in comprehending native speaker's speech because she was speaking in Busan dialect. Therefore, didn't understand different accent.</p> <p>Doctor 4 faced difficulties in understanding informal spoken Korean.</p>	<p>- Doctor 3 while giving recommendations and opinions utilized too formal language with formal academic vocabulary.</p> <p>-Doctor 4 spoke very slowly and had long pauses.</p>

Cultural Points		
Cultural differences	Paralanguage	Speech acts
-Doctor1 as representative of Uzbek culture did a bit long greeting. She asked extra private questions not concerning the health conditions of the patient. Doctor2 shook hands when the patient didn't expect it.	-Doctor3 mostly tried to avoid eye contact although the patient tried to keep eye contact during the interaction with Doctor3. Although Doctor 2 tried to look friendly since he was smiling he looked a bit unfriendly with crossed arms.	-Doctors were not aware of the apology speech act, when they misspelled the name of pills or name of the patient Doctors didn't know request speech acts as well.

As it might be seen doctors do not comprehend the native speakers who had fluent speech, and used some fixed expressions or phrasal verbs, while another doctor was not able to understand language due to different language variations in terms of pronunciation, stress, and accent. Besides, doctors faced challenges in speaking and understanding certain words, because the former vocabulary is limited.

On top of that, two doctors are unfamiliar with a Korean country's culture, beliefs, and particular features. Therefore, they could not interact appropriately with males and females, and those with certain religious beliefs. Moreover, doctors didn't take into consideration the significance of paralanguage. As a result, during the conversations with the patients, they didn't maintain eye-contact, keep hands in the pockets, or crossed arms.

After conducting needs analysis and analyzing the collected data, following objectives for this particular program teaching were set:

Language objectives: SWBAT

- enhance speaking skills in communicating with patients as well as with Korean colleagues;
- utilize appropriate vocabulary in writing reports and prescriptions;
- distinguish different examples and cases of speech acts provided in various situations;
- express opinions, offers and recommendations using suitable format, style and register of language; use essential strategies to listen for gist and specific information;

Content objectives: SWBAT

- implement applicable types of speech acts according to a situation;
- analyze different cultural situations in terms of religion, gender, nationality;
- demonstrate a good listening and note taking abilities utilizing suitable strategies;

Conclusion. This needs analysis was done by KL teachers who has little experience in teaching KSP and especially with learners who are willing to learn KSP. In Uzbekistan, teaching KSP is absolutely new sphere to be developed in many universities and language institutes. However, majority KL teachers are already interested in developing the KSP courses and aware of the importance of needs analysis to learn their learners' needs and lacks in order to design successful syllabus. That's why, we tried to have small investigation by using triangulation method in order to know the needs, lacks and wants of doctors of private clinic in Tashkent and further decided to develop the KSP course according to the results of data that was collected through oral interview, questionnaire and field observation. Doctors need to enhance their speaking skills which is the most 'need' currently, utilize medical vocabulary, and to be able to express speech acts properly in different cases. Further, this type of needs analysis can be done with more number of medical staff or with medical students who further are willing to work with Korean doctors and patients in Uzbekistan. Moreover, needs analysis for KSP in Uzbekistan should be done not only in the sphere of medicine but also in development of IT, Architecture, Engineering purposes too due to the prospering cooperation of Korea and Uzbekistan. As a big example, we may indicate that in some of the private institutes, Korean language has already set as a foundation subject in academic curricula and all freshmen study Korean in various faculties. Further, we may offer them more specific Korean courses that can assist in enhancing their language skills for development of specific or occupational purposes and improve their 'lacks' and gain skills according to their 'wants' and create an effective learning. Overall, we need to investigate more researches in KSP field and more needs analysis should be done by teachers in order to understand their learners' needs and more teacher trainings are necessary for understanding the effectiveness of KSP courses.

АЛИМОВА СЕВАРА

Ўқитувчи, ТДШУ

Хитой тилида омонимиянинг сўз ясовчи жараёнларига оид

Аннотация. Омонимия масаласи нафақат тилнинг асосий бирлиги бўлмиш сўзнинг чегараларини белгилаш билан боғлиқ муҳим назарий масала, балки амалий лексикографиянинг энг мураккаб масалаларидан бири.

Хитой тилидаги сўз ясовчи жараёнлар умуман олганда омонимиянинг тўлдирилишига хизмат қилади. Сўз ясовчи жараёнлар қаторига сўз қўйиши, аффиксация, конверсия ва қисқартириши жараёни киритилади. Хитой тилидаги омонимиянинг манбалари ва пайдо бўлиши сабаблари ҳақида айтиши керакки, хитой тилида омонимиянинг асосий ва туб манбаси сифатида тилнинг фонетик тузилиши ва фонетик жараёнлар хизмат қилади. Мазкур мақолада ана шу масалалар ўз ифодасини топган.

Таянч сўз ва иборалар: Хитой тили, омонимия, сўз қўшиши, аффиксация, конверсия, товуш, тон, фонетика.

Аннотация. Вопрос омонимии является не только важным теоретическим вопросом, связанным с установлением границ слова как основной единицы языка, но и одним из сложнейших вопросов практической лексикографии.

Словообразовательные процессы включают процесс добавления слов, аффиксации, преобразования и сокращения. Говоря об источниках и причинах возникновения омонимии в китайском языке, следует сказать, что основным и основополагающим источником омонимии в китайском языке служат фонетическая структура языка и фонетические процессы.

Опорные слова и выражения: китайский язык, омонимия, сложение слов, аффиксация, преобразование, звук, тон, фонетика.

Abstract. The issue of deputy is the importantoret issue not only with the determination of the limits of the word, but also the most complex issues of practical lexicography.

The Chinese language-making processes are generally able to fill out the surgeon. In addition to the words of words, add, affixation, conversion and reduction process is included. It should be noted that the reasons for the sources of Omonia and the emergence of Oman are the main and essential source of the Omania, as the phonetic structure and phonetic processes. This article is reflected in this article.

Keywords and expressions: Chinese, surgery, words, affixes, conversion, sound, tone, phonetics.

Кириш. Хитой тилидаги сўз ясовчи жараёнлар умуман олганда омонимиянинг тўлдирилишига хизмат қилади. Сўз ясовчи жараёнлар қаторига сўз қўшиш, аффиксация, конверсия ва қисқартириш жараёни киритилади. Хитой тилидаги омонимиянинг манбалари ва пайдо бўлиши сабаблари ҳақида айтиш керакки, хитой тилида омонимиянинг асосий ва туб манбаси сифатида тилнинг фонетик тузилиши ва фонетик жараёнлар хизмат қилади.

Мақсад ва вазифалар: Хитой тилининг товуш тизими у ёки бу шаклда омонимиянинг мустақил манбалари сифатида намоён бўладиган тил омилларинг деярли барчасига асос бўлади. Иккинчи ўринда сўзнинг полисемик парчаланиши жараёни келади, чунки деярли барча ҳолатларда (хитой тилида маъноларнинг ўзгариши оҳанглар, яъни сўзнинг товушли қобилигининг ўзгариши билан боғлиқлиги) бу жараён омонимларнинг пайдо бўлишига олиб келади. Учинчи ўринда омонимиянинг мустақил манбаси сифатида конверсион омонимия жойлашган. Тўртинчи ўринда – омонимларнинг ҳосилла сўзлари ясаши билан боғлиқ эризациялашув жараёни келади. Барча қолган омонимиянинг шартли равишда ҳисобланмиш манбалари хитой тилининг товушли тузилишидан келиб чиқиб, тилдаги омонимлар сонини оширишга олиб келади.

Усуллар: мақолани ёзишда назарий методологик таҳлил этиш усулидан фойдаланилди.

Натижа ва мулоҳазалар: Сўз қўшиш хитой тилидаги сўз ясашининг энг самарали усулларида бири ҳисобланади. Кўрсатиб ўтилганидек, хитой

тилида сўз қўшишнинг пайдо бўлиши, яъни сўзнинг кўп таркибли шаклига ўтиш, қадимги хитой тилининг бир таркибли лексикасида кенг тарқалган омонимияни бартараф этиш билан изоҳланади¹.

Тилшуносликка оид адабиётда хитой тилидаги мураккаб сўзларни ҳосил қилиш (сўз қўшиш ва негиз қўшиш йўли билан) омонимия миқдорини камайтириш воситаси сифатида ўрганилади. Бу нуқтаи назар асосга эга. Масалан, бир таркибли 敌 – “душман” сўзига қуйидаги омонимлар: 低 – “қаршилиқ қилмоқ” ва 笛 – “най” тўғри келади. Унинг икки таркибли 敌人 эквивалентига ҳозирги замон хитой тилида мос келувчи омоним мавжуд эмас. Бир бўғинли 妇 – “турмушли аёл” сўзига тилда 17 та омоним мавжуд, шу маънодаги икки таркибли 妇女 сўзига эса, мос келадиган омоним мавжуд эмас.

Бирок, омонимияни бартараф этиш воситаси бўлмиш сўз қўшиш (негиз қўшиш) омонимиянинг манбасига айлана олмайди, чунки сўз қўшиш жараёнида омонимик бир бўғинлилар иштирок этади.

Шундай қилиб, сўз ясалишнинг энг самарали усулларида бири бўлган сўз қўшиш (негиз қўшиш) бир вақтнинг ўзида икки таркибли лексика орасида омонимиянинг энг муҳим манбаси ҳисобланади. Сўз қўшиш омонимиянинг манбаси сифатида бошқа тиллар учун ҳам хос жараён. Ушбу манба хитой тили учун ўзига хос, деб айтиш қийин. Хитой тилидаги бу жараённинг ўзига хослиги икки таркибли лексик омонимларнинг ҳосил бўлишида кенг тарқалганлиги билан изоҳланади. Ушбу усул орқали икки таркибли лексик омонимларнинг аксарияти – 1790 та сўз ясалган бўлиб, яъни Кураиси маълумотларига кўра, бу икки таркибли лексик омонимларнинг умумий сонидан 82,3 фоизни ташкил қилади.

Айтиб ўтиш жоизки, сўз қўшиш орқали сўз ясалиши хитой тилидаги омонимиянинг бевосита манбаси эмас, чунки у янги фонетик қобиғларнинг ҳосил бўлишига олиб келиб, сўзлар ва морфемалар омонимиясини ҳаддан ташқари кўпайиб кетишини чегаралайди. Сўз қўшиш юқори даражадаги омонимик бир таркибли сўзлар ва морфемалар асосида рўй бериши туфайли омонимиянинг манбаси ҳисобланади. Сўз қўшиш жараёнида бир таркибли унсурларнинг юқори даражадаги омонимияси намоён бўлади ва ўз аксини топади. Шунинг учун ҳам сўз қўшиш натижасида ҳосил бўлган кўп таркибли сўзлар орасида омонимик сўзлар сони ошади².

Бир таркибли сўзлар омонимияси бўғинларнинг муайян фонетик жараёнлари ва тузилиши натижаси бўлгани сабабли, бу фонетик тузилиши ва жараёнларнинг ўзи мураккаб сўзларнинг даражасида намоён бўлади. Мураккаб бирликлар омонимияси бир таркибли омонимик бирликларга асосланади ва унинг негизида мавжуд бўлади. Айтиш мумкинки, бир таркибли омонимлар ҳосил бўлишида муҳим роль бажарган фонетик

¹ Хаматова А.А. Омонимия в современном китайском языке.-М.,2006.-С.121.

² Хаматова А.А. Омонимия в современном китайском языке.-М.,2006.-С.123

жараёнлар икки таркибли омонимларнинг пайдо бўлишига билвосита манба ҳисобланади. Луғатдаги илмий материали мураккаб сўзлар таркибидаги бир таркибли сўзлар ва морфемаларни аниқлаш имкониятини беради.

Мураккаб сўзлар таркибида омонимик бир таркибли морфемаларнинг ўзаро мутаносиблигидан келиб чиқиб, мураккаб сўзлар омонимларнинг бир неча турларини ажратиш мумкин¹.

1. Жуфт-жуфт омонимик бир бўғинлиларни қўшиш натижасида ҳосил бўлган омонимлар. Масалан:

工事 A + B gongshi – иш, фаолият; мустаҳкамлаш;

攻势 A₁ + B₁ gongshi – ҳужум, келиш;

公式 A₂ + B₂ gongshi – формула.

Бу учта икки таркибли сўзларда барча биринчи компонентлар омонимик ҳисобланади: A – gong (“мехнат”, “иш”), A₁ – gong (“ҳужум қилмоқ”, “келмоқ”), A₂ – gong (“умумий”), ҳамма иккинчи компонентлар ҳам омонимик: B – shi (“иш”, “хизмат”), B₁ – shi (“вазият”, “ҳолат”); B₂ – shi (“намуна”, “услуб”).

Худди шу тарзда қуйидаги иккита омонимлар ясаиб, ундаги иккита биринчи ва иккита иккинчи компонентлар ҳам омонимик ҳисобланди:

西历 A + B xili – европалик тақвим;

吸力 A₁ + B₁ xili – тортиш кучи,

бу ерда A – xi (“европалик”), A₁ – xi (ўзига) “тортмоқ”, B – li (“услуб” (тақвимга оид), B₁ – li (“куч”).

Бу сўзларнинг барча бир таркибли морфемалари ҳар хил бўлиб, ёзувда ҳам улар ҳар хил иероглифлар билан ёзилади.

Шу каби икки таркибли бирликлар омонимияси бир таркибли сўзлар ёки морфемаларнинг оҳанги тасодифан бир-бирига тўғри келиши натижасида юзага келган. Кураиси луғатида бундай таркибга эга омонимларнинг сони жами 499 та.

2. Барча компонентлари (таркибий қисмлари) омонимик бўлган омонимлар.

Шу каби омонимларнинг таркиби қуйидагича бўлади: A + A₁; A₂ + A₃.

事势 A + A₁ shishi – вазият, шароит, аҳвол;

遞世 A₂ + A₃ shishi – вафот этмоқ,

бу ерда A shi – иш, факт, A₁ shi – вазият, шароит, аҳвол, A₂ shi – ташлаб кетмоқ, A₃ shi – дунё, олам.

Худди шу таркибга қуйидаги омонимлар ҳам эга:

意义 – A + A₁ – маъно, мазмун;

异议 – A₂ + A₃ – эътироз,

бу ерда A yì – фикр, ғоя; A₁ yì – маъно, мазмун; A₂ yì – фарқли, ўхшамас; A₃ yì – муҳокама, баҳс қилмоқ.

¹ Горелов И.В. Грамматика китайского языка-М.,2007. -С76.

Хитой тилида бундай омонимларнинг сони жуда кам, уларни сони атиги 12 та омонимни ташкил қилади.

3. Ўз таркибида битта умумий морфема ва битта омонимик морфемага эга омонимлар.

Умумий морфемага эга омонимлар орасидан қуйидаги гуруҳларни ажратиш мумкин:

а) биринчи умумий морфемали омонимлар. Масалан:

后背 A + B houbei – орқа, орқа томон;

后备 A + B₁ houbei – захира, ғамлаб қўйиш.

Бу иккита омонимда A hou морфемаси умумий, у ҳар икки ҳолатда битта маънода – “орқа”, “кейинги”; бу сўзларнинг иккита иккинчи морфемаси эса омонимик: B bei – “орқа”, “бел”; B₁ bei – “тайёрламоқ”, “ҳозирламоқ”. Худди шу тариқада қуйидаги иккита омоним ҳосил бўлади:

形势 A + B xingshi – рельеф, ландшафт;

形式 A + B₁ xingshi – шакл, кўриниш, қиёфа,

бу ерда умумий морфема A xing – “шакл”, “қиёфа” маъносига эга; иккинчи морфемалар B shi омонимик бўлиб, “ўрин”, “позиция”, B₁ – “тур”, “шакл” маъносини англатади.

Юқорида келтирилган мисоллардек, икки таркибли омонимлардаги умумий морфема бир хил бўлиб, ҳар хил маъноларда – асосий ва ҳосила (ясама) намоён бўлиши мумкин. Масалан:

后背 A + B – орқа, орқа томон, орт тараф;

后辈 A + B₁ – келажак авлод, издошлар, давомчилар.

Омонимларнинг биринчисида A hou “орқа”, “орқага оид”, “орт” маъносига эга бўлса, иккинчи омонимда эса ўзининг ҳосила – “кейинги”, “келажак” маъносиде келади. Иккинчи морфемалар омонимик бўлиб: B bei – “орқа томон”, “бел”, B₁ bei – “авлод” маъносини беради.

б) иккинчи морфемаси умумий бўлган омонимлар

贤人 xianren A + B – донишманд, доно одам;

闲人 xianren A₁ + B – бекорчи, иш ёқмас одам.

Бу омонимларнинг иккинчи морфемаси умумий: B ren – одам; биринчи морфемалар эса омонимик: A xian – “доно”, “иқтидорли”, A₁ xian – “бўш вақт”, “бекорчи”.

Қуйидаги сўзлар жуфти ҳам шундай ҳосил бўлган:

预言 A + B yuyan – башорат, доҳиёна;

寓言 A₁ + B yuyan – киноя, мажоз, масал,

бу ерда B yan – “сўзлар” – умумий морфема; биринчи морфемалар омонимик: A yu – “олдиндан”, “олдинроқ”, A₁ yu – “мажоз”, “киноя”.

预言 A + B yuyan– аҳмоқ, тентак;

寓言 A₁ + B yuyan– балиқчи, балиқ овчиси,

бу ерда B ren– “одам” маъносини англатувчи умумий морфема, A ва A₁ омонимик: A yu – “аҳмоқ”, “тентак”; A₁ yu– балиқ овламоқ”, “балиқчилик”.

Ушбу гуруҳда омонимик сўзларда ҳар хил маъноларга эга умумий морфемали омонимлар ҳам мавжуд. Масалан:

公事 A + B gongshi – “хизмат иши”;

工事 A₁ + B gongshi – “мустаҳкамлаш”, “мустаҳкамланиш”.

Бу сўзлардаги биринчи морфемалар омонимик: A gong (“умумий”), A₁ gong (“иш”). Иккинчи морфема B shi– умумий, лекин биринчи сўзда у ўзининг асосий маъноси (“иш”, “хизмат”)ни англатса, иккинчисидан – ҳосила маъноси (“машғулот”, “юмуш”)га эга.

Кураиси луғатининг маълумотларига кўра, 1262 та сўз умумий морфемага эга омонимлар гуруҳини ташкил қилади. Шу каби сўзларда умумий морфеманинг мавжудлиги, бир томондан, бундай омонимларнинг семантик умумийлигини белгилайди, масалан, 人 (“одам”, “инсон”) морфемаси қуйидаги омонимик сўзларни жонлилар турига киритади:

仙人 – дарвеш, тарки дунёчи; 先人– ўтмишдошлар, аждодлар.

Бу омонимларни ҳам қиёслаш мумкин:

功效 – муваффақиятлар, ютуқлар; 工效 – меҳнат самодорлиги.

Бошқа томондан, сўзлардаги умумий морфеманинг мавжудлиги омонимларнинг кўпайишига олиб келади.

Кураиси луғатида келтирилган маълумотларига кўра, кўп сонли омонимлар орасида сўз кўшиш орқали ҳосил бўлган сўзларнинг устунлиги асосан умумий морфемага эга омонимлар билан боғлиқ¹.

Редупликация усули орқали ясалган бир нечта икки таркибли омонимик бирликлар омонимларнинг бу гуруҳларига яқин ҳисобланади. Омонимик жуфтликлар формуласи қуйидаги шаклга эга: A + A ва A₁ + A₁

Бундай икки таркибли бирликлар ҳам сўзлар, ҳам сўзларнинг иккиланган шакли бўлиши мумкин. Маълумки, хитой тилида сифатлар ва равишлар редупликациясида сўз ясалиши ва шакл ясалиши ўртасида фарқни баъзан аниқлаш қийин. Сифатларнинг такрорланиши (иккиланиши) белги шиддати-ни ифодалашга ва бу ҳолатда такрорланиш сўз ўзгартиришга хизмат қилади ва сўз шаклини ҳосил қилади. Такрорланиш шакллари билан бир қаторда тилда редупликациялашган сифатлар ҳам мавжуд бўлиб, улар редупликациялашмаган шаклнинг маъносидан фарқ қиладиган янги лексик маънога эга. Луғат тузувчилари такрорланиш турлари ўртасида фарқни аниқлашмайди, гоҳида уни янги сўз ҳосил қилувчи, гоҳида уни сўз шаклини ясовчи восита сифатида изоҳлашади. Кураиси луғатида келтирилган омонимик

¹ Хаматова А.А.Кўрсатилган манба.-С.144.

редупликациялашган бирликларнинг еттита жуфтлиги орасида омонимик сўзлар ҳам, омонимик сўз шакллари ҳам мавжуд. Аниқки, асосий шаклларда олинган сўзлар бир хил оҳангга эга бўлган ҳолатдагина, омонимия ҳодисаси ҳақида сўз юритиш мумкин.

1. 毒毒 – бешафқат, аямасдан, ёвузларча (*шакл*); 独独 – фақат, фақатгина (*сўз*).
2. 仅仅 – энди-энди, зўрға-зўрға, сал-пал (*шакл*); 紧紧 – ниҳоятда маҳкам, жуда каттиқ (*шакл*).
3. 洋洋 – кенг, бепоён, поёнсиз (*сўз*); 杨杨 – мамнун, хурсанд, мағрур (*сўз*).
4. 一一 – бирин-кетин, кетма-кет, тартиб билан (*сўз*);
依依 – мулойим, нозик, юмшоқ, келишган, барваста, хушқад (*сўз*).
5. 痴痴 – ғараз билан, ғаразгўйлик билан (*шакл*); 迟迟 – эркин, бемалол (*сўз*).
6. 源源 – узлуксиз, мутгасил (*сўз*); 园园 – думалоқ (*шакл*).
7. 巍巍 – баланд (*сўз*); 微微 – оз-моз, салгина (*сўз*).

Сўз қўшиш орқали ясалган икки таркибли омонимларни кўрадиган бўлсак, улар хитойшуносликда белгиланган бешта асосий моделлар, ёки сўз қўшиш турлари бўйича ҳосил бўлади: атрибутив (А тури), копулятив (В тури), феъл-объектив (С тури), натижавий (результатив) (Д тури), субъектив-предикатив (Е тури).

Омонимлардаги компонентлар ўзаро боғланишининг бир хил турлари ёки ҳар хил турлари билан ажралиб туради. Куйидаги омонимлар ҳар хил сўз ясалиши моделлари бўйича ҳосил бўлган:

1. 富丽 – ҳашаматли, мухташам (В тури); 付利 – фоизларни тўлаш (С тури).
2. 劫数 – қисмат, аччиқ тақдир (С тури); 结束 – тугатмоқ, якунламоқ (В тури).
3. 墙报 – деворий газета (А тури); 强暴 – шафқатсиз, қаҳрли, раҳмсиз (В тури).

Сўз ясалиши моделлари нуқтаи назаридан мазкур омонимларни таҳлили шуни кўрсатадики, сўз ясовчи моделнинг самарадорлиги юқори бўлгани сари, ушбу модель бўйича ясалган омонимларнинг сони ҳам ошади.

Аффиксация. Хитой тилида ясалган (ҳосила) сўзлар – омонимларнинг сони сўз қўшиш орқали ҳосил бўлган омонимларнинг сонига қараганда анча камроқ. Кураиси луғатида ҳосила сўзлар-омонимларнинг сони 310 та, яъни икки таркибли лексик омонимларнинг умумий сонидан 14,25 фоизни ташкил қилади. Уларнинг ҳосил бўлишида хитой тилидаги энг самарали сўз ясовчи аффикслар ва ярим аффикслар иштирок этади. Сўз қўшиш жараёнида каби ҳосила сўзларнинг омонимияси бир бўғинлилар омонимиясига таянади. Омонимик бир бўғинлиларга бир хил аффикслар ва ярим аффиксарни қўшиш орқали ҳосила сўзлар – омонимлар ясалади¹.

Аффиксация йўли билан ясалган омонимларнинг салмоқли сони ҳозирги замон хитой тилидаги энг самарали сўз ясовчи суффиксларидан бири – 子 суффикси ёрдамида ҳосил бўлади. 310 та ҳосила сўзлар – омонимлардан

¹ Горелов И.В. Кўрсатилган манба.-С.145.

193 та омоним 子 суффиксига эга. Ушбу суффиксли ҳосила сўзлар-омонимлардан ҳам иккитадан, ҳам учта-тўрттадан ўз ичига олган гуруҳлар бўлиши мумкин. Масалан:

1. 羔子 – кўзичок, тўқли; 篙自 – ходача, таёқ.
2. 歌子 – кўшиқ, куй; 鸽子 – кабутар.
3. 芽子 – куртак, ниҳоллар; 牙子 – комисионер 牙子 – мебелдаги безак.
4. 节子 – тизза, бўғин; 疖子 – шишиш, чипқон; 子子 – фақир, етим.

子 суффикси ҳар хил негизларга қўшилиб, отларни ҳосил қилади. Масалан:

1. 冻子 – елимшак (желе), илвира (холодец) (“қотмоқ”, “музламоқ” феълидан); 洞子 – ғор, унгур (洞 – “ғор” отидан).
2. 结子 – тугун (结 – “боғламоқ”, “боғлаб қўймоқ” феълидан); 子子 – етим (子 – “ёлғиз” сифатидан).

Омонимларнинг ҳосил бўлишида бошқа сўз ясовчи суффикслар ва ярим суффикслар иштирок этади: 心 (23 та омоним), 性 (10 омоним), 头 (8 та омоним), 门 (5 та омоним), 的 (5 омоним), 机 (3 та омоним). Масалан:

1. 水性 – сувнинг сифати; 水性 – енгилтаклик, юзакилик, ўзгарувчанлик.
2. 想头 – умид; 想头 – фойда, фойдага интилиш.
3. 公的 – жамоат мулки; 公的 – эркак.

Равишлар учун хос бўлган 然 суффикси (сўз ясовчи) қуйидаги тўртта омонимик жуфтликларда учрайди:

1. 默然 – жимгина, индамай, сукут сақлаб; 漠然 – бекор, аҳамият бермай.
2. 突然 – бирданидан, тўсатдан, тасоддуфан; 徒然 – бекордан-бекорга.
3. 枉然 – бекор, эсиз; 惘然 – ихлоси қайтган, кўнгли совиган.
4. 自然 – жисмоний, табиий; 自然 – табиат.

Бундан ташқари, омонимларнинг ҳосил бўлишида иштирок этган сўз ясовчи воситалардан 发 яримпрефикси (13 та омоним), 不 инкорлиги (20 та омоним), 无 инкорлиги (15 та омоним). Масалан:

1. 发言 – нутқ сўзламоқ; 发炎 – яллиғланмоқ.
2. 发觉 – фойда қилмоқ, очмоқ, топмоқ; 发掘 – қовлаб олмоқ, қазимоқ.
3. 不意 – кутилмаган ходиса, тўсатдан бўлиш; 不易 – осон бўлмаган, енгил эмас.
4. 不详 – бахтсиз, даҳшатли; 不详 – ноаниқ, номаълум.
5. 无理 – асоссиз; 无礼 – беандиша, такаллуфсиз.
6. 无谓 – имконсиз, иложсиз; 无味 – таъмсиз, беаза, чучук; 无畏 – қўркмас, довюрак, дадил.

发 яримпрефикси омонимик феълларнинг ҳосил бўлишида, 无 ва 不 префикслари эса, одатда, сифатларнинг ясаилишида иштирок этади.

Аффиксация йўли билан ясалган омонимларни таҳлил қилиш натижасида куйидаги натижада келса бўлади: аффиксация жараёни сўз кўшиш жараёни билан бир хил даражада бўлиб, икки таркибли негизга ўтишни таъминлаган, лекин хитой тилидаги омонимияга тўлиқ барҳам беролмаган, чунки мураккаб сўзлар каби ҳосила сўзларнинг омонимияси умумий ёрдамчи (хизмат қилувчи) морфемаларга таянади. Умуман олганда, аффиксация хитой тилидаги омонимиянинг туб манбаси ҳисобланмайди. Аффиксация юқори даражадаги омонимик бир таркибли сўзлар ва морфемалар асосида юзага келиши сабабли уни омонимиянинг манбаси сифатида ҳисоблаш мумкин.

Аффиксация жараёнида фақатгина 儿 суффикси ёрдамида ҳосила сўзларнинг ясалиши маълум бир шароитларда омонимиянинг туб (ҳақиқий) манбаси ҳисоблана олади. Айрим ҳолатларда бир таркибли морфемаларга суффиксларни кўшиш натижасида ушбу морфемалар ўртасида бўлган товушлардаги фарқлар йўқолади. 儿 суффикси морфемага кўшилиб, у билан бутунлай бирлашиб кетади. Бу ҳолатда олдин келувчи бўғин табиатидан келиб чиқиб, бўғиннинг эризациялашуви рўй беради¹. Баъзи ҳолатларда эса 儿 суффиксининг кўшилиши омонимларнинг ҳосил бўлишига олиб келади. Бунгача бир таркибли бирликлар омонимлар сифатида бўлмаган, шунинг учун ҳам 儿 суффикси орқали ҳосила сўзнинг пайдо бўлиши омонимиянинг айнан манбаси ҳисоблана олади.

А.А.Драгуновнинг китобида эризациялашувга учраган бўғинларнинг жадвали келтирилади². Масалан, ҳар хил оҳангли а, аі, ап бўғинлари эризациялашувдан кейин бир хил – аг талаффузига ; уа, уап бўғинлари эса – уаг талаффузига эга бўлади.

Табиийки, бир хил оҳангдаги бўғинлар ҳам эризациялашувдан кейин бир хил бўғин беради. Кураиси луғатида ҳар хил оҳангли ва бир хил оҳангли бир таркибли бўғинларнинг эризациялашуви натижасида ҳосил бўлган ва ўз ичига 304 та омонимларни олган 34 та омогуруҳ келтирилган. Масалан:

1. 言儿 – нутқ, сўз; 盐儿 – туз, намақоб; 浴儿 – ёқа, чекка, дала; 牙儿 – тиш; 芽儿 – куртаклар, ниҳоллар.

2. 根儿 – илдиз, негиз; 跟儿 – пошна; 哥儿 – ака; 歌儿 – ашула, куй.

3. 滚儿 – айланиш, бурилиш; 鬼儿 – иблис, шайтон.

4. 茧儿 – қадок, пуфак; 毳儿 – волан (ўйин учун); 价儿 – нарх, қиймат; 架儿 – жавон, токча.

5. 杆儿 – чубук (найча), мундштук; 杆儿 – сомон, хашак, буғдой пояси.

6. 成儿 – муваффақият, зафар; 成儿 – ундан бир қисм; 呈儿 – илтимоснома, ариза.

Булардан 99 та омоним ҳар хил оҳангдаги бир таркибли бирликлардан ҳосил бўлгани маълум бўлди. Луғатдаги барча омонимларнинг 3,9 фоизини эризациялашган омонимлар ташкил қилади.

¹ Задоев Т.П., Хуан Шуин. Учебник китайского языка. – М., 1973. – С. 143-148.

² Драгунов А.А. Исследования по грамматике китайского языка. – М.-Л., 1952. – С. 75.

Сўз ясалиши соҳасида омонимия манбалари қаторига, шубҳасиз, омонимик сўзларнинг конверсионясалиши ҳодисасини ҳам киритиш мумкин. Конверсион омонимия бевосита фонетик омиллар билан боғлиқ эмас. Шунинг учун ҳам конверсион омонимия хитой тилидаги омонимиянинг туб манбаси сифатида намоён бўлади.

Сўзлар қисқариши. Хитой тилида омонимиянинг пайдо бўлиши йўллари-дан бири сўзлар қисқариши каби сўз ясалиши жараёни ҳисобланади.

Хитой тилида, Кураиси луғатида кўра, юқорида кўрсатиб ўтилган гуруҳларнинг иккинчи тури учрайди. Бундай ҳолатларда омонимларнинг бири сўз қўшиш йўли орқали, иккинчиси эса, сўз қисқариши натижасида ясалади. Масалан:

1. 互助 – “ўзаро ёрдам” – 互相帮助 сўздан қисқартирма;
护住 – “қўллаб қувватламоқ”, “ҳимоя қилмоқ”.
2. 军权 – “ҳарбий ҳокимият” – 军事权力 сўздан қисқартирма;
君权 – “император ҳокимияти”.
3. 外部 – “ташқи ишлар вазирлиги” – 外交部 сўздан қисқартирма;
外部 – “ташқи қисм”.

Умуман олганда, сўз қисқариши усули хитой тилидаги омонимларнинг ҳосил бўлишида кам самарали ҳисобланади ва уларнинг ҳосил бўлишидаги турли манбаларни ўрганиб чиқиб, қуйидаги хулосаларга келиш мумкин:

1. Ҳозирги замон хитой тили бир таркибли ва икки таркибли лексикаси омонимларнинг ҳосил бўлишига хизмат қиладиган манбаларнинг хилма-хиллиги билан ажралиб туради.

2. Хитой тилининг икки таркибли лексикасига қараганда, бир таркибли лексикасига омонимиянинг турли манбалари ҳосилдир.

3. Бир таркибли омонимларнинг аксарияти турли хил фонетик жараёнлари натижасида пайдо бўлган.

4. Икки таркибли омонимларнинг ҳосил бўлишига асосий манба сифатида ҳар хил сўз ясовчи жараёнлар хизмат қилади ва уларнинг орасида етакчи ролни сўз қўшиш (негиз қўшиш) жараёни бажаради.

5. Икки таркибли лексикадаги омонимиянинг билвосита манбалари сифатида фонетик жараёнлар ҳисобланади, чунки хитой тилидаги икки бўғинлилар омонимияси бир таркибли бирликлар омонимиясига асосланади.

6. Адабий тилда қўлланиладиган чет тилидан ўзлаштирмалар ва шева лексикаси унча кўп бўлмаган микдордаги бир таркибли омонимиянинг манбаси саналади.

7. Бошқа тиллардан фарқли равишда хитой тилидаги сўз ясовчи жараёнлар, хусусан, Л суффикси ёрдамида ҳосил сўзларнинг ясалиши бир таркибли сўзларнинг омонимияси манбалари сифатида хизмат қилиши мумкин.

МАНБАШУНОСЛИК ВА МАТНШУНОСЛИК //
 ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ И ТЕКСТОЛОГИЯ //
 SOURCE STUDY AND TEXTOLGY

ЁВКОЧЕВ ШУХРАТ

доктор политических наук, профессор, ТГУВ

**К вопросу о вкладе народов Маварауннахра
 в исламские науки**

***Аннотация.** В статье делается попытка показать тот вклад, который внесли народы Маварауннахра в развитие исламских наук. Приводятся труды и их краткое описание на предмет главных тем, рассматриваемых в труде. Особое внимание уделяется главным трудам улемов и ученых, которые и по сей день являются знаменосцами исламских наук и мусульманской культуры. К сожалению, в рамках краткой статьи невозможно рассказать о всех ученых умах нашей земли, которые на протяжении веков вносили свой непосильный вклад в развитие исламской цивилизации. Проникновение арабов в регион и их последующая деятельность рассматривается критически и по возможности объективно. Далее в хронологическом порядке приводится краткая информация о деятеле, его трудах и лепте, который он внес в развитие исламской культуры и наук. В статье делается попытка анализа деятельности средневековых улемов и ученых по отношению к сегодняшнему дню. В конце статьи даются обобщающие выводы по статье.*

***Опорные слова и выражения:** Ислам, Коран, Сунна, Туран, Маварауннахр, Узбекистан, исламские науки, фикх, хадисы, тафсир, калам, исламская цивилизация, улемы, факих, имам, суфий, тариқат, суннизм, зиярат, Накибандия.*

***Аннотация.** Мақолада Маварауннахр халқларининг ислом илмлари ривожига қўшган ҳиссасини кўрсатишига ҳаракат қилинган. Ишда кўриб чиқилган асосий мавзулар бўйича ишлар ва уларнинг қисқача тавсифи берилган. Бугунги кунга қадар ислом фанлари ва ислом маданиятининг байроғи бўлиб келаётган фақиҳ ва уламоларнинг асосий асарларига алоҳида эътибор қаратилган. Афсуски, қисқача бир мақола доирасида асрлар давомида ислом цивилизацияси ривожига ўзининг ҳиссасини қўшган юртимизнинг барча илмий тадқиқот ва олимлари ҳақида гапириб бўлмайди. Арабларнинг минтақага кириши ва уларнинг кейинги фаолиятига танқидий ва имкон қадар холисона ёндашилди. Сўнгра хронологик тартибда олим, унинг ижоди, ислом маданияти ва фанлари ривожига қўшган ҳиссаси ҳақида қисқача маълумот берилган. Мақолада ўрта аср уламолари фаолиятини бугунги кун билан боғлиқ ҳолда таҳлил қилишига ҳаракат қилинган. Мақоланинг охирида умумий хулосалар берилган.*

***Таянч сўз ва иборалар:** Ислом, Куръон, Суннат, Турон, Маварауннахр, Ўзбекистон, ислом илмлари, фикх, ҳадис, тафсир, калом, ислом цивилизацияси, уламо, фақиҳ, имом, суфий, тариқат, суннийлик, зиярат, Накибандия.*

Abstract. *The article attempts to show the contribution made by the peoples of Mavaraunnahr to the development of Islamic sciences. The works and their brief description on the subject of the main topics considered in the work are given. Particular attention is paid to the main works of the ulema and Islamic scientists, who to this day are the standard-bearers of Islamic sciences and Muslim culture. Unfortunately, within the framework of a brief article, it is impossible to talk about all the scientific minds of our land, which over the centuries have made their unbearable contribution to the development of Islamic civilization. The entry of the Arabs into the region and their subsequent activities are viewed critically and as objectively as possible. Further, in chronological order, brief information is given about the figure, his works and the contribution that he made to the development of Islamic culture and sciences. The article attempts to analyse the activities of medieval ulema and scientists in relation to our day. At the end of the article are given the general conclusions.*

Keywords and expressions: *Islam, Koran, Sunnah, Turan, Mavaraunnahr, Uzbekistan, Islamic sciences, fiqh, hadith, tafsir, kalam, Islamic civilization, ulema, faqih, imam, sufi, tarikat, sunnism, ziyarat, Nakshbandiya.*

Введение: проникновение Ислама в Междуречье

Как известно, территория современного Узбекистана географически входит в регион Центральной Азии и находится между руслами двух древних рек Амударьи и Сырдарьи. В разные исторические периоды этот регион был известен под такими историческими именами как Трансоксания, Туран, Маварауннахр, Туркестан и Средняя Азия (ныне Центральная Азия)¹. До ислама (VII в.) регион был местом симбиоза разных религиозных учений и верований, как зороастризм, шаманизм, манихейство, иудаизм, христианство и тенгрианство.

Ислам вошел сюда вместе с первыми адептами – арабами в середине VII века. Здесь, неожиданно для себя, они столкнулись с чрезвычайно мощной культурой и историческим наследием прежних эпох. К примеру, более пятисот лет Бактрия была идеологическим центром буддизма. Согласно хроникам, даже при Сасанидах, в окрестностях Термеза действовали десятки буддийских святилищ, населенных тысячами монахов и послушников. В среде простого народа продолжали жить и самые древние обычаи, связанные с почитанием природных стихий, таких, например, как Оахшо – речной бог Амударьи². Такие же примеры можно привести как по местным религиям – зороастризму и манихейству, так и пришедшим из Ближнего Востока – раннему христианству и иудаизму.

¹ Мавераннахр (араб. ماوراءالنهر), а также Трансоксиана или Трансоксания (лат. Transoxiana / Transoxania) и Фараруд (перс. فرارود), — термин, использовавшийся с VIII века к историко-географическому региону в Центральной (Средней) Азии. См.: <https://ru.wikipedia.org/wiki/Маварауннахр>

² О.Кобзева. История исламской культуры и ее изучение в современном Узбекистане // «II Бигиевские чтения – 2015. Мусульманская мысль в XXI веке: Единство традиции и обновления: Материалы II Международной науч.-образоват. конф., Санкт-Петербург, 17-20 мая 2015 г.». – М., 2016. – С. 370-381.

Появившись впервые на границах Турана в 651 г., арабы стали называть регион Маварауннахром¹ (с араб. - «то что за рекой»). С этого времени регион становится объектом частых арабских набегов. В ходе них осуществлялись систематические набеги, истребление и увод в рабство мирного населения². Планомерное же завоевание Маварауннахра арабы начинают при халифе Абд ал-Малике (685-705) когда внутри халифата прекратились междоусобные войны.

В 705 году арабский полководец Кутейба ибн Муслим (668-715)³ начинает последовательное завоевание региона. Сначала в 705 году он подчинил Бадгис⁴, граничивший с Хорасаном; в 706 году – Пайкенд⁵. В 707-708 года осуществляет покорение всего Бухарского оазиса⁶. Больше всех при этом против арабов продержалась Бухара (709-712 года), – выдержав четыре штурма арабов⁷. В 711-715 года войска Кутейбы подчиняют Хорезм и Самарканд, Ташкент, Фергану.⁸

Вся политика в отношении Мавераннахра была довольно простой и сводилась к подавлению всякого сопротивления посредством «меча, кнута и огня». Попытка усиленной исламизации региона, предпринятая Кутейбой в 713-714 годах, не была доведена до конца. Внедрение норм раннего ислама протекало с серьёзными затруднениями, и трудно приживалось в регионе. Местное население продолжало исповедовать свои религии и культы. Особенно ожесточенная борьба велась против исконной веры местного населения — зороастризма. Были разрушены все храмы огня и вместо них возводились соборные мечети⁹. Особенно остро воспринимались запреты играть на музыкальных инструментах, запреты оплакивать мёртвых, а также ряд других запретов. За Маварауннахр арабам пришлось выдержать упорную борьбу против Тюркского каганата и китайской империи Тан¹⁰.

В начале политики исламизации, арабы облагали местное население различными налогами как не мусульманское население (*зимми*), а затем и пытались денежно стимулировать ту часть, которая принимала ислам и

¹ См.: <https://histerl.ru/perekrestki-civilizacij/zavoevanie-srednej-azii-arabskim-xalifatom.htm>

² Жестокость и насилие часто оправдывалось джихадом против «кафиров» («неверных») и мажусин («многобожников», «язычников») (прим. автора).

³ Кутейба ибн Муслим (668-715) – полководец, затем наместник Хорасана (704-715) в эпоху правления арабских халифов из династии Омейядов (прим. авт.).

⁴ Бадгис – провинция на северо-западе Афганистана. См.: <https://ru.db-city.com/>.

⁵ Развалины древнего согдийского города Пайкенда располагаются в 55 км к юго-западу от Бухары.

⁶ В 708 году он назначается наместником Хорасана.

⁷ Абу Бакр Мухаммад ибн Джа'фар ан-Наршахи. Та'рих-и Бухара. История Бухары. Перевод, комментарии и примечания Ш.С.Камолиддина. Археолого-топографический комментарий Е.Г.Некрасовой. – Ташкент: SMIA-SIA, 2011. –С.52.

⁸ См.: <https://today.salamweb.com/ru/великие-мусульманские-полководцы-ку/>

⁹ http://testhistory.ru/history.php?id=his_3_36

¹⁰ <https://histerl.ru/perekrestki-civilizacij/zavoevanie-srednej-azii-arabskim-xalifatom.htm>.

посещала пятничные молитвы в мечетях. Об этом упоминал историк Наршахи, говоря, что Кутейба построив соборную мечеть в Бухаре давал каждому по два дирхема кто посещал пятничную молитву¹. Однако, политика «кнута и пряника» не дала должного эффекта и тогда в дело была пущена *Smart Power* того периода – миссионерская пропаганда суфиев. Своим благочестивым поведением и образом жизни суфии стали объектами подражания для населения региона. Они сыграли важную роль в качестве проповедников второй волны исламизации региона (IX-XIII вв.) и способствовали распространению, как среди оседлого, так и кочевых народов региона, при этом пропагандируя формы простого ислама, адаптированного к местным условиям и древним религиозным учениям.

Сотни местных богословов во главе с Имамом аль-Матуриди и Абу Муин Насафи в течение почти двухсот (IX-XI) лет в спорах с представителями других мазхабов в своих трудах доказали, что большинство местных обрядов и обычаев не противоречат основам Ислама. Тем самым, послужив зарождению в регионе местной отличной формы бытования Ислама – Матуридитско-насафитского толка ханафитского мазхаба.

Таким образом, на наш взгляд, завершению исламизации населения способствовали два главных фактора: во-первых, распространение суфизма и во-вторых, адаптация богословами Маварауннахра исламской догматики к местным *урф* и *адат*².

С проникновением Ислама в Центральную Азию здесь постепенно начинается новый и бурный этап развития. При этом новая религия воспринималась не формально, а осмысленно. Появилась целая плеяда ученых, богословов, правоведов, чей вклад в научно-теоретическое обоснование глубины философии и этики Ислама был особенно велик.

Самыми знаменитыми, повлиявшими на всё развитие мусульманского богословия были Мухаммад аль-Бухари (810-870 гг.), Имам ад-Дарими (797– 869), Имам ат-Термизи (умер в конце IX в.), Имам аль-Матуриди (870-944) и др. Эти люди были крупнейшими знатоками Священного Корана и Сунны Пророка. Во второй половине девятого века были составлены шесть признанных сборников хадисов (*сахих*). Из них три были написаны выходцами Маварауннахра (аль-Бухари, ат-Термизи). Первый, составленный Имамом аль-Бухари и по сей день является первым по значимости святым источником после священного Корана.

В связи с ограниченностью объема данной статьи мы попытаемся рассказать лишь о наиболее ярких и известных всему мусульманскому миру наших предках – личностях, внесших неоценимый вклад в историю, цивилизацию и культуру Ислама.

¹См.: Наршахи. Тарихи Бухаро. –URL:

<http://C:/Users/User/Desktop/History%20of%20Bukhara%20by%20Narshakhi.pdf/>. – С. 35.

² Местная форма обрядовой практики и обычаев, в данном случае предшествовавшая Исламу (авт.прим.).

ВКЛАД МУСУЛЬМАНСКИХ УЛЕМОВ МАВАРАУННАХРА

Неоспоримым фактом остается то, что благодатная земля Узбекистана была родиной многих великих ученых и богословов, которые оставили яркий след в памяти народов и истории мусульманского мира и всего человечества.

Имам аль-Бухари, полное имя Абу Абдулла Мухаммад ибн Исмаил ибн Ибрахим аль-Джуфи аль-Бухари (810-870) – знаменитый ученый-хадисовед, бухарец. Историки утверждают, что Имам аль-Бухари обладал феноменальной памятью. В возрасте 7 лет он знал наизусть весь Коран, а в 10 лет выучил наизусть несколько тысяч хадисов.

Аль-Бухари учился богословию в Дамаске и Багдаде. Он автор знаменитого сборника хадисов "Аль-Джами ас-Сахих" ("Достоверный сборник"), составленный им в течение 16 лет. Еще одним его знаменитым его трудом считается «Аль-Адаб аль-Муфрад» (Книга благонравия)¹. Считается, что богослов собрал и записал около 600 тысяч хадисов – преданий, основанных на случаях из жизни или каком-нибудь изречении Пророка Мухаммада². За прошедшие с тех пор более 12 веков *аль-Джами ас-Сахих* остается для мусульман первым по значимости теологическим трудом после Корана. Всего аль-Бухари написал более 20 произведений.

Еще одним знаменитым богословом-суфием был Абу Иса Мухаммад ат-Термизи (755-869) в Термезе. Известен под именем аль-Хаким ат-Термизи. С восьми лет он усердно занимался религиозными науками, а в двадцать восемь лет посетил Мекку и многие другие города Востока в целях получения более полного образования. Вернувшись из хаджа, ат-Термизи стал крупнейшим представителем среднеазиатского суфизма, автором около восьмидесяти произведений. За глубину его знаний и широту кругозора, он получил почетное прозвище аль-Хаким (мудрый). В своих произведениях ат-Термизи затрагивал вопросы души, её состояний и движений. Он развил учения о способах самосовершенствования и обуздания нафса, о страдании как очищении от грехов, которые оказали огромное влияние на последующую суфийскую психологию. Ат-Термизи был одним из первых, кто теоретически обосновал суфийские представления об *авлия* (святых).

Другой известный исламский хадисовед и правовед Абу Иса Мухаммад ибн Иса ат-Термизи (824-892), известный в мусульманском мире как Имам ат-Термизи. Автор ряда книг по различным аспектам мусульманского

¹Вторая по известности работа Имама аль-Бухари, суннитский сборник, содержащий 1300 хадисов, касающихся самых разных бытовых тем, как семейные отношения, покупки, манеры походки, этикета при приёме гостей, обращения со старшими, правильной речи, воспитания детей, обращения с животными и немусульманами, обрезания, сна и т. д. –См.: Бойко К. А. Хадис // Ислам: энциклопедический словарь / Отв.ред. С.М.Прозоров. – М.:Наука, ГРВЛ, 1991. – С.262-263.

² Маънавият юлдузлари.–Т.: А.Кодирий нашр., 2001. –С.65.

вероучения. Составленная ат-Термизи книга хадисов считается одной из авторитетнейших в исламском мире. Кроме того, велика заслуга ат-Термизи и как толкователя хадисов. Ат-Термизи в своих произведениях популярно разъясняет суть традиций, ритуалов, обычаев, обрядов.

Наиболее известной работой ат-Термизи является сборник хадисов «аль-Джами», или «Сунан ат-Термизи». Его сборник входит в число шести самых авторитетных суннитских сборников хадисов (Сихах ас-Ситта). В соответствии с принципами исламского права 3962 хадисов, содержащихся в «Сунане», систематизированы по главам. Все хадисы классифицируются на сахих (*достоверные*), хасан (*хорошие*) и даиф (*слабые*).

Имам ад-Дарими (797-869), Абу Мухаммад Ад-Дарими – Абдаллах ибн Абд-ар-Рахман ибн аль-Фадль ат-Тамими – выдающийся хадисовед и комментатор Корана, имам, хафиз, Шейх аль-ислам. Происхождением из рода Бану Дарим ибн Малик. Родился в Самарканде и был Шейх уль-исламом Самарканда. Обучался у шейхов Мекки, Медины, Хорасана, Шама, Ирака и Египта. Его учениками были такие имамы, как Муслим ан-Нишапури, Абу Давуд ас-Сиджистани, Абу Иса ат-Термизи, Абу Абд-ар-Рахман ан-Насаи, Ибн аль-Баззар, Абд ибн Хумайд. Отличался поразительным умом, правдивостью и аскетизмом, отказался от должности кадия Самарканда. Автор сборника хадисов «аль-Муснад аль-Али» и других трактатов по хадисоведению и тафсиру¹. Написал сборник хадисов – Сунан ад-Дарими или Муснад ад-Дарими, а также «Тафсир аль-Куран аль-Карим» (*Комментарий к священному Корану*).

Ярким представителем теологии, мусульманского права (фикх), шариата и калама в Маварауннахре стал Абу Мансур аль-Матуриди (870-944). В мусульманском мире известен как Имам аль-Матуриди. Он родился и скончался в Самарканде. Многие его произведения не дошли до нас, многие находятся в настоящее время в библиотеках и фондах зарубежных стран, в том числе и Турции. Он составлял комментарии к Корану, которому он посвятил книгу, известную как «Та’авилот аль-Кур’ан» (*«Толкования Корана»*). Этот труд, по мнению современных ученых-теологов, является беспрецедентным по своему значению и содержанию. Вторым направлением является теология калама, нашедшая описания его видения в «Китаб аль-Тавхид» (*«Книга о единобожии»*), в которой он изложил основы правоверного суннитского мировоззрения и подверг критике учения различных еретических сект. Третьим направлением творчества аль-Матуриди является мусульманское право, которому он посвятил две книги: *«Источник законов»* и *«Книга по диалектике»*.

Абу Бакр Мухаммад ибн Али аш-Шаши (904-975), известный как аль-Каффаль аш-Шаши – исламский богослов, учёный, правовед шафиитского мазхаба, хадисовед и лингвист. С его именем связывают распространение шафиитского мазхаба в Маварауннахре. Известен по прозвищу *Хазрат Имам*

¹ См.: <https://ru.wikipedia.org/wiki/Дарими>; <https://arboblar.uz/ru/people/ad-darimi>; <https://islom.uz/statya/5641>.

(«Господин Имам»)¹. Он родился в 904 году в городе Шаш (ныне Ташкент)². В поисках знаний объездил многие духовные центры исламского мира, учился в Хорасане, Багдаде, завершил образование в Сирии. Утверждают, что в молодости он был му‘тазилитом, но затем обратился в *ашаризм*. Распространял шафиитский мазхаб в Маварауннахре. По утверждению аль-Джувайни (ум. в 1085 г.), аль-Каффаль обучался каламу у самого аль-Ашари (ум. в 935 г.). В течение 55 лет аль-Каффаль проповедовал в Шаше учение о божественной мудрости (*Ильм аль-хикма*)³.

Аль-Каффаль является автором сочинений по фикху, основам фикха, хадисоведению, догматике, толкованию Корана. В них он изложил аль-усулу (*методологию*) и аль-фуру (*частные вопросы*) шафиитского мазхаба. Комментирование «ар-Рисала» (*послания*) имама аш-Шафии было способом распространения и адаптации его учения к местным условиям. Им было составлено Тафсир к Корану (*толкование*). По утверждению Абу Исхака аш-Ширази, аль-Каффаль был первым из факихов, кто написал «хорошую книгу» о диалектике спора (*аль-джадал*)⁴.

Абуль-Касим Махмуд ибн Умар аз-Замахшари (1075-1144) – писатель, философ, толкователь Корана. Родился в Хорезме. Из его произведений было составлено два сборника изречений. Раздел научных рассуждений был написан им рифмованной прозой и носит название «Золотых ожерелий»⁵. Имам аз-Замахшари был видным представителем ханафитского мазхаба и мутазилитской богословской школы. Ему дали прозвища Джаруллах (*покровительствуемый Аллахом*) и Фахр Хуваризм – (*гордость Хорезма*)⁶. Главные труды аз-Замахшари были посвящены теологии. Его комментарий к Корану «аль-Кашшаф», окончанный в 1134 году в Мекке, и по сей день является каноническим трудом в этой области⁷. Автор уделил большое

¹ Маънавият юлдузлари: (Марказий Осиёлик машхур сиймолар, алломалар, адиблар)// Тўпловчи ва масъул муҳар: М.М.Хайруллаев/. –Т.:А.Қодирий номидаги халқ мероси нашр., 2001. –408 б. –Б.84-86.

² Следует отметить, что в под нисбой «Шаший» жили и творили более 100 ученых в области исламских наук. Напр., Абу Саид Хайсам ибн Кулайб Шаши (ум.947) и др. –См.:Н.А.Мухамедов. Средневековые ученые оазиса Шаш и их вклад в исламскую цивилизацию//Марказий Осиёда ислом маданияти ва санъати: ўтмиш ва ҳозирги замон. –Т.: ЎзХИА, 2020. –С.412.

³ С. М. Прозоров. ал-‘Аййаши // Ислам на территории бывшей Российской империи: Энциклопедический словарь / Составитель и ответственный редактор – С. М. Прозоров; научные консультанты – О. Ф. Акимов, В. О. Бобровников, А. Б. Халидов; указатели – А. А. Хисматулин. – М. : Восточная литература, 2006. –С.46.

⁴ Аз-Захаби. Сияр алам ан-нубала.–Ар-Рисала, 2001.

⁵ Замахшари // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона: в 86 т. (82 т. и 4 доп.). – СПб.,1890–1907.

⁶ «Zamakhshari» in Encyclopedia of Islam, by С.Н.М. Versteegh, Brill 2007.

⁷ З.М.Исломов. Махмуд Замахшарийнинг “Кашшоф” асари таҳлили: шарҳ, хошия, мухтасар//Марказий Осиёда ислом маданияти ва санъати: ўтмиш ва ҳозирги замон. –Т.: ЎзХИА, 2020. –С.20-27.

внимание лексике этой книги и подробно разбирает разночтения. По сути, это толкование является первым образцом научной критики арабского текста¹. Этот труд является единственным полным мутазилитским комментарием к Корану, сохранившийся до наших дней².

Бурхануддин ал-Маргинони (1123-1197) – полное имя Али ибн Абу Бакр ибн Абдулжалил ал-Фаргони ар-Риштони аль-Маргинони. Великий мыслитель, один из основоположников исламского законодательства, правоведения, учёный философ поэт, теолог-богослов, получивший титул Шейх-уль-ислам³. Свой знаменитый труд – «аль-Хидая» он закончил в апреле 1178 года. В своей книге «Китаб уль-Машойих» («Книга о шейхах») он перечисляет свыше 40 своих учителей, в том числе Абу аль-Асир аль-Якуб ас-Саври, Абу Исхак аль-Навкади, Жаъфар аль-Гиждувани и др. Аль-Маргинони не только внес значительный вклад в развитие теории фикха, но и воспитал целую плеяду учеников⁴, можно сказать свою мусульманско-юридическую школу.

К основным произведениям Бурхануддина относятся следующие: «Нашр аль-мазхаб» («Распространение мазхаба»); «Китаб аль-Манасик аль-Хадж» («Книга о правилах совершения хаджа»); «Китаб уль-Фараиз» («Книга о праве наследства»); «Китаб ат-Таджние вал-Мазид» («Книга, боготворящая науку»); «Китаб уль-Машайих» («Книга о шейхах»); «Мазид фи-Фуру-уль-Ханафий» («Дополнения к ханифистской школе»); «Бидаятуль-Мубтади» («Вступление к изучению закона»); «Кифаят аль-Мунтахи» («Заключительное обучение для заканчивающих»); «аль-Хидая» (четырёхтомный комментарий к книге «Кифаятуль-Мунтахи»).

Абу аль-Муин ан-Насафи (1046-1115) - самый важный в Центральной Азии представитель ханафитского богословия в матуридитском вероучении суннизма после Имама Абу Мансура аль-Матуриди⁵.

Абу аль-Муин ан-Насафи родился в Насафе (нынешний Карши). Абу аль-Муин ан-Насафи был одним из видных представителей «*калама*» и науки *акида*, сыграл важную роль в широком распространении учения Матуридия, основанного Абу Мансуром аль-Матуриди. Он написал множество работ, направленных на прояснение неправильных представлений об исламе и борьбу с религиозным фанатизмом. Вот некоторые из его популярных и широко известных работ: книга Табсират аль-Адилла (*Изложение доказательств*) считается второй важной работой после Китаб аль-Тавхид Имама

¹ Звегинцев В. А. История арабского языкознания. Краткий очерк. –3-е, стереотипное. –М.: КомКнига, 2007. –80 с. –С.55–56.

² Ислам: Энциклопедический Словарь. Под ред. М.Прозорова. –М., 1991. –С. 75.

³ al-Marghīnānī / Heffening W. // Encyclopaedia of Islam. 2 ed : [англ.]. – Leiden : E. J. Brill, 1960–2005.

⁴ –URL: <https://arboblar.uz/ru/people/burkhanuddin-al-marginoni>

⁵ –URL: https://ru.qaz.wiki/wiki/Abu_al-Mu'in_al-Nasafi.

аль-Матуруди. Книга Ат-Тамхид ли-Каваид ат-Тавхид (*Введение в принципы единобожия*) представляет собой краткое изложение «Табсират аль-Адилла» (*Инструктаж доказательств*). Книга Бахр аль-Калам фи Ильм аль-Тавхид (*Океан дискуссий о науке единобожия*) является одним из основных источников науки «калам» в матуридизме¹.

СУФИЗМ И СУФИЙСКИЕ ТАРИКАТЫ В МАВАРАУННАХРЕ

История суфизма – мистико-аскетического направления в Исламе, важного направления духовного возрождения также имеет глубокие корни в Центральной Азии. Именно здесь появились такие тарикаты, как Кубравия, Яссавия и Накшбандия. Первоначально учение суфизма распространялось в городах, а затем суфизм стал распространяться и среди кочевнического населения Дашт-и Кипчак (в степных территориях выше Сырдарьи).

В заслугу суфийских тарикатов можно записать не только исламизация Маварауннахра и Дашт-и Кипчак, но и преданность вере в борьбе против иноземных захватчиков, в частности против монгольских завоевателей. А лозунг Бахауддина Накшбанда “*Дил ба ёру даст ба кор*” («Душа должна быть обращена к Богу, а руки должны быть в работе») превратился в образ жизни населения региона и на многие столетия стал основой его социально-политической активности.

В регионе широко известна практика *зиярата* (посещения могилы святых). Ярким примером этого могут послужить мавзолеи в Туркестане, Самарканде, Бухаре, Ташкенте, Термезе и других городах. Суфийские тарикаты (ордена) пользовались значительным влиянием на власть и общественное сознание. Под контролем суфийских общин находились мечети, медресе, без их участия не обходились общественные и частные церемонии (похороны, свадьбы и т.д.). Пирь тарикатов пользовались огромным авторитетом среди всех слоев населения.

Сам суфизм пришёл сюда во второй половине XI века. Главным сподвижником этого течения в Маварауннахре был Юсуф аль-Хамадани². Его ученики Абдухалик Гиждувани и Ахмад Яссави стали основоположниками двух ветвей суфизма в Маварауннахре.

В XII веке в Маварауннахре и Великой степи зародилось учение «Яссавия», в конце XII века в Хорезме – «Кубравия», в XIV веке в Бухаре – «Накшбандия». Как продолжение в Бухаре сформировался и до сих пор свято чтится культ семи пиров: Ходжа Абдухалик Гиждувани (1103-1179), Ходжа Мухаммад Ариф Ревгари (1165-1262), Ходжа Мухаммад Анжир Фагнави (умер при бл. 1315-17), Ходжа Али Рамитони (1195-1321), Ходжа Мухаммад Бобо Самоси (ум. 1335), Ходжа Саййид Алмир Кулал (1281-1370) и Ходжа Бахауддин Накшбанд (1338-1389).

¹ See: al-Marghīnānī / Heffening W. // Encyclopaedia of Islam. 2 ed.:–Leiden: E.J.Brill, 1960–2005.

² Абу Якуб Юсуф ибн Айюб аль-Хамадани (1048-1140) – великий суфийский наставник-пир, исламский богослов, Шейх. Умер в Мерве (нынешний Туркменистан).

Абдухалик Гиждуваний (ум. в 1220)¹, полное имя – Абдулхалик Абу-аль-Джалил Гиждуваний – духовный наставник (муршид)², является десятым духовным звеном в золотой цепи преемственности шейхов тариката Накшбандийя. Основатель центральноазиатской школы суфизма.

Его отец был имамом мечети в городе Гиждуван. В возрасте 9 лет Гиждувани выучил Коран наизусть. С 10-летнего возраста он принимал участие в суфийских ритуалах.

Религиозные знания Гиждувани получил в Бухаре. Он был учеником известнейшего в те времена учёного Аллома Садреддина. С приходом Гиждувани и вплоть до Бахауддина Накшбанда тарикат назывался «Тарик хаджагон» (Хаджагонийя).

Несмотря на то, что Ходжа Абдулхалик Гиждувани принял духовное посвящение от Юсуфа аль-Хамадани, который также был шейхом Ахмада Яссави, в отличие от последнего, он сделал *скрытый зикр* основой духовного преобразования вступившего на этот путь, и выдвинул одиннадцать принципов тариката. Гиждуваний продолжал теорию своего преподавателя и развивал духовную последовательность порядка Накшбанди *Сильсия* (цепь).

Гиждувани же распространял своё учение в Хорезме и Хорасане. Спустя века оба этих тариката распространились по всей Центральной Азии, Анатолии и на Балканах. Абдулхалик Гиждуваний умер в 1220 г. и был захоронен в своем родном городе³.

Ходжа Ахмад Яссави (1103-1166), в народе также известен как Хазрат Султан – философ, исламский проповедник, суфийский поэт. Писал труды на староузбекском языке (чагатайском). Автор цикла стихов «Дивани хикмат». Основав школу суфизма и, воспитав большое количество последователей, сыграл одну из ключевых ролей в распространении ислама среди тюрков-номадов Великой степи. Является третьим пиром тариката Ходжагон, основатель тариката Яссавия. Он был приверженцем *громкого зикра*, и распространял своё учение в Маварауннахре. Умер и похоронен в Туркестане (совр. Казахстан). После смерти, по приказу Амира Тимура, Ахмаду Яссави был воздвигнут мавзолей, который стал почитаемым местом паломничества для мусульман региона⁴.

Еще одним известным представителем суфизма в Маварауннахре был Наджмиддин аль-Кубра (1145-1221). В Хорезме он основал суфийскую

¹ См.: <https://iranicaonline.org/articles/abd-al-kaleq-gojdovani>.

² Пир, наставник (прим.авт.)

³ См.: Мухаммад б. Абдулла Хани. Адаб Рисаласи. –С.46;

⁴ See: Devin Deweese «The Politics of Sacred Lineages in 19th-century Central Asia: Descent groups linked to Khwaja Ahmad Yasavi in Shrine Documents and Genealogical Charters» International Journal of Middle Eastern Studies Vol.31 (1999) –PP.507-530.; Y.N.Öztürk: The Eye of the Heart (Redhouse Press Istanbul 1988). –P.49.

школу и положил начало учению «Кубравия». В книгах «Благоухание лица и владельцы совершенства», «Десять законов и правил» Кубра развил собственные взгляды на проблемы суфизма. Основу учения «Кубравия» составляют десять правил, среди которых есть отречение от благ (зухд), путь к божеству (таваккал), поиск совершенства (муракаба) и хождение в народ (ридо). Учение «Кубравия» отличается от учения «Ясавия» тем, что отрицает аскетизм. Кубра выдвинул идею о том, что в процессе кропотливого труда, ведущего к совершенству, вовсе не возбраняется пользоваться жизненными благами и наслаждениями.

Учение «Кубравия» призывает защищать Родину и бороться за ее независимость. Когда в 1221 г. монгольские орды во главе с Чингизханом напали на Хорезм, Наджмиддин Кубра вместе со своими учениками с оружием в руках участвовал в боях против захватчиков и погиб в жестоком сражении.

В XIV в. с приходом династии Тимуридов в регионе суфизм получил свое дальнейшее развитие. В Маварауннахре появилось учение «Накшбандия». Его основатель Бахауддин Накшбанд (1338-1389), Мухаммад ибн Бурхануддин аль-Бухари. Накшбанд значительно укрепил и развил суфийское движение. Бахауддин Накшбанд в трудах «Хайат-наме» (Жизнеописание), «Далил ал-ашикин» заложил основы собственного учения, которое стало известно под названием «Накшбандия» и широко распространилось в Маварауннахре, Хорасане и Хорезме, а затем и на Ближнем Востоке.

Сам Бахауддин родился в селении Касри-Хиндуван вблизи Бухары. Его отцом был ремесленник. Однако известно, что интерес к суфизму Бахауддин перенял от своего деда. Первым его духовным учителем был Мухаммад Бобо Самоси, который впоследствии отправил его для продолжения обучения к шейху Сайид Амир Кулалу. Шейх ввел его в суфийский орден дервишей Ходжаган. Уже сформировавшись, как духовный учитель, Бахауддин призывал в своих проповедях к простоте и неприязательности, но отвергал аскетизм и уединение. Был сторонником мирской жизни, которая лучше всего формирует человеческую личность, выступая против показной набожности и театрализованной обрядовости, сорокадневных постов, громкого *зикра* и бродяжничества¹. Бахауддин замечательно ткал шелковую ткань «камха», был великолепным резчиком по металлу, за что и получил свое прозвище – Накшбанд («резчик по металлу»).

В основе его учения лежит идея о достижении духовного совершенства путем труда и богослужения. Последователи учения призывали к чистоте, трудолюбию, помощи нуждающимся, к чистосердечию и скромности. Слова Бахауддина «дил ба ёру, даст ба кор» (душа – Богу, руки – труду) отображают характерную особенность учения «Накшбандия». Эмблемой общества является

¹ See: Nakshband / Algar, Hamid // Encyclopaedia of Islam. 2 ed: [англ.]. – Leiden: E. J.Brill, 1960-2005.

сердце с вписанным в него словом «Аллах»¹. Учение отрицает отрешение от мира, пропагандируя трудолюбие, образованность, справедливость.

Насриддин Убайдулла ибн Махмуд Шаши, также известный как Ходжа Ахрар (1404-1489) – крупный религиозный и государственный деятель Маварауннахра. Шейх и духовный лидер суфийского тариката Накшбанди. Девятнадцатый в золотой цепи преемственности пиров тариката. В суфизме почитается как святой под именем Ходжи Ахрара Вали.

Шейх Ходжа Ахрар построил много храмов – мечетей и медресе в священных городах – Самарканде, Бухаре, Герате, Кабуле и других. Как говорят авторы жития Ходжи Ахрара, этот выдающийся человек был не только мыслителем, чудотворцем и покровителем бедных, но и искусственным политиком. Его великий современник Алишер Навои красноречиво повествует: «...Он обрел удивительное влияние на державы и неизреченную близость к властителям и повелителям. Властители Мавараунахра считали себя его мюридами и сподвижниками, но и многие повелители от Египта до Индии и Китая считали себя сподвижниками Ходжи и его подданными...»².

Известность шейха Убайдуллаха была огромной, и он стал идейным знаменем духовенства Маварауннахра, выступившего против светского правления Улугбека³. С приходом Ходжи Ахрара эпоха просвещения в Маварауннахре сменилась скатыванием к тотальной сакрализации жизни населения. Все явления, признанные нешариатскими, яростно искоренялись из общественной жизни⁴.

К концу жизни шейх стал одним из самых богатых людей в Туркестане, ему принадлежали обширные земли и недвижимость по всему региону. При этом Ходжа Ахрар жил очень скромно и значительную часть своих доходов тратил на благотворительность, а также на строительство мечетей, медресе и суфийских *ханак* (общежитий) по всей стране.

Ходжа Ахрар оставил после себя значительное литературное наследие. Из десятка приписываемых шейху произведений два безусловно принадлежат его перу и ещё два («Факарат аль-арифии» («Параграфы познавших») и «Малфузат» Мир Абдулаввали Нишопури) представляют собой сборники его изречений и афоризмов. Первый и самый значительный из трактатов Ходжи Ахрара—«Рисалаи Валидия» («Родительское послание»), посвящён проблемам познания Аллаха и особенностям ордена Хаджаган. Трактат был

¹ Маънавият юлдузлари: (Марказий Осиелик машхур сиймолар, алломалар, адиблар)// тўпловчи ва масъул муҳарир М.Хайруллаев/–Тўлд. қайта нашр. –Т.:А.Қодирий номидаги халқ мероси нашр.,2001. –Б.167-168.

² Бартольд В.В. Улугбек и его время// Бартольд В.В. Соч., Т.2, Ч.2. – М., 1964. –С.23-196

³ Инаятулла Суванкулов. Святыни Самарканда / отв. ред. А.Уролов. –Самарканд: Фан, 2007. – С. 48-49. – 147 с.

⁴ Бабаджанов Б. М. Arabia Vitalis. К вопросу о восприятии статуса суфийского шайха на примере Ходжа Ахрар). –М.: Восточная литература, 2005. –С. 177–190.

хорошо известен не только в арабском мире, но и среди тюркоязычного населения благодаря переводу Бабура. Второй труд «Рисалаи Хаурайе» («Послание о гуриях») посвящён исследованию рубаи шейха Абусаида Фазлуллаха Абулхайра Махнаи¹.

Суфи Аллаяр (1634-1721) – известный в Туркестанском крае суфий, узбекский поэт и литератор, известный философ и богослов². Суфи Аллаяр (1644-1721) – известный узбекский поэт, философ, представитель суфийского учения в Мавераннахре. Он родился в 1644 году в селе Минглар (90 километров к западу от Самарканда), которое было в составе Бухарского ханства. Он происходил из узбекского рода утарчи³. Его отец уделял особое внимание религиозному образованию своего сына. Суфи Аллаяр получил образование в медресе Бухары. Здесь он стал мюридом накшбандийских шейхов: Ходжа Мумина, Мухаммад Газни, Пири Комил Шайха Суфи Навруза Бухори и Пири Комил Шайха Хабибуллаха⁴.

Большую часть жизни поэт провёл в городе Каттакургане. В конце жизни он много путешествовал. Знаменитое стихотворное произведение Суфи Аллаяра «Саботул ожизин», написанное на узбекском языке было посвящено суфийской философии, стало позже учебным пособием для медресе Бухары, Коканда и Хивы. Произведение было несколько раз переиздано в Турции, Пакистане, Саудовской Аравии и России (Казани). Суфи Аллаяр писал также на персидско-таджикском и арабском языках⁵.

Таким образом, обобщая роль и значение суфизма в Маварауннахре, а затем и в Туркестане, следует отметить, что он был неразрывно связан с духовной жизнью населения всей Центральной Азии. Деятельность видных суфийских шейхов в эту эпоху была направлена как на улучшение социально-экономической и политической обстановки, так и укрепление ханафитского мазхаба в регионе.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Вследствие широкой исламизации в регионе народы Центральной Азии не только приняли ислам, но и проникли в его сущность и сами стали знаменосцами мусульманского мира.

Следует подчеркнуть, что население Маварауннахра внесло огромный вклад в развитие исламской цивилизации и формирование исламских наук,

¹ Поэт, мыслитель, один из столпов суфизма (967-1049). Взгляды Абусаида Махнаи оказали большое влияние на произведения Абулмаджида Санои, Фаридаддина Ат-Тара, Джалолиддина Руми.

² Л. Асророва. Суфи Оллаёр // Буюк юрт алломалари. – Т.: O'zbekiston, 2018. – Б.407.

³ Сувонкулов И., Суфи Оллоёр // Узбекистон буюк алломалар юрти. – Т.: Маънавият. Мовароуннахр, 2010. – С.379.

⁴ См.: –URL: <https://www.ziyouz.uz/ru/literatura/xvi-vek-pervaya-pоловина-xix-veka/130---1644-1721>

⁵ Маханова Резеда Равиловна. Творчество Суфи Аллаяра и его традиции в татарской литературе: диссертация кандидата филологических наук. – Казань, 2008.; https://ru.wikipedia.org/wiki/Суфи_Аллаяр.

что является общепризнанным фактом во всем мусульманском мире. Здесь впервые стали действовать такие организации научной деятельности в форме академии, как Академия Маъмуна в Хорезме, Академия Улугбека и др.

При академии действовали обсерватория, богатейшая библиотека того времени и высшее учебное заведение – *мадраса* (медресе). В медресе того периода, наряду с религиозными науками, преподавались также математика, геометрия, астрономия, медицина, география и другие светские науки. На базах *мадраса* стали появляться первые библиотеки, ставшие неотъемлемой частью академической науки. Таким образом, впервые было положено начало сбалансированному преподаванию светских и религиозных знаний в учебных заведениях, давшие толчок расцвету исламских наук и искусств в эпоху Тимуридов.

Тем самым, можно утверждать, что благодатная земля Маварауннахра дала миру целую плеяду ученых и мыслителей, которые своими естественно-научными, логическими, религиозно-философскими исследованиями и поисками внесли большой вклад в развитие мировой и мусульманской цивилизации. Практически все города этого края прославились благодаря своим славным сыновьям, выходцам из Хорезма, Самарканда, Бухары, Насафа, Ташкента, Ферганы, Маргилана, Термеза, Шахрисабза и других мест. Они отличились в сферах науки, поэзии и музыки, культуры, теологии, медицины, военного дела, зодчества, изобразительного и прикладного искусства.

Изучая наследие предков, современные ученые Узбекистана восхищаются их упорством, целенаправленностью, многогранностью и гениальностью умов. В Узбекистане идет целенаправленная работа по дальнейшему раскрытию славных имен и познания их роли в развитии науки и мусульманской культуры. Перечислить имена всех их в рамках одной статьи невозможно. Тем более рассказать об их деяниях возможно лишь мельком, поскольку это потребует большого отдельного научного исследования.

Таким образом, земля Маварауннахра (нынешнего Узбекистана) стала без преувеличения одним из главных очагов развития исламских наук и исламской культуры и таким образом внесла существенный вклад в развитие общечеловеческой и мусульманской цивилизаций.

ЭШМУҲАМЕДОВА МАРЯМ

Филология фанлари номзоди, доцент, ТДШУ

“Одоби таълим” асари ва унинг муаллифи хақида

Аннотация. Ушбу мақола муаллифи маърифатпарвар аллома Ризоуддин Фахриддин ўғли (XIX аср) «Одоби таълим» («Тарбия одоби») китоби асосида ўтказилган тадқиқот натижасида ёзилган. Мақолада китобнинг ёзилиши сабаблари, Шарқда

тарбия, таълим-тарбияга қаратилаётган эътибор кўринишлари ва бу борадаги аждодларимизнинг саъй-ҳаракатлари ҳақида сўз боради.

Мақолада Ризоуддин Фахриддин ўглининг таълим ва тарбияга оид асарлари ҳақида сўз юритилиб, улар орасида «Одоби таълим» китобининг катта аҳамияти ва аҳамияти алоҳида таъкидланган. Асарни адабий манба сифатида ўрганишидан мақсад унинг мазмун-моҳиятини қамраб олишдан иборат. Айниқса, фанга муносабат, бунда ўқитувчининг ўрни, таълим ва бошқа кўплаб мавзулар замирида яна нималар ётади. Шунингдек, мақолада бу мавзуда кўплаб олимлар қалам тебратган бўлсада, муаллиф бу масалаларга ўзига хос тарзда ёндашган, маърифатпарвар олим, ислом файласуфи, устоз сифатида ижод қилган ва ижод қилган.

Бундан ташқари, мақолада иш мавзусининг кенглиги, шунингдек, ўқитувчиларга берилган кўрсатмалар ва маслаҳатлар, жумладан, илмий маълумотлар, истеъдод ва қобилият, қаердадир юмишқ, қаердадир хушмуомалалик ва қаердадир мағрур бўлиш қобилияти қайд этилган. Буларнинг барчаси асарда образли тасвирланган. Шунга кўра, бу иш гўёки нафақат ўқитувчилар, балки талабалар учун ҳам дастурдир. Шунингдек, у йўлда қийинчиликлар, жиддий интилишлар ва, албатта, бу интилишларнинг натижалари ва бошқа кўп нарсалардан ташқари, билимларни эгаллаш билан боғлиқ.

Бир сўз билан айтганда, бу асар 1902 йилда ёзилган бўлсада, ҳозирги даврда ҳам ўз қадр-қимматини йўқотмаганлигини таъкидлаш мумкин. Ўқувчиларни асар билан кенгроқ таништириш мақсадида «Одоби таълим»дан айрим парчалар келтирилади. Яъни, бу парчалар илм-фанга, ўқитувчиларга қаратилган бўлиб, уларнинг асосий маъноси тарбия ва таълим одобига қаратилган.

Таянч сўз ва иборалар: билим, таълим, ўқитувчи, олим, хушмуомалалик, бебаҳолик, қадрлилик, мардлик, хушмуомалалик, қобилиятлилик, ўрганиш.

Аннотация. Данная статья написана в результате исследования на основе книги «Одоби таълим» («Этикет воспитания»), автором которой является ученый-просветитель Ризоуддин Фахриддин угли (XIX век). В статье рассказывается о причинах написания книги, о внимании к воспитанию и образованию на Востоке, а также усилиям наших предков в этом отношении.

В статье изучаются произведения Ризоуддин Фахриддин угли об образовании и воспитании, особо подчеркивается среди них огромное значение и важность книги «Одоби таълим». Целью изучения произведения как литературного источника является охват его содержания. Особенно, отношение к науке, роль учителя в при этом, а также другие факторы которые лежат в ее основе. Кроме того, в статье указывается, что хотя и многие учёные вели исследования по данной теме, но автор сформулировал свой подход к этим вопросам.

Кроме того, в статье отмечается широта тематики произведения, а также приводятся указания и советы учителям, в том числе, знания, талант и способность, умение быть мягким, вежливым, а где-то гордым – всё это свое образно описывается в произведении. В соответствии с этим данное произведение является программой действий не только для учителей но и учащихся. В ней идёт речь также о приобретении знаний, к тому же о трудностях на этом пути, о серьёзных стремлениях и конечно же о результатах этих стремлений и о многом другом.

Одним словом, можно подчеркнуть, что это произведение хотя было написано в 1902 году, и но в настоящее время не потеряло своей ценности. В целях более широкого ознакомления читателей с произведением цитируются некоторые отрывки из «Одоби

таълим». Именно, эти отрывки сосредоточены на знаниях, на учителях и основной их смысл направлен на правила воспитания и образования.

Опорные слова и выражения: знания, воспитание, учитель, учёный, любезность, бесценность, драгоценность, отважность, вежливость, одарённость, обучение.

Abstract. This article is based on the book "Ethics of Education" by the enlightened scholar Rizouddin Fakhriddin son (XIX century). It discusses the reasons for writing the work, the attention paid to education in the East, the efforts of our ancestors in this regard, and the works of Rizouddin Fqhriddin oglu on education, including "etiquette". The importance of "lim" was emphasized. The aim is to study the work as a literary source, as well as its content. In particular, the attitude to science, the teacher, what else is the basis of education, and all the other topics. The article also notes that, although many scholars have written on the subject, the author has taken a different approach to the issue, working as an enlightened scholar, Islamic philosopher, and educator. At the same time, the breadth of the range of topics in the work is a guide for teachers: scientific knowledge and talent, where diligence, where gentleness, where diligence is much more necessary. It is said that instructions are given, but that the work is not only for teachers, but also for students. and others, in short, that this work, though written in 1902, has not lost its value to this day. There is also an excerpt from the book "Etiquette Education" to acquaint students with the work. These passages are all about science, teacher, upbringing and etiquette. From the breadth of the author's worldview, the text appears to cover many areas within a single work. And it is only natural that the reader will want to get acquainted with the work itself. This is the purpose of the passage.

Keywords and expressions: science, education, teacher, scientist, hilm, valuable, zeal, etiquette, talent, education.

Шарқда илмий асарлар билан бир қаторда тарбиявий-ахлоқий масалаларга бағишланган ахлоқ ва тарбия дарсликлари кўплаб яратилган. Юсуф Хос Ҳожиб, Аҳмад Югнакий, Кайковус, Носир Хусрав, Абдурахмон Жомий, Низомулмулк, Алишер Навоий ва яна бошқа ижодкорларнинг асарлари шулар жумласига киради.

Тарихда яна шундай олимлар ҳам яшаб ўтганки, улар ижодий фаолиятларининг асосий қисмини ёш авлоднинг таътим-тарбиясига бағишлаганлар. Ана шундай олимлардан бири Ризоуддин Фахриддин ўғлидир. У 1859 йили Татаристон худудида зиёли оилада дунёга келган. Отаси маърифатпарвар инсон бўлганлиги туфайли ўғлининг илм ўрганиб, камолот эгаси бўлишига катта эътибор берган. Олим мадраса таълимидан сўнг мударрис, имом, қози ва муфтийлик вазифаларида ишлади. Шу билан бирга ижод билан ҳам шуғулланди. Олимнинг тарих, фикҳ, ислом тарихи ва таълим-тарбияга оид асарлари, шунингдек, таржима асарларининг сони 100 атрофида. Бундан ташқари у журналист сифатида ҳам фаолият олиб бориб, "Шўро" журналининг бош муҳаррири сифатида хизмат қилади. Бу даврда Ризоуддин Фахриддин ўғли 700га яқин тарбиявий, ижтимоий-сиёсий ва адабий-танқидий мақолалар ёзди. Олимнинг "Шогирдлик одоби", "Аҳлу аёл", "Тарбияли она", "Тарбияли ота", "Тарбияли ўғил", "Тарбияли қиз", "Тарбияли хотун", "Тарбияли эр" ва яна бошқа асарлари тарбия ва ахлоқ нормалари акс этган дарсликлардир.

Муаллиф қаламига мансуб “Одоби таълим” ҳам ана шундай асарлари сирасига киради. Асар мундарижасига назар ташланса, илмнинг фазилати, муаллим ким, тарбия қандай олиб борилади, хулқлар ва амаллар қандай бўлиши керак ва ҳоказо мавзулар хусусида баҳс юритилади, устозларга кўрсатмалар берилади. Бунда устозларнинг дарс жараёнида ўзини тутиши, ҳилмнинг¹ ўрни, виқор ва мулойимлик қайси пайтда асқотади каби муаммоли вазиятлар ҳақида сўз кетар экан, муаллиф бу масалаларни ҳар қандай устоз англаб етадиган тарзда очиклаб берган.

Таълим-тарбия соҳаси аҳлига яхши маълумки, қобилият, иқтидор ҳар бир болада бўлади, лекин айримлари уни юзага чиқариб, атрофдагиларга кўрсата олади, айримларники эса яширин бўлади. Уни юзага чиқаришда бола устоз кўмагига эҳтиёж сезади. Ана шундай пайтда, - деб ёзади муаллиф “...устозлар ташхис², ташвиқ ва таҳаммул қилишлари лозим”. Болаларда баъзан ўзларига нисбатан ишончсизлик ҳолати ҳам кузатилади. Бундай ҳолатларда устозлар уларда ўзларига нисбатан ишонч уйғотишга ҳаракат қилиб, насиҳат, ғайрат қилишга ташвиқ ва уларнинг олдинга интилишларига (қандай бўлишидан қатъий назар – М.Э) хайрихоҳлик билдиришлари лозимлигини уқтиради муаллиф. Китобни ўқир экансиз, таълим жараёнида устозлар қўллаши лозим бўлган кўплаб услубий қўлланмалар тавсия этилганига гувоҳ бўласиз. Энг қизиғи бу қўлланмалар бугунги кунда ҳам ўз аҳамиятини йўқотмаган, долзарб. “Устозларнинг энг улуғ мақсади, - деб ёзади муаллиф, етук аждодларга муносиб авлодларни тарбиялаб вояга етказишдан иборат. Бу йўлда улар ўз зиммаларига кўпгина масъулият олиб, меҳнат ва машаққатларини эса ҳеч қачон миннат қилмайди. Зарур ўринларда ҳиммат кўрсатадилар”³.

Устозлар шогирд қалбида илм ва илм аҳлига муҳаббат, ҳурмат уйғотишлари лозимлиги айтилади.

Муаллиф тавсия этган усуллардан яна бири устознинг дарс усулига қатъий эътибор қаратиши, бепарволикдан узоқ бўлиши масаласи бўлса, энг зарури шогирдларга илм ўрганишнинг ихтиёрий ёки мажбурий эканлигини уларнинг дунёқараши, ҳозирги ҳолати (ўқувчилик дамлари – М.Э.)дан келиб чиққан ҳолда англантиш, яна ҳам аниқроғи уларнинг қалбларига илмга бўлган муҳаббат уруғларини қадамоқдир. Бу борада ҳар бир устоз ўзининг санъаткорлик даражасидан келиб чиқиб иш тутиши лозимлиги таъкидланади.

Асар ҳам ўқитувчиларга таълим жараёнининг энг фойдали, ўзига хос нозик қирраларини ўргатади, ҳам шогирдларга (ўқувчилар)га илмнинг шарофати, бу йўлдаги машаққатлар саъй-ҳаракат ва шижоат кўрсатиш, уларнинг гўзал натижаларини англатади. Лекин ҳамма вақт асосий эътибор одоб-ахлоққа қаратилган. Муаллифнинг энг кўп эътибор қаратадиган нуқтаси гўзал ахлоқдир. У ёзади: “Одам боласининг баҳоси, қадру ҳурмати ахлоқига қараб билинур...

¹ Ҳилм – юмшоқ табиатлилиқ.

² Ташхис – ажрата билиш, аниқлаш.

³ Ризоуддин Фахриддин ўғли. Одоби таълим, Оренбург, 1902, 43-б.

Одам боласининг ёш чоғида ўрганган одоби қабрига қадар бирга йўлдош бўлиб боради. Шунинг учун гўзал ахлоқни ёш вақтида ўргатиш керак”¹.

Хуллас бу китоб ҳам ўқувчиларга, ҳам ўқитувчиларга ниҳоятда фойдали бўлган ахлоқ илмидан бир дарслик бўлиб, унинг айрим ўринларидан парчалар эътиборингизга ҳавола қилинмоқда.

Энг қизиғи ундаги фикрлар, тавсия қилинган кўрсатмалар бугунги кун учун ҳам долзарб, ўз қимматини йўқотмаган.

“Одоби таълим” асари 1318/1902 йили Оренбургда Гулом Каримов матбаасида типография йўли билан чоп этилган.

Ўйлаймизки, китоб нафақат ўқитувчилар ва ўқувчилар, балки фарзандини илм олишини истаган ота-оналар учун ҳам бир қўлланма бўлади.

Бисмиллаҳир раҳмонир раҳийм

Илм, муаллим ва тарбия

Илм билмоқ демақдир. Илмнинг фазилатли бир неъмат эканини ақл билан билиш мумкин бўлганидек, бу ҳақда Куръони карим ва муборак ҳадисларда ҳам баён қилинган. Уларда илм ўрганишга ташвиқ ва тарғиб этилган.

Илм туфайли Аллоҳни танилади. Аллоҳни танигач абадий бўлган ҳаётга эришилиб, доимий бахтсизликдан халос бўлиш мумкин. Ва илм туфайли ҳар ким ўз вазифасини англаб етади, бошқа томонга ошиб ўтмайди.

Кўринишидан жумла одам фарзанди инсон бўлиб танилса ҳам, аслида илм аҳлигина инсон, бошқалар инсон эмас. Зеро, инсон бўлмоқ учун ёлғиз жасад кифоя қилмайди, албатта илм шартдир.

Илм руҳнинг лаззати бўлгани боис унинг устида яна бир лаззатнинг бўлиши шарт эмас. Илмнинг ўзи лаззатли бўлганидек, лаззатли нарсаларга ҳам сабабчи бўлади.

Инсонни энг юқори мартабаларга кўтарадиган, ўзидан сўнг номини абадий қолдирадиган нарса бу илмдир.

Илм уни йўқотиш хавфи бўлмаган мартабадир. Илм ғамгин пайтингизда сирдош, ғурбатда йўлдош, ёлғизликда ҳамроҳ ва душманларга қарши кучли бир қуролдир. Илмдан юқори бойлик, нодонликдан ортиқ фақирлик бўлмайди.

Муаллим (устоз) илмга, олимларга ниҳоятда муҳаббатли ва эҳтиромли бўлиши лозим. Дунё саодатига ва охиратда нажотга сабабчи илм бўлгани боис унга эҳтиром кўрсатишга нафақат муаллимлар, балки ҳамма бурчлидир.

Аждодларимизнинг илмга бўлган муҳаббатлари ва олимларни улуғлашларига ҳайратланади киши... Муҳаммад ибн Абдулмалик исмли вазирга имом Сибавайҳийнинг² навҳга оид китобини ҳадя қилишганида у: “Қасам Аллоҳгаки, бундан ҳам улуғроқ совға бўлмас”, - деган экан...

Имом Молик (р.а.)³ ҳатто кексайган чоғида ҳам таҳоратсиз, бирор ҳадис айтмас, пайғамбаримизнинг (с.а.в.) муборак жасадлари Мадина шаҳрига

¹ Ризоуддин Фаҳриддин ўғли. Аҳлу аёл. Тошкент., 14-бет.

² Имом Сибавайҳий – наҳшунос олим (VIII аср)

³ Имом Молик – улуғ муҳаддислардан, “Муваддо” китобининг муаллифи.

дафн этилгани боис одоб юзасидан бу шаҳарга фақат пиёда борар экан. Илм аҳли ҳамма вақт шунақа эътиборли, ана шундай одоб эгаси бўлиши лозим.

Салафи солиҳ ислом одобидан бенасиб бўлган кимсаларни муаллим этиб тайёрлаш у ёқда турсин, энг паст вазифага ҳам яқинлаштирмас эканлар. Бу эса улар илмни нақадар улуғлаганликларини кўрсатади.

Имом Молик ҳазратлари: “Аҳмоқ, бидъатчи, ёлғончи ва маърифатсиз кишидан илм ўрганилмайди”, - деб буюрган...

Камолот эгаси бўлган олимларни уларни қайси мазҳабда бўлишларидан қатъий назар, ҳурмат қилмоқ, бу олимлар ҳақида одоб доирасида сўзламоқ ва тавозе билан муомала қилмоқ лозим...

Шундай замонлар бўлган эканки, вазирларга қилинмаган эҳтиромлар олимларга қилинар экан... Шундай замонлар бўлган эканки, олимларнинг хутба ва ваъзларини эшитиш учун подшоҳлар югуриб келар эканлар... Шундай замонлар бўлган эканки, бир масалани ўз аҳлидан эшитиш учун ойлаб сафарларга чиқилар экан...

Насроний олим Абу Исҳоқ ас-Собий вафот этганида шиа олимларининг улуғларидан бўлган Шариф Розий¹ ҳазратлари тош юракларни ҳам сел қилиб юборадиган даражада таъсирчан бир марсия ёзган экан. Ундан “Расули ақрам (с.а.в.)нинг боласи бўла туриб (мусулмон- М.Э.), бир насронийни бунчалар муболағали қилиб мақташинг шунга лойиқми” – деб сўраганларида: “Христианни эмас, илму камолотни мақтадим”, - деб жавоб берган экан.

Абу-л-Аъло ал- Маарри ҳазратлари болалигидан кўзи ожиз бўлса ҳам одоб илмида назари йўқ аллома бўлиб етишган. Унинг ёзган шеърлари, таълиф этган асарлари саноксиздир. Илмга муҳаббат бундай бўлади. Муҳаббати мукамал бўлган кишининг илм ўрганишига на кўзининг ожизлиги ва на бошқа нарса монелик қила олади.

Машҳур устозлардан бўлган Яҳё Маъийн ҳазратлари² ўз қўли билан олти юз минг ҳадиси шарифни кўчириб ёзган. Ва отасидан мерос бўлиб қолган русий ҳисоб билан тахминан юз қирқ минг рубль пулининг ҳаммасини илм йўлида сарфлаган.

Илмга муҳаббатли бўлган кишилар нафақат дунё молини, балки бутун дунёларини сарфлаб илм ўрганадилар. Аммо дунёга муҳаббат қўйганлар ўзларида бор бўлган озгина илмни ҳам қурбон қилиб мол йиғадилар.

Бағдод адибларидан, шу билан бирга наҳв илми билимдонларидан ҳисобланган Абу Бакр Муҳаммад ал-Қосим³ бир қанча улуғ асарлар ёзиш билан баробар (бир вақтнинг ўзида – М.Э.) Қуръони каримни ёдлаш ва тафсир қилиш билан машғул бўлганлиги ривоят қилинади.

Абу Сулаймон Довуд бин Алийю-л-Исбаҳонийнинг илм мажлисида ҳар қуни тўрт юз олим жамъ бўлиб, ҳадис тинглар ва илм ўрганар эдилар.

¹ Шариф Розий – шиа мазҳабидаги олим.

² Яҳё ибн Маъийн – машҳур муҳаддислардан (IX аср), “Ат-тарих”, “Китабул илалӣ ва маърифатир-рижали”.

³ Абу Бакр Муҳаммад ал-Қосим – муҳаддис, факих, муфассир.

Имом Абу-л-Аббос Саълаб илмга шу қадар муҳаббат қўйган эдики, йўлда кетаётганида ҳам қўлидаги китобни ўқиб кетар экан.

Улуғ фақиҳлардан Сарахсий Абу Бакр Муҳаммад бин Аҳмад (р.а)¹ ўн беш жилддан иборат “Ал-мабсут” номли китобини Ўзжанд шаҳрида маҳбуслик пайтида ёзган, шогирдлари ҳам устози оғзидан чиққанларини сувда туриб ёзиб олган эканлар...

Салаф олимлари илмга муҳаббатда шу даражада эдиларки, илм йўлида жон бериш лозим бўлса, ўз жонларини бажону дил фидо қилар эдилар. Бу борадаги хабар ниҳоятда кўп бўлиб, бизнинг бу ўринда ёзганларимиз денгиздан томчи кабидир.

Ҳар ҳолда кейинги аср олимларидан бўлган Шайх Абу Муъайс Қашшош ал-Мағрибийнинг кутубхонасида фақатгина “Саҳиҳи Бухорий” асарининг минг нусхада сақланиши ривоят қилинади. Айта оламанки, у яшаган даврда бутун Русия мусулмонлари орасида “Саҳиҳи Бухорий”нинг битта ҳам нусхаси йўқ эди...

Кўрсатмаси бўлмагани ҳолда Қуръони Карим ва муборак ҳадисларни бўлар-бўлмас, керак-керакмас ўринларда келтиравериш ҳурмат ва улуғлашга тескари бир ишдир.

Араб олимларидан ва машҳур устозларидан бири бўлгани ҳолда имом Асмабий ҳазратлари Қуръони Карим ва ҳадиси шарифни тафсир қилиш вақтида ниҳоятда эҳтиёт бўлар ва: “Араб тилига биноан бу оятнинг тафсири бундай бўлиши лозим ва бу ҳадиснинг маъноси бундай деб ўйлайман. Аммо асосий мақсад нима, билмайман”, - дер экан.

Энди шундай бир замон келдики, Қуръони Карим ва ҳадиси шариф у ёқда турсин, араб масалларини анъанага мувофиқ шарҳлашга камолотдан тамоман узокда бўлган кишилар томонидан амалга ошириладиган бўлди. Ҳатто иймон ва эътиқод масалаларини ўз тилимизда ўрганишдан манъ этилгани ҳолда (ўша давр назарда тутилмоқда – М.Э.) Қуръони карим ва пайғамбаримиз (с.а.в) нинг ҳадиси шарифларига ҳурматсизлик қилина бошланди... Эсиз...

Бу ҳам кулгили ҳам йиғлашга лойиқ бир ҳолдир.

Ислом олимларидан бир зот : “Агар фарз қилинмаганида эди, жаноби Аллоҳнинг исмини бир марта ҳам тилга олмас эдим. Чунки биз каби ҳақир кишилар унинг каби буюклик эгаси бўлган зотни тилга олишга лойиқ эмасмиз”, - деган экан.

Қадимги файласуфлардан Пифагор Аллоҳ номи билан қасам ичиш ва гувоҳлик беришни энг катта гуноҳлардан деб ҳисоблар экан. Аҳвол шундай экан, биз ҳам оз бўлса-да диққат-эътиборли бўлиб, одоб доирасида иш кўрсак фойдадан ҳоли бўлмас.

¹ Абу Бакр Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Абу Саҳл Сарахсий – фақиҳ, мутакаллим. “Шарҳ ал-Жомъ ал-Кабир”, “Ашрот ас-саъа”, “ал-Фавойид ал-фикҳия”.

Илмга хурмат кўрсатишнинг энг яхши йўли саҳобаи киром ва салафлари-миз йўлидан юриш, улар каби гўзал хулқ эгаси бўлишлик, шунингдек, илм аҳлига номуносиб ишлардан мумкин қадар узоқ бўлишдир. Кибр, ҳасад, манманлик, ҳирс, тамаъ, ўч олишни яхши кўрадиган, ўз нафсининг кули, дунёга ўч, ғазаб, гумон қилаверадиган ва яна бошқа шу каби нобоп хулқлар ўз эгасини кишиларнинг нафратига сазовор қилади. Лекин яна бошқа хулқлар ҳам борки, бошқаларда кўпам айб саналмаса-да, олим ва устозлар учун улуғ айб саналади. Бундай нарсалар китобларда ёзилавермайди, лекин устозлар уни ўз фаросатлари билан англаб етиб, ундан узоқлашишлари ва бошқаларда кўрилган бундай салбий иллатлардан нарида бўлишлари тақозо қилинади. Илмга бўлган муҳаббатни ана шу йўл билан исботлаш мумкин...

Устозлар учун баъзи бир одоб меъёрлари борки, улар бу фазилятлар билан сифатлансалар камолотлари зиёда бўлади. Улардан айримларига тўхталамиз:

1. Фасих¹ сўзламоқ. Инсоннинг тили хунар касб этадиган бир курол бўлиб, яна кўнгилдаги нарсаларни, узоқдаги воқеаларни англатадиган бир таржимон ҳамдир. Тил билан сўзлашилади, зарур ўринларда воситачилик сўралади, қайғу ошкор этилади, ҳасратларга тасалли, ярамас ишлардан ман қилиниб, яхши ишларга ташвиқ этилади. Техниканинг қуввати етмаган ўринларда тил ёрдамга келади.

Сўзловчи агар сўзга чечан, сўзи чин ва бир бўлса, тингловчиларига ваъзини осонлик билан етказа олади. Мақсадини ҳам очиқ англата олади, душманини ҳам шу йўл билан енга олади. Шунинг учун устоз бўлган кишининг сўзлаша олиш кўникмаси комил бўлиши ва хатиблик² одобларини ўрнида ва вақтида қўллай билиши лозим.

Агар устоз насиҳатларини қоидаси билан сўзлай олса, шогирдлар тарафидан хурмат билан тингланади. Ҳатто бошқа эшитмаганларга ва кичикларга ҳам чиройли қилиб етказилади.

Машхур вазирлардан Ҳасан ибн Саҳл³ ўз ўғилларига хитобан: “Эй ўғилларим, нутқингизни гўзал қилинг, инсонларнинг ҳайвонлардан фарқи фақат нутқи туфайлидир. Нутқингиз комил бўлса, инсонлигингиз ҳам комил бўлади”, -деган экан.

Лекин сўзлаётган вақтда тингловчининг аҳволини ҳисобга олиш керак. Уларнинг тоқати кўтара оладиган даражада сўзламоқ лозим ва уларга нотаниш мавзуларда сўзламоқ одобга хилофдир.

Чиройли сўзларни қонун-қоида ва шариятни англашиш учун ишлатган киши фақатгина савобга ноил бўлиб қолмай, дунёда ҳам бу иши учун мукофотга сазовор бўлади...

2. Китобат ва иншо инсонга тақдим этилган улуғ камолотлардандир. Бу фақатгина нашр ишларида эмас, устозларга таълим жараёнида ҳам асқотади.

¹ Фасих-ёқимли; услубият қоидасига мувофиқ чиройли сўзлаш.

² Хатиб – хутба ўқувчи.

³ Ҳасан ибн Саҳл Хуросонда Аббосийлар даврида туғилган.

Она тилимиз бўлган туркий тил бугун (XIX аср назарда тутилмоқда) ниҳоятда пала-партиш, ҳар кимнинг хоҳиш иродасига бўйсунган ҳолда ёзилаётганлиги туфайли уни тартибга солиш устозларни ҳимматига боғлиқ. Агарда устоз бўлган киши бундан беҳабар бўлса дўконида йўқ нарсани сотувчига ва кемасида бўлмаган нарсани садақа қилувчига ўхшайди...

Китобат (нутқ ирод этмоқ), иншо ва китобат улуғ бир камолот ва энг азиз неъмат бўлгани ҳолда унинг одобига риоя қилмаслик бу неъматнинг таназзулига, ўринсиз истеъмол қилиш эса куфрони неъмат ҳисобланади. Инсон ақлининг мезони унинг тили ва қалами биландир. Шунинг учун агар бир кишининг ақл мартабасини билишни хоҳласангиз унинг гапирган гаплари, ёзган ишларига диққат қилинг.

Тил билан сўзлаш айб бўладиган ишлар қоғозга ёзилса зарари икки мартаба бўлади. Сўз эсдан чиқиб кетиши мумкин, қоғозга ёзилган нарса қийматгача сақланиб қолади.

Инсон маъсум бўлмагани учун (беайб парвардигор) хато гапириши мумкин. Рост сўзловчи олимлар, оқиллар, кўнгли соф ва пок инсонлар мабодо хато қилиб қўйсалар, бундай пайтда бошқалар уларга эргашмасликлари учун бу хатони тақрорламасликлари учун рад рад қилиш жоиз, балки ўрнига кўра фарздир.

Лекин сўзни тушунар-тушунмас, матн муаллифи (сўзловчи) назарда тутган маънодан бошқа маъно келтириб чиқариб, дарров рад этишга киришиш одоб доирасидан чекиниш ҳисобланади. Сўз сўзловчини жузъий баҳоналар билан таҳқир қилиш олимга эмас, ҳатто инсонийликка мувофиқ келмайдиган ишлардандир.

Умр бўйи қўлидан қалами тушмаган, бутун орзу-умиди миллатнинг тараққиёти бўлган машҳур адиб Камолбек ҳазратлари ҳеч кимни ҳажв қилмаган. Одамгарчилик бундай бўлади...

Мухаддисларнинг шайхи имом Молик ҳазратлари (р.а.): “Мадинада камчиликсиз кишилар бор эди. Айримлар кишиларнинг айбини қидира бошлаганларида ўзларининг ҳам айблари ошқор бўлиб, халққа тарқалиб кетди. Мадинада айбли (гуноҳкор) кишилар бор эди. Бошқаларнинг айбини яширганликлари боис ўзларининг айблари ҳам унутилиб кетди”, - деган экан.

3. Истифода (фойдаланмоқ). Илму маърифатнинг ғояси, адабий камолотнинг ниҳояси йўқлиги маълум. Устоз бўлган киши мулоқотига мушарраф бўлган адиблар, шайхлардан, ҳатто доим мутолаа қилаётган китоб ва журналлардан фойдаланмоғи лозим...

Машойихлардан бири: “Кўп улуғ зотларга замондош бўлдик, лекин улардан илм ўргана олмадик”, -дея таассуфу надомат қилган.

Шундайки, илм аҳллари ҳали кўрмай туриб, ўзнинг фазилати ва илмдаги даражасини билиб бўлмайди. Имом Зухрий¹ ҳазратлари: “Бир миқ-

¹ Мухаммад ибн Муслим ибн Убайдуллоҳ ибн Абдуллоҳ ибн Шихоб аз-Зухрий – илк муҳаддислардан, биринчи ҳадис китобини ёзганлар.

дор илм ўргангач, бу олган илмим етарли деб ўйладим. Сўнгра Убайдуллох ҳазратлари билан мулоқот қилдим. Шундагина ҳеч нарса билмаслигимни англаб етдим”, - деган экан.

Устоз бўлган киши доимий тарзда изланишда бўлиши лозим. Ўз хотира дафтарига эшитган ва англаб этган нарсаларини дарҳол ёзиб бориши лозим. Керак ўринларда мурожаат этади. Имом Шаъбий ҳазратлари “Эшитган нарсаларингизни (албатта, фойдали – М.Э.) ҳам албатта ёзиб боринг”, - дер экан.

4. Тарих ва табақот. Тарих илмидан хабардор бўлмаганлар кунлаб эмас, соатлаб орқага кетадилар. Шунинг учун устозлар тарихдан яхши бохабар бўлсалар шогирдларига, шогирдлари воситасида халққа унга нисбатан қизиқиш уйғотади. Бунинг натижасида эса фойдасини ом ҳам,, хос ҳам билиб, уни ўрганиш ҳаракатига тушадилар.

Бундан ташқари устозларга тарих ва табақат илмлари ўз вазифаларини бажариш асносида қўл келади. Қайси фан бўлсин, агар ўқувчи қобилият эгаси бўлса, мазкур илмни устоз таълим жараёнида шариат назаридаги қарашлари, дунёвий аҳамияти қандайлигини, қайси даврда тўплангани (асос солингани), пешволари кимлар эканлиги, қайси олим бу соҳага қандай ҳисса қўшганлигини айтиб ўтмоғи лозим...

Тажрибаларга кўра тарихни билган киши ақлли, тўғри фикрли ва тадбирли бўлур. Бугунга кунда французларда иқтисод илми ва давлат ҳукуқи асослари номланувчи фойдаси бўлган икки илмининг онаси тарихдир. Сиз ҳар қанча сўзга чечан хатиб ўлсангиз ҳам, мажлисингизга йиғилган тижорат аҳли ва хунармандларига: “Ҳаракат қилинглар, миллионер (ўша давр ҳисоби билан – М.Э.) бўлмасангиз ҳам боён (улуғ давлат эгаси) бўлурсиз”, - дея ташвиқ этсангиз ёки ўқувчиларингизга: “Ўқинглар, албатта, буюк олим ва машҳур ижодкор бўласиз” деган гапингизга у қадар аҳамият бермаслар ёки самараси кам бўлар. Аммо ниҳоятда тангдаслик билан иш бошлаб, катта бир сармоядорга айланган тожир ҳақидаги ҳикояни, балиқчи боласини ялангоёк, ночорликда болалиги кечган, аммо таҳсилга киришиб улуғ олим ва ижодкор бўлиб етишганлигини сўзлаб берсангиз, тингловчиларга бошқача таъсир этади. Ғайрат ва ижтиҳоди жўш уриб: “Бизга ўхшаганлар ҳам олим бўлиши мумкин экан”, - дея ҳаракатга тушадилар.

5. Адолат. Гўзал хулқнинг энг гўзали адолатдир. Дунё ва охират ишларида адолат юзасидан иш олиб бориш ҳаммага бирдай лозим бўлса-да, лекин устозлар тарбия билан шуғулланганликлари боис улар икки ҳисса бунга эътибор бермоқлари лозим бўлади...

Бирор сўзни ҳақиқат бўлгани учун қабул қилмоқ ва нотўғрилиги учун рад қилиш адолатдир. Бошқача қилиб айтганда, иккинчи томондан ҳақ сўз ким томондан сўзланса ҳам ҳақ, нотўғри сўз ким томонидан сўзланса ҳам ботилдир...

УМУРЗОҚОВ БАҲРИДДИН

Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD), ТДШУ

“Рашахот” асарида қўлланган адабий илмлар ва шеърий санъатлар

Аннотация. Ушбу мақола XVI асрда яшаб, ўзидан бой илмий мерос қолдирган етук маноқибнавис ва тазкиранавис олим Фахруддин Алий Сафий ибн Хусайн Ваз Кошифий Ҳиравийнинг (1463–1533) илмий-адабий мероси, хусусан, унинг Хожа Убайдуллоҳ Аҳрорга бағишлаб ёзган «Рашахот айну-л-ҳаёт» (Ҳаёт булоғи томчилари) асари мисолида муаллифнинг адабий илмларни қўллаш маҳорати тадқиқига бағишланган.

“Рашахот” асари мумтоз адабиётимиз бадиий насрининг етук намунасидир. Аммо асардаги шеърий жанрлар ва уларда қўлланилган бадиий – адабий санъатлар алоҳида тадқиқот мавзуси сифатида ўрганилмаган. Мақолада, асосан, мана шу хусус тадқиқ ва таҳлил этилган бўлиб, Алий Сафий Ҳиравийнинг истеъдодли шоир сифатида ўзининг этик-адабий асари - “Рашахот”нинг шаклини ва мазмунини бойитишида балагат ва фасоҳат илмларидан, шеърий жанрлар ва санъатлардан қанчалик унумли фойдалангани ҳақида тафсилотли сўз боради.

Таянч сўз ва иборалар: “Рашахот айну-л-ҳаёт”, маноқиб, шеърий жанрлар, шеърий ва бадиий санъатлар, хусн-и таълил, адабий илмлар, баён илми, таибиҳ, кинояли таибиҳ, муҳораза илми.

Аннотация. Данная статья посвящена научному и литературному наследию Фахруддина Али Сафи ибн Хусейна Ваз Кашифи Хирави (1463–1539), зрелого ученого манакибнави и тазкиранави, жившего в XVI веке и оставившего богатое научное наследие («Капли Источника жизни»), а также изучению авторского мастерства применения литературных наук на примере произведения.

“Рашахот” - зрелый образец прозы нашей классической литературы. Однако поэтические жанры в произведении и использованное в них литературное и художественное искусство не изучались как отдельная тема исследования. Статья посвящена использованию Али Сафи Хирави наук зрелости и красноречия, поэтических жанров и искусства для обогащения формы и содержания своего эпического литературного произведения «Рашахот» как талантливого поэта.

Опорные слова и выражения: «Рашахот айн ал-хайат», манакиб, илм-и адабий (поэтические жанры), поэтическое и художественное искусство, хусн-и таълил, литературные науки, илм-и байон (повествовательная наука), таибиҳ, таибиҳ-и киноя (сатирический таибиҳ), илм-и муҳараза.

Abstract. This article focuses on the scientific and literary legacy of Fakhruddin Ali Safi ibn Hussein Vaz Kashifi Khirawi (1463-1539), a mature manakibnavi and tazkiranavi scholar who lived in the 16th century and left a rich scientific legacy ("Drops of the Source of Life").) is devoted to the study of the author's skill in the application of literary sciences on the example of a work.

"Rashakhot" is a mature sample of the prose of our classical literature. However, the poetic genres in the work and the literary and artistic art used in them were not studied as a separate research topic. The article is devoted to Ali Safi Khirawi's use of puberty and eloquence, poetry and art to enrich the form and content of his epic literary work "Rashakhot" as a talented poet.

Keywords and expressions: "Rashakhot ainu-l-hayot", manokib, poetic genres, poetic and artistic art, khusn-i ta'lil, adabiy ilmlar (literary sciences), ilm-i bayon (narrative science), tashbih, kinoyal-i tashbih (satirical tashbih), ilm-i muharaza.

Етук манокибнавис, «Хожагон тариқати нақшбандийя-ахрорийя сулуки тазкирачиси»¹, дея таърифланган Мавлоно Фахруддин Алий Сафий, ҳақиқатан, ўз даврининг етук алломаларидан, мумтоз адабиёт вакилларида бири ҳисобланади. Фахруддин Алий Сафий Ҳиравийга оламшумул машҳурлик олиб келган асар бу унинг «Рашахот» асаридир.

«Рашахот» асари мумтоз адабиётимиз бадиий насрининг етук намунаси сифатида эътирофга лойиқ. Аммо ундаги шеърий жанрлар ва санъатлар алоҳида тадқиқот мавзуси сифатида ўрганилмаган. Алий Сафий истеъдодли шоир сифатида ўз асарининг шаклини ва мазмунини бойитишда шеърий жанрлар ва санъатлардан унумли фойдаланган.

«Муқаддима» қисмида маснавий жанрига оид 6 байтдан иборат шеър ўрин олган. «Мақола» қисми турли жанрлардаги 106 та шеърдан ташкил топган бўлиб, улар жами 212 байтни ташкил қилади.

«Муқаддима»да муаллиф қаламига мансуб 3 байт (6 мисра) мавжуд бўлиб, у маснавий жанрида ёзилган. «Мақола» қисмида эса жами 107 та шеър келтирилган, булардан 4 таси ғазал, 3 таси қасида, қолганлари қитъа ва рубоий жанрларида ёзилган шеърлардан иборат. «Мақсад-и аввал» деб номланган биринчи фасл (яъни, биринчи боб)да келтирилган шеърлар сони 7 та, байтлар сони 13 та бўлиб, улар жами 26 мисрани ташкил этган. Бу қисмда ўндан ортиқ шахс вафотига бағишлаб ёзилган рубоий-шеърларни кўрамиз. Улар «таърих» деб номланган. Бу «таърих» шеърларининг охирги мисрасининг охирги жумласи ёки ибораси ва ёки охирги сўзи абжад ҳисобига айлантирилса (яъни, арабий ҳарф унинг муқобили бўлган, уни ифодалайдиган хос санок сонга айлантирилса), ҳосил бўлган санок сон ўша шахсининг вафот этган санасини ифодалайди.

Алий Сафий «Рашахот»да келтирган «таърихлар» бу жанрга тегишли ажойиб, ғоят чиройли таърих намуналаридир. Масалан, Абдурахмон Жомийнинг вафот санасига Куръон-и карим ояти билан «таърих» чиқарилганини кўрамиз: «...Ва ман дахалаҳу кона оминан!» (Ояти кариманинг маъноси: Кимки унинг ичига, яъни Каъба-и муаззама – Масжид-и Ҳаромнинг ичига кирди, демак, у ҳар қандай хавф-хатардан омонда (бўлди). Ушбу арабий ибора абжад ҳисоби билан ҳисобланса, 1492 бўлади. Бу Абдурахмон Жомийнинг вафот санасидир.

«Мақсад-и дуввум» деб номланган иккинчи бобда мавжуд шеърлар жами 47 та бўлиб, улар 94 байтдан иборат. Бу шеърлардан 6 таси фард (бир мисрадан иборат шеър) жанрига оид, қолганлар шеърлар қитъа ва рубоий жанрларида ёзилган шеърлардир. Бир мисра шеър билан бир катта қасида

¹ Ўрта аср шарқ алломалари энциклопедияси. – Самарқанд, 2016. – Б. 353.

маъно-мазмунни ифодалаш мумкин. Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор кўпинча фард айтиш билан бирон шахс ҳақида ва ёки у ёки бу воқеага ўз нуқтаи назарини, фикрини билдирад экан, буни фард айтиб баён қилиш билан кифояланганини кўраимиз. Бундан мақсад эса бир оғиз сўз билан ўз шахсий муносабатини, фикр-мулоҳазасини атрофидаги инсонларга билдириб қўйишдир. Масалан, “*Наъра камтар зан, ки наздик аст Ёр*” (Мазмуни: Камроқ наъра торт, чунки Ёр яқинингдадир, яъни Аллоҳ таоло сендан узоқда эмас. У сенга маънан жуда ҳам яқиндир. Ҳатто У сенинг шоҳ томирингдан – жон томирингдан ҳам сенга яқинроқдир!).

Ва ниҳоят “Рашаҳот”нинг “Хотима” қисмида шеърлар жами 2 тани ташкил қилган. Улардан биринчиси бу Мавлоно Абдурахмон Жомийнинг Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор Валийнинг вафотига бағишлаб ёзган катта қасида-*марсия* (таъзиянома)сидир. Иккинчи шеър Алий Сафий қаламига мансуб “таърих” (рубойй) бўлиб, унда “Рашаҳот”нинг тамомланиши абжад билан ифодаланган.

Алий Сафий манокибнавис ва шоир сифатида “Рашаҳот” асарининг матнида мазмун билан бир қаторда бадииятга, хусусан поэтик мукамалликка ҳам алоҳида эътибор берган. Асарнинг узоқ муддатда ёзилгани, яъни ўн етти йиллик бир муддатда тамомлангани ҳам бундай муваффақиятни таъминлашга хизмат қилган бўлса, ажаб эмас. У насрда балоғат, фасоҳат усулларини ўз ўрнида ва меъёрида қўллай олган бўлса, назмда эса шеърнинг вазн, қофия, радиф каби унсурларини моҳирона қўллаш баробарида гўзал бадиий шакл ва санъатлардан ҳам унумли фойдаланганини кўраимиз:

Омад “Рашаҳот”и мо касийру-л-баракот,
 Чун об-и Хизр мунфажир аз об-и ҳайот.
 Йобанд муҳосибон-и санжийда сифот,
 Таърих-и тамомаш аз ҳуруф-и **رشحات** (Рашаҳот).
*(Баракаларга тўла бўлган бизнинг “Рашаҳот” асаримиз,
 Ҳаёт булогидан отилиб чиққан Хизр суви эди.
 Ёқимли сифатларга эга бўлган ҳисобдонлар,
 Унинг ёзилиш тарихини **رشحات** ҳарфларидан топурлар.)*

Ушбу мисралар унинг шоирона истеъдоди билан бирга абжад (арабий ҳарфлар билан сон-санокни ифодалаш илми) орқали тарих ёзишда ўзига хос қобилият соҳиби бўлганидан дарак бериб туради. Асар номи (**رشحات**) ўша асарнинг ёзиб тугалланган санасини, яъни ҳижрий 909 санани билдириши, ҳақиқатан, ижодкор қобилиятининг ўзига хослигига далолат қилади. Шуни алоҳида таъкидлаш ўринлики, биринчидан, Алий Сафий ўзининг отаси Ҳусайн Воиз Кошифий каби деярли барча асарларига абжад ҳисобида мактов ва этироф этишга арзийдиган “таърих”лар ёзган. Иккинчидан, балоғат ва фасоҳат илмларини чуқур эгаллаган бу ижодкор “таърих” жанрида шеър ёзишликда замондошлари ва ўзидан кейинги ижод аҳли орасида анча пешқадам бўлганлигини кўрсатади. Бу хусусда биз юқорида “Рашаҳот” асаридан мисоллар келтирдик. Бинобарин, бу “Рашаҳот” асарида муаллиф

услугига хос бадий тасвир усулларини икки гуруҳга (қуйидаги гуруҳларга) ажратиш мумкин:

1. Алий Сафий ижоди учун характерли бўлган ҳам маънавий, ҳам лафзий шеърини санъатлар “*Рашиҳот*” асарида ҳам ўзининг тўлиқ ифодасини топганлиги;

2. Бевосита “*Рашиҳот*” асарининг илмий мазмунини ёрқинроқ ифодалашга қаратилган бадий санъатларнинг ўринли қўлланганлиги (хусн-ит таълил, жамъ ва тақсим, лафф-у нашр, нидо, иқтибос, в.б.лар)дир.

“*Рашиҳот*” асари мукаддимасида Алий Сафий бадий санъатлардан энг аввало *براعة الإستهلال* (“бароат-и истиҳлол”) санъатини моҳирона қўллаган. Яъни, ижодкор ўз асарини моҳирлик, сўзга чечанлик билан бошланган. Бунда унинг мухотаб (сухбатдош, китобхон)нинг илк бошданок диққатини тортадиган, калом (сўз, гап)га ва умуман, асарга қизиқиш уйғотадиган балоғатли жумлалар тузгани катта аҳамият касб этган. Зеро, *ибтидо* (бошланиш)нинг энг яхшиси “*бароат-и истиҳлол*”га эга бўлган *калом* (жумла)дир.

“Хусни таълил”нинг нима эканлигини англашимиз учун қуйидаги маълумотга диққат қилишимиз лозим бўлади. Атоуллоҳ Хусайний ўз асари “*Бадойиъу-с-санойиъ*”да қуйидаги ҳикоятни келтган: “Абу Муқотил Зарир куёшнинг Мезонга ўтар куни бўлган *Меҳржон* (яъни, Наврўзга ўхшаган кун, ҳосил байрами)нинг биринчи кунида ўша замон ҳокими бўлган Доъий Алавий ҳузурига кириб келди ва унга ушбу байтни ўқиди:

عزة الداعي و يوم المهرجان لا تغل بشرى و لكن بشريان

(*Мазмуни:*

Дема “Бир хушхабар!”, балки икки хушхабардур:

Доъийнинг азиз бўлган куни ва меҳржон куни(нинг кириб келиши).

Доъий шоирнинг сўзларидан ёмон фол олди ва “Эй, кўр (сўқир)! Меҳржон кунини шундай сўзлар билан бошлайдими?” деди. Баъзиларнинг айтишича, у шоирни ташқарига олиб чиқиб ташлашни ва унга эллик таёк уришни буюрди ва деди: “Адаб (унинг ақлини киритиб қўйиш, яъни жазолаш) уни мукофотлашдан кўра яхшироқдир”¹.

Маълумки, калом (гап-сўз) айтишдан бирон мақсад бўлади. Агар сўзловчи сўзининг аввалини шу мақсадга мос равишда бошласа, “*бароат-и истиҳлол*” санъатини қўллаган ҳисобланади. Араб балоғатида бу санъатнинг бир турида мақсад тўғридан-тўғри айтилмай, нозик ишоралар воситасида ифодаланиши таъкидланади². “Бароат-и истиҳлол”нинг бу турини ажам олимлари “хусн-и таълил” ёки “хусн-и ибтидо санъати” деб алоҳида ном билан атаганлар³.

Аслини олганда бу бадий санъат, яъни “хусни таълил” Куръон-и карим услубидир. Чунки Куръон-и карим аввалида унинг жамики мақсадига ишо-

¹ Атоуллоҳ Хусайний. *Бадойиъу-с-санойиъ*. Форсчадан А.Рустамов таржимаси. –Т.,1981. –Б.253-254.

² Рустамий Салима. *Ўрта асрлар балоғат илмида тилшиносликка оид қарашлар*. –Т., 2019. –Б.94.

³ Қаранг: Атоуллоҳ Хусайний. *Бадойиъу-с-санойиъ*. Форсчадан А.Рустамов таржимаси. –Т.,1981. –Б.252.

ра қилиш бор. Масалан, барчамизга маълумки, Каломуллоҳ “Фотиҳа” сураси билан бошланган ва ушбу муборак сурада энг аввало Исломга, яъни *тавҳид* (Яратувчининг якка-ю ягоналиги)га, сўнгра Қуръон мавзулари (пайғамбарларнинг қиссалари ва ҳукм оятларига даъват (чақирик) борлигини кўрамыз. Қуръони каримдаги барча юзлаб тавҳид оятлари, аҳком ва қиссаларга назик ишора “Фотиҳа” сурасида мавжуддир.

Шунга кўра, сўзини “Фотиҳа” сураси билан бошлаган киши сўзини Қуръони карим билан бошлаган бўлур. Чунки “Фотиҳа” сураси “Қуръоннинг онаси, асоси” ҳақида ҳадислар *ворид бўлган* (ривоят қилинган)дир. “Фотиҳа” деб номланишига сабаб улуғ сура бўлгани учун, шунингдек, бу муборак сура Қуръоннинг аввали, яъни очувчисидир.¹

“Рашаҳот” асарининг басмала ва ҳамд, яъни “Би-смиллоҳ...” ва “ал-ҳамду лиллоҳ...” билан бошлангани “*бароат-и истиҳлол*” санъатидан, бошқача қилиб айтганда “*ҳусн-и таълил*” бадий санъатидандир:

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ الْحَمْدُ لِمَنْ رَشَّ رَشَحَاتِ الْحَقَائِقِ وَالْحُكْمِ عَلَى قُلُوبِ الْعَارِفِينَ بِفَيْضِهِ الْإِقْدَسِ
الْإِقْدَمِ وَالصَّلَاةَ عَلَى الْمَظْهَرِ الْإِتْم---

(Таржимаси: *ар-Раҳмон ар-Раҳим Аллоҳ таоло номи билан. Ҳамд, яъни мақтовлар бўлсин Ўзининг миқаддас ва қадим файзи ила ориф бандаларининг қалбларига ҳикматлар ва ҳақиқатларнинг томчиларини ёғдирган Зот - Аллоҳгаким,...*)

Алий Сафий нафақат “Рашаҳот”да, бошқа барча асарлари аввалида аввалида ҳам бадий санъатлардан кўпроқ “ҳусн-и таълил”ни моҳирона қўллаганини кўриш мумкин. Аммо “Рашаҳот” асарининг аввалидаги “ҳусн-и таълил” худди Абдурахмон Жомий асарлари аввалида қўлланилган *ҳусн-и таълиллар* каби бетакрордир. Демак, бундан шундай хулосага келиш мумкин: Алий Сафий Ҳирот илмий-адабий мактабининг етук устозлари - забардаст сўз усталари Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий, Хусайн Воиз Кошифий ва бошқа ижодкорлар билан ижодий мусобақага киришган ва натижада яхшигина муваффақиятларга эриша олган.

Назм ва насрга ўзгача жозибадорлик бағишлайдиган, асар муаллифининг ижодкорлигини, адиблигини белгилайдиган, қалам соҳибининг ўзига хос қобилият ва услуб эгаси эканлигига далолат қиладиган нарсалардан яна бири *баён илми* ҳисобланади. Ижодкор баён илмининг турларидан унумли фойдалана олса, ана шундай муваффақиятга эришади.

“Рашаҳот” асарида ижодкор *ташбиҳ, мажоз, истиора, киноя* каби баён илмининг турларидан ғоят ўринли фойдаланганини кўриш мумкин.

تشبيه *Ташбиҳ*. Баён илмининг илк тури ҳисобланган ташбиҳнинг илмдаги энг қисқа таърифи бу *бир нарсани бошқасига ўхшатиш*дир.²

¹ Қаранг: ЎзРФА ШИ. Л.16228

لوامع العقول ، ص 235 شرح راموز الاحاديث-

² Зиёуддинова М. Абу Абдуллоҳ ал-Хоразмийнинг “Мафотих ал-улум” асарида поэтика (Аруз, қофия, бадийят илми истилоҳлари тарихига оид). –Т.,2001. –Б.47.

Алий Сафий ташбих санъатини “Рашаҳот”нинг муқаддимасида ғоят чиройли ўзига хос услубда қўллаганини кўрамиз. Масалан, у “*Ҳазрат Хожа Убайдуллоҳдан эшитишига мушарраф бўлганим маъноли гап-сўзлардан бахтиёр бўлар эдим ва уларни қувва-и ҳофизада (хотирада) “Ка-амсоли-л-луъли-л-макнун”* (Сура-и Воқеа, 22-оят) *сақлар ҳамда парвариши қилур* (яъни, унутиб қўймаслик учун вақт-вақти билан ёд этиб турар) *эдим*”, деб ёзган. Маълумки, ояти каримада Жаннат хурлари дурга ўхшатишган, яъни Жаннат хурлари худди куёш нури тегмаган, ҳатто бегона кўзлар назари тушмаган дур-маржонлар мисолидир. Алий Сафий эса Хожа Убайдуллоҳ Аҳрорнинг сўзларини дур-маржонга ўхшатмоқда. Бу ўхшатиш бағоят балоғатли ва фасоҳатли услубдир. Яъни, ташбихда янгича услуб қўллаш, демак.

تشبيه الكتاية – تشبيه كتايه *Кинояли ташбих*. Балоғат устозларидан Атоуллоҳ Хусайнийга кўра мазкур ташбихнинг таърифи бундай: “Сўзлагувчи ўз кўнглида бир нимани бир нимага *ташбих* (ўхшатиш) қилур ва каломда *ташбих одотини* (яъни, ўша ўхшатган нарсасини) келтирмас ва мушаббахни (ўхшатган нарсасини) мушаббах бих (ўхшатишгани нарса) лафзи била таъбир этар”.¹ Унинг энг қисқа таърифи мана бундай: ташбихда ўхшатиш ва ўхшовчи зикр қилинмайди.²

“Рашаҳот”да 130-байтда ташбихнинг кинояли рукни қўлланилганини кўрамиз:

Байт. *Бар остон-и иродат, ки сар наниҳод кас-е,*

*Ки лутф-и дўст ба рўяш даричаш накушуд.*³

(Мазмуни: Киши иродат (хоҳиш, истак) остонасига қадам қўймаса,

Дўст лутфи унинг юзига дарча очмайди.)

“Рашаҳот” муаллифи ўз асарида адабий илмларнинг ўн икки тури бўлган луғат (сўзнинг тилдаги мутлақ жиҳати) илми, сарф (сўзнинг ўзгариши) илми, иштиқоқ (сўз ясаши) илми, наҳв (сўзларнинг гаплардаги таркиб қоидалари) илми, маъоний (балоғат ва фасоҳат) илми, баён (ташбих, мажоз, истиора, киноя каби услублар) илми, аруз (назм вазнлари) илми, қофия (мисраларнинг ҳамоҳанг қилиб тугатиш қоидалари) илми, иншо (турли мактуб, рисола, ҳужжатлар ёзиш қоидалари) илми, шеър фарзи (шеърга баҳо бериш илми, танқид, баҳолаш илми), муҳораза (тарихий воқеа ва ривоятлардан, салафларнинг сўз ва адабий асарларидан ўз ўрнида оқилона фойдалана билиш илми) ва расму-л-хат (ёзув санъати, ҳарф шакллари ва имло билими)дан унумли фойдаланилганини кўрамиз.

Асарда муҳораза илми (тарихий воқеа ва ривоятлардан, салафларнинг сўз ва адабий асарларидан ўз ўрнида оқилона фойдалана билиш илми)га

¹ Атоуллоҳ Хусайний. Бадойиъу-с-санойиъ. Форсчадан А.Рустамов таржимаси. –Т.,1981. –Б.213 .

² Рустамий Салима. Ўрта асрлар балоғат илмида тилшиносликка оид қарашлар. –Т., 2019. – Б.155-156.

³ “Рашаҳот”, Қ.№ 33/2. 122 а саҳифа. ЎЗР ФА Алишер Навоий номидаги Давлат адабиёт музейи фонди; Рашаҳоту айнил-ҳаёт. Учланчи фасл. Хос сўзлар баёни. 32-рашҳа. –Т.,2004. Б.350.

далолат қиладиган юзлаб ўринлар мавжуд. Буларнинг энг мукаммали, шубҳасиз, “Васиятнома-и Хожа Абдулхолиқ” рисоласидир.

Тошкент, Техрон ва Туркия қўлёзма фондларида «Васиятнома-и Хожа Абдулхолиқ»нинг рисола шаклида ўнлаб қўлёзма нусхалари мавжуд.

«Васиятнома-и Хожа Абдулхолиқ» рисоласи замонавий турк тилига «Abdülhalık-ı Gücdüvanı Hazretlerinin Nasihatleri» номи билан таржима қилиниб, нашр этилган.¹ Мазкур нашр нафақат Истанбул қўлёзма фондларидаги нусхалар асосида, балки «Рашаҳот» матни таркибидаги «Васиятнома-и Хожа Абдулхолиқ дар Одоб-и тарийқат» асосида таржима қилингани маълум бўлди. Асарни илоҳиёт фанлари доктори, проф. М.А.Жўшан замонавий турк тилига таржима қилган бўлиб, ушбу таржимани доктор Н.Йилмаз Туркияда 2009 йилда қайта нашр эттирган². Ушбу таржима матнида васиятлар сони 36 тани ташкил қилган.

Агар «Рашаҳот»даги «Васиятнома-и Хожа Абдулхолиқ дар Одоб-и тарийқат» асарнинг Эрон қўлёзмаси матни, Туркия нашри матни билан қиёсланса, асарнинг бошланиши ва тугашида, сўз ва ибораларида анчагина фарқлар кўзга ташланади. Аммо бу уч васиятнома маъно-мазмун ва моҳият жиҳатидан бир хилдир.

Масалан, Туркия нашридаги «Васиятнома-и Хожа Абдулхолиқ» рисоласи таржимаси билан «Рашаҳот» таркибидаги «Васиятнома-и Хожа Абдулхолиқ» қиёслаб кўрилганда, Туркия нашридаги «Васиятнома-и Хожа Абдулхолиқ» рисоласи «Рашаҳот» таркибидаги рисоладан таржима қилинмагани маълум бўлди. «Васиятнома»нинг туркча таржимасидаги васиятлар тартиби Эрон нусхаси ва Рамзий Кобулий «Васиятнома»сидаги васиятларнинг кетма-кетлигини эслатади ва уларнинг эркин таржимасига ўхшайди. «Васиятнома»нинг туркча таржимаси «Рашаҳот» таркибидаги рисоладан фарқ қилади.

Рисола нусхаларининг текстологик-матний қиёс натижаси шуни кўрсатмоқдаки, «Рашаҳот» таркибидаги *وصیت نامه در آداب طریقت* («Васиятнома-и Хожа Абдулхолиқ дар Одоб-и тарийқат») рисоласи Эрон нусхаси, Рамзий Кобулий «Васиятнома» нусхалари қўлёзмалари ва Туркия нашридан ҳажман ва лафзан ва ҳатто, маъно-мазмунан ҳам фарқ қилади. Назаримизда, Алий Сафий «Васиятнома»ни ўзига хос тарзда ихчамлаштириб, уни янги бир бадиий ижод маҳсули шаклига келтиришга ўз имконияти доирасида ҳаракат қилган ва бунга эриша олган.

“Рашаҳот” асарининг тили араб, форс-тожик адабий тилларининг юксак намунаси эканлиги билан ҳам аҳамиятлидир. Бундан “Рашаҳот” муаллифининг ўз асаридаги энг кичик хусусгача, масалан, ҳар бир лафзга, яъни сўзнинг товуш жиҳати, талаффузига эътиборли бўлгани англаш мумкин. Академик А. Рустамийга кўра, Илм-и одоб, яъни адаб илмларига тааллуқли мазкур илмларни

¹ Coşan Esad M. Mehmed Zahid Kotku. – Istanbul: «Server iletişim», 2009. 166 s.

² Ўша асар, – S.147-152.

эгаллаган олимгина “адиб” деб аталади. Ўз асарларида, хусусан, “Рашахот” асарида адабий илмлар, бадиий санъатларни ўзига хос қўллай олган Фахруддин Алий Сафий, ҳақиқатан, XVI аср Ҳирот алмий-адабий мактабининг етук адиби, Хожагон тариқатининг моҳир маноқибнависидир.

URAZOVA RANO

doctor of philosophy PhD, IIAU

Once again about the images of Paurva and Traetaona in the Yashty of Avesta

Abstract. *In this article discussed questions about the essence of the character of mythologic hero Traeton, god and Human being in the sacred book of zoroastrism of Avesta. In the context a legend about Paur in the anthem Ardv Sur Anakhit is revealed little known visible function of this god in the capacity of Sunrise Colors. In addition, interrelation between Paurva and Thraetaona ought to look through the fight between unbelieving moral evil, to the first truth “the best faith” in Ahura Mazda, protecting the second.*

Keywords and expressions: *Faridun, Traetona, Azhi Dahaka, Ardvi Sura, Paurva, boatman, Zoroastrianism, Atvya, Bogolyubov, proof, punishment, conviction.*

Аннотация. *Ушбу мақолада Авестонинг зардуштийликнинг муқаддас китобидаги мифологик қаҳрамон Траэтон, худо ва Инсон характерининг моҳиятига оид саволлар муҳокама қилинди. Контекстда Ардв Сур Анахит мадҳиясидаги Паур ҳақидаги афсонада бу худонинг Сунризе Солорс сифатидаги унчалик маълум бўлмаган кўринадиган функцияси очиб берилган. Бундан ташқари, Паурва ва Тҳраэтона ўртасидаги ўзаро боғлиқлик имонсиз ахлоқий ёвузлик ўртасидаги курашдан иборат бўлиши керак, биринчи ҳақиқатга Ахура Маздадаги “энг яхши эътиқод”, иккинчисини ҳимоя қилиши керак.*

Таянч сўз ва иборалар: *Фаридун, Траэтона, Ажи Даҳака, Ардви Сура, Паурва, қайиқчи, зардуштийлик, Атвя, Боголюбов, далил, жазо, ҳукм.*

Аннотация. *В данной статье рассмотрены вопросы сущности образа мифологического героя Траэтона, бога и Человека в священной книге зороастризма Авесте. В контексте легенды о Пауре в гимне Ардв Сур Анахит раскрывается малоизвестная видимая функция этого бога в качестве Цветов Восхода Солнца. Кроме того, взаимоотношения между Паурвой и Траэтоной должны рассматриваться сквозь призму борьбы между неверующим нравственным злом и первой истины «наилучшей веры» в Ахура Мазду.*

Опорные слова и выражения: *Фаридун, Траэтона, Ажи Дахака, Ардви Сура, Паурва, лодочник, зороастризм, Атвья, Боголюбов, доказательство, наказание, осуждение.*

Among the mythological plots of the Avesta, a special place is occupied by the image of Traetona, who defeated the evil Azhi Dahaku. Judging by the content of the monument, Traetona is a representative of the famous family of the righteous Zoroastrians Atvya. However, often, the image of Traetona is seen as a deity, the

forerunner of King Faridun¹. Avesta associates its appearance in the genus Atvya with the verb *zayata*, translated as the past participle "brought²."

Indeed, the verb *zayata* can be associated with the stem *zā* (y) - "to leave", "to leave", "to deliver". In this case, Traetaonu can be considered as a foundling brought up in the Atvya clan. However, judging by the parallels of the Traetona of the Avesta and the Trita of the Rig Veda, they appear as divine entities. So, in the legend about Paurva, taking the form of a bird of prey Kahrkasa, Traetaona descends from the heavens and saves the boatman Paurva drowning in the waters of the sacred river Ranha and takes him into the sky.

Giving such interpretations to this plot, at the same time M.N. Bogolyubov himself expresses bewilderment. The fact is that the Avestan expression *vifrō navazō* was explained by the researchers as "an inspired boatman". At the same time, the act of Traetona in relation to Paurva remained unclear: "he carried him high into the sky", as a result of which the latter could not descend to earth, return to his home. The causal aspect of this event remains unclear. Judging by the fact that Paurva, early in the morning on the third day of his stay in heaven, finally rushes towards the hypostasis of Ardvi Sura Anahita in the form of the radiance of the dawn and turns to her in prayer, asks her for help to return to earth.

Meanwhile, in this plot there is no such an important element explaining why Paurva was taken to heaven? Why did his boat crash? Why did they threaten him with death? And here M.N. Bogolyubov is right, expressing his bewilderment: "The act of the god Traetona ... looks strange and unjustified"³. It is not clear in what position Paurva is: in the position of being punished? If not, then there is another answer. His ascent to heavenly distances was done only in order to show the mercy of Ardvi Sura, who does not refuse the righteous in their requests. That the essence of this plot is revealed only partially. Then it remains to look for the true reason for the three-day desperate situation of Paurva in the heavens.

Noteworthy is the opinion of M.M. Iskhakov regarding this plot, expressed in the comments to his own translation into Uzbek of *Obon Yashta* (hymn of Ardvi Sura Anahita). First, according to M.M. Iskhakov, the image of Paurva is essentially negative⁴. Most likely he, if not the enemy of Mazda Yasny, i.e. Zoroastrianism, it was rather just an unbeliever. The broken boat on the Ranha River and the threat of death hanging over Paurva - all this should be considered as a punishment for unbelief. This is where Traetona appears and takes him to heaven to prove to him the goodness of the religion of Mazda Yasna.

¹ Bogolyubov M.N. Works on Iranian linguistics. The chosen ones. - M.: Vostochnaya literatura, 2012. - P. 457.

² In the same place.

³ Bogolyubov M.N. Works on Iranian linguistics. The chosen ones. - M.: Vostochnaya literatura, 2012. - P. 459.

⁴ Avesto. Yasht kitobi / M. M. Iskhakov tarzhimasi (translated into Uzbek). - T.: Sharq, 2001. - 128 p.

A three-day stay in heaven was a kind of miracle for Paurva and he, convinced of the correctness of Mazda Yasna, hurries to pray for help from Ardvi Sura Anahita, who always fulfills the wishes of the righteous.

In addition to the above interpretation of the plot about Paurva and Traetona, one more interpretation of it is permissible. To do this, we must mentally move away from the well-known explanation of the passage from "Obon Yashta", where the episode about the boatman Paurva has been preserved. According to M.N. Bogolyubov, the essence of Traetona is divine and he, Traetona, has a special ability to transform into a person, a bird, etc.

In the episode under consideration, Traetona descends from heaven in the form of a bird of prey and carries Paurva into heaven. To confirm the ability of the deities to reincarnate M.N. Bogolyubov cites several parallels, such as Tishtriya taking the form of a fifteen-year-old youth, or a bull with golden horns, or a white stallion confronting the evil demon of drought Apaosha; reincarnation of the god of victory Verethragna into a bird, a wild boar, a two-humped camel striving for its pair, a fast horse, a sheep, a bird, a man, etc.; Goddess Ardvi Sura Anahita turns into a beautiful young girl, etc.

The divine essence of Traetona, judging by the spirit of this mythological material, can be questioned. Firstly, this hero of the Avesta is considered a representative of the Atvya clan. Secondly, in the poetic tradition Traetona is a king from the Keianid dynasty. Consequently, his presence in the plots most of all relates to the legendary history of the pre-Achaemenid kingdom. However, the struggle between Faridun and Azhi Dakhaka, which ended with the victory of the former, is already mixing with the most ancient mythologems.

This uncertainty of the boundaries between myth and religious beliefs is a kind of regularity in the addition of religious systems as a whole¹.

As for the plot under consideration about Paurva from the hymn of Ardvi Sura, here there is an intermediate idea of the image of Traetona. That is, according to the first plan, Traetona is the most victorious person who defeated Azhi Dahaku, a fighter for the religion of Mazda, and according to the second, a deity whose hypostasis is the bird Kahrkasa, which allegedly carried Paurva to heaven.

The Avestan Traetona, according to the Rig Veda, corresponds to the deity Trita Aptya. However, in the Avesta, in the same hymn to Ardvi Sura (chapter IX), he definitely appears as a representative of the above-named Atvya clan. In this episode, Traetona speaks to the prayers of Ardvi Sura with a request for help in overcoming the three-headed evil Azhi Dahaki. In chapter XVI, Traetona's appearance is sudden. However, there are no preliminary explanations. According to M.M. Iskhakov, this episode is connected with the mission of Traetona, a fighter for truth, called upon to turn Paurva's heretical thoughts towards the righteous religion of Mazda...

Bogolyubov M.N. Works on Iranian linguistics. The chosen ones. - M.: Vostochnaya literatura, 2012. - P. 458

And so, the mighty hero Traetaona appears in front of Paurva, enters with him in biathlon, throws him into the heavens to prove the power of God's Truth. In this case, the role of Ardvi Sura rises to the first plan, to whom Paurva piteously prays to help him return to his home, to the land created by Ahura Mazda. And this is no coincidence. We believe that the hymn to this goddess in the composition of Mladoavesta had deep roots, and was introduced into the Avesta without special editing due to the strength of traditional views on the image of this goddess.

The Avestan episode with the boatman Paurva looks strange to some extent¹. The fact is that the Avestologists used to understand the Avestan phrase *vifrō navāzō* as “an inspired boatman singer”. If so, as it was said above, then for what this boatman was “punished” remained unclear. Now, after the publication of a special article by M.N. Bogolyubov devoted to this issue, the situation received a proper interpretation.

Moreover, M.N. Bogolyubov, referring to P. Time's explanation of the meaning of the word *navāza* as “boat wreck”, it becomes obvious that this happened as a punishment for the sinful judgments of Paurva, which were expressed in his songs. At the same time, P. Time proceeded from the consideration that the word *vip / fra* in the Rig Veda means “singer-bard”.

M.N. Bogolyubov explains the considered mythological plot as follows: “... the singer-poet Parva, whose house is near the Ranha River, embarks on a boat trip along the river. The boat was smashed, and Parva is threatened with death. Seeing the drowning man, the god Traitavna, having turned into a bird of prey, hurries to the rescue. Saves a drowning man, taking him high into the sky ...”.

With this interpretation, the causal aspects of the event still remain unclear. It would be fair in this case to introduce into the interpretation of the situation the motive of punishing Paurva for his sinful thoughts. However, the fragmentary nature of the episode leaves room for other judgments.

From the above, the following conclusions can be drawn:

1. Traetona is the epic hero of the lost ancient poem about Paurva and Traetona, only traces of which are preserved in the Avestan hymn to Ardvi Sura Anahita.

2. The reincarnation of Traetona into the bird Kahrkasa, which carried Paurva to heaven, gives it the meaning of a divine essence. Therefore, Traetaona is a deity. Traetona - Faridun, i.e. the mythical image of a person, a hero, concepts of different levels, the history of the mythical dynasty of Keyanids, referring to the boundaries of the transition from the myth system to the religious rethinking of the past.

3. In the episode with the boatman Paurva, another function or second essence of the goddess Ardvi Sura is manifested: she was not only the goddess of waters, corresponding to the Vedic Haravati (Saraswati), but also identified with the goddess of the morning dawn Uš (ah)².

¹ Bogolyubov M.N. Works on Iranian linguistics. The chosen ones. - M.: Vostochnaya literatura, 2012. – P. 458.

² Avesto. Yasht kitobi / M. M. Iskhakov tarzhimasi (translated into Uzbek). - T.: Sharq, 2001. - 128 p.

НЕЙМАТЗАДЕ САБИНА

Доктор философии по теологическим наукам, доцент,
Национальная Академия Наук Азербайджана
Институт Востоковедения имени академика З.Буниятова

Философско-религиозные, этические и эстетические ценности тюрко-исламских рукописных искусств

Аннотация. Рукописные произведения, хранящиеся в библиотеках, музеях и архивах мира, отражают многовековую историю цивилизаций, а также привлекают своим философско-религиозным значением. Тюрко-исламская культура, являющаяся частью мирового культурного наследия, внесла значительный вклад в историю науки. В этой связи, актуальным является раскрытие философско-религиозных, этических и эстетических ценностей мусульманских рукописей и их привлечение к исследованиям. Рукописные произведения, созданные тюркскими народами богаты образцами каллиграфии, миниатюры и орнамента. В рукописных книгах, написанных с использованием совершенных канцелярских принадлежностей, особенно высок уровень изящности миниатюр, украшений и тазхибов, орнаментов, что повышало в целом красоту переплета, выполненного в восточном стиле. Сегодня эти произведения не только исследуются с научной точки зрения, но и являются духовным наследием прошлого, сохраняются как музейные реликвии. Исходя из исследовательской работы, следует отметить, что тема имеет научно-теоретическое, философско-религиозное значение, а также свидетельствует о сохранении в архивах стран мира ценного духовного наследия многовековой истории.

Данная статья посвящена изучению философско-религиозных, этических и эстетических ценностей искусства тюрко-исламских рукописей. Во введении широко трактуется актуальность темы. Затем автор исследует работы, созданные тюркскими и другими учеными под влиянием исламской культуры в исторических источниках и рукописных книгах по этой теме. В заключительной части научно-исследовательской работы обобщена научная новизна темы, в статье отражены основные научные результаты. Также в работе представляются основные выводы и положения, сформированные в ходе исследования.

Опорные слова и выражения: Ислам, философия, религия, рукописное искусство, ценности, каллиграфия, миниатюра, Эбру.

Аннотация. Жахон кутубхоналари, музейлари ва архивларида сақланаётган қўлёзмалар цивилизацияларнинг қўп асрлик тарихини акс эттириб, ўзининг фалсафий ва диний аҳамияти билан ҳам ўзига жалб этади. Жахон маданият меросининг бир қисми бўлган туркий-ислом маданияти илм-фан тарихига катта ҳисса қўшган. Шу муносабат билан мусулмон қўлёзмаларининг фалсафий-диний, ахлоқий ва эстетик қадриятларини очиб бериши ва уларни тадқиқотга жалб этиши долзарб бўлиб туюлади. Туркий халқлар томонидан яратилган қўлёзма асарлар хаттотлик, миниатюра ва безак намуналарига бой. Мукаммал канцелярия воситаларидан фойдаланган ҳолда ёзилган қўлёзма китобларда миниатюра, безак ва тазхиблар, безакларнинг нафислик даражаси айниқса юқори бўлиб, шарқона услубда ясалган жиловнинг умумий гўзаллигини оширган. Бугунги кунда бу асарлар нафақат илмий нуқтаи назардан ўрганилмоқда, балки ўтмишининг маънавий мероси бўлиб, музей ёдгорликлари сифатида сақланиб келмоқда. Илмий-тадқиқот ишларидан келиб чиққан ҳолда ишни таъкидлаш керакки, мавзу илмий-назарий, фалсафий ва диний аҳамиятга эга бўлиб, жахон архивларида қўп асрлик тарихга оид қимматли маънавий мероснинг сақланишидан далолат беради.

Ушбу мақола туркий-ислом қўлёзмалари санъатининг фалсафий, диний, ахлоқий ва эстетик қадриятларини ўрганишга бағишланган. Кириш қисмида мавзунинг долзарблиги кенг талқин қилинади. Сўнгра муаллиф туркий ва бошқа алломаларнинг ислом маданияти таъсирида яратган асарларини тарихий манбалар ва шу мавзуга оид қўлёзма китобларда ўрганади. Тадқиқот ишининг якуний қисмида мавзунинг илмий янгилиги умумлаштирилади, асосий илмий натижалар мақолада акс эттирилади. Мақолада тадқиқотдан келиб чиқадиган асосий хулосалар ва қоидалар ҳам келтирилган.

Таянч сўз ва иборалар: *ислом, фалсафа, дин, қўлёзма, қадриятлар, хаттотлик, миниатюра, эбру.*

Abstract. *Manuscripts stored in libraries, museums and archives of the world reflect the centuries-old history of civilizations, and attract with their philosophical and religious significance. Turkic-Islamic culture, which is part of the world cultural heritage, has made a significant contribution to the history of science. In this regard, the disclosure of the philosophical, religious, ethical and aesthetic values of Muslim manuscripts and their involvement in research sounds relevant. The handwritten works created by the Turkic people are rich in examples of calligraphy, miniatures and ornaments. In handwritten books, written with the use of perfect stationery, the level of elegance of miniatures, ornaments and tazkhibs, ornaments is especially high, which in general increased the beauty of the binding made in the oriental style. Today, these works are not only researched from a scientific point of view, but are also the spiritual heritage of the past, preserved as museum relics. Based on the research work, it should be noted that the topic has a scientific-theoretical, philosophical and religious significance, and testifies to the preservation in the world's archives of the valuable spiritual heritage of centuries-old history.*

The article is devoted to the study of the philosophical, religious, ethical and aesthetic values of the art of Turkic-Islamic manuscripts. The introduction broadly discusses the relevance of the topic. The author then examines the works created by Turkic and other scholars under the influence of Islamic culture in historical sources and manuscript books on the topic. The final part of the research work summarizes the scientific novelty of the topic, the article reflects the main scientific results. Also, the work presents the main conclusions and provisions arising from the study.

Keywords and expressions: *Islam, philosophy, religion, manuscript art, values, calligraphy, miniature, Ebru.*

Мусулманские рукописи являются весьма ценной сокровищницей человечества, которые могут отображать исламскую культуру, исламскую философскую мысль, и все ее богатство с особенностями художественного оформления. Исследование и продвижение этого сокровища являются основными факторами в культурной политике.

Рукописные книги мировых рукописохранилищ, музеев и библиотек на разных языках свидетельствуют о богатой истории культуры народов, говоривших на этих языках. Так как, письменность - играет важную роль в истории культуры, обогащении культурного наследия всего человечество. Для каждого народа рукописная книга имеет значение и играет немаловажную роль в изучении и сохранении исторических корней и культурного наследия. Рукописи – это письменные источники, которые ставят перед исследователем очень много важных задач: необходимость уточнить, когда и где была написана, тип и размер бумаги, характеристика каллиграфии, метод нумерации страниц, виды водяных знаков (филигранов), связь между орнаментами и миниатюрами с содержанием рукописи, чернил и красок, переплет...

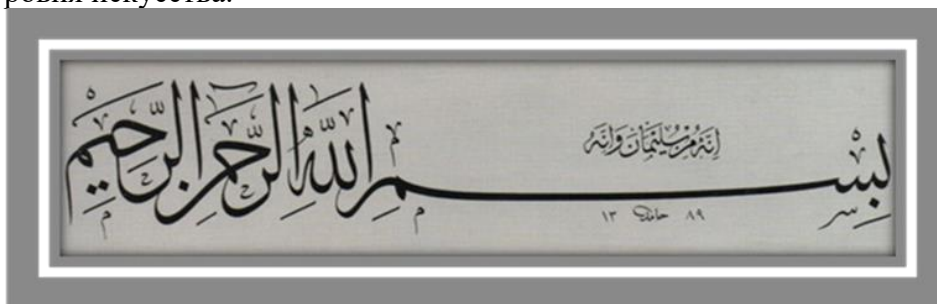
Художественно оформленные и иллюстрированные средневековые рукописи тюркских народов, являются персонификацией мусульманского искусства. Так как эти произведения состоят не только из текста. В каждой книге есть труд нескольких мастеров искусств Востока - каллиграфов, миниатюристов, позолотчиков, орнаменталистов, переплётчиков и других.

Красота исламской каллиграфии – есть отражение красоты мышления. Это «путь» каллиграфа к Всевышнему.

Одной из самых ярких особенностей исламской мысли является тот факт, что существование абсолютного и объективного бытия имеет прекрасную форму. Красота – это то, что само по себе существует в бытии. Потому что «(Аллах)... (который) превосходно создал все что сотворил» (ас-Саджда 32/7).

Высокие ценности, религиозно-нравственные принципы были скоплены вокруг мусульманского письма, которое отражает философию ислама.

Пророк Мухаммед (С.А.С.), обладавший тонким и эстетическим вкусом, поощрял писцов Корана к красивому и четкому писанию, также рекомендовал писать «Бесмеле» (Во имя Аллаха Милостивого и Милосердного) в радующим глаз видении и таким образом показывал цель поднятия писания до уровня искусства.

«Бесмеле» с почерком «суль».

«Бесмеле» в форме Тугра

Не только каллиграфия, но и другие мусульманские рукописные искусства также сформировались вокруг моральных ценностей Ислама. И каждый мастер внес свой эстетический вклад в создаваемое произведение. В этих, изящно, профессионально переплетенных, украшенных с большим эстетическим вкусом, причем с подобающей скромностью, одновременно имеющих глубокий философский смысл и большую ценность с точки зрения искусства, письменных источниках, т.е. рукописях, одним из самых больших достоинств является работа каллиграфа. Как подчеркивал Али Хареви, для того, чтобы стать каллиграфом, необходимо обладать пятью качествами: быть внимательным, понимать текст, обладать сильными руками, уметь трудиться, иметь при себе лучшие для письма чернила, бумагу и ручку.

В рукописных книгах, написанных с использованием совершенных канцелярских принадлежностей, особенно высок уровень изящности миниатюр, украшений и тазхибов, орнаментов, что повышало в целом красоту переплета, выполненного в восточном стиле. Сегодня эти произведения не только исследуются с научной точки зрения, но и являются духовным наследием прошлого, сохраняются как музейные реликвии. Джахангир Кахраманов, подчеркивая, что Рукописный Фонд Азербайджана является богатейшим музеем азербайджанской книжной культуры, отмечает, что «образцы прикладного декоративного искусства, связанные с книжным изобразительным искусством, книжной культурой средневековья, должны оцениваться как исключительные художественные сокровища.

Иллюстрации и миниатюры к рукописям показывают, что азербайджанские мастера при изготовлении художественно оформленных рукописей, наряду с использованием достижений миниатюры Ближнего и Среднего Востока, способствовали своим творчеством дальнейшему развитию искусства народов Востока, создали здесь самобытные традиции, заняв впоследствии почетное место в сокровищнице мировой художественной культуры.

Исследование искусства миниатюры, особенностей художественного оформления рукописных книг в Азербайджане, творчества каллиграфов, мастеров набойки, орнаменталистов является неотложной научной задачей. Своего исследования ждет также и история книжной культуры».

Следует отметить, что не только в Азербайджане, но и во всем тюркоязычном ареале в рукописях, а также в их копиях, сделанных мюстенсиками (переписчиками), часто встречаются тазхибы (золочение). Это говорит о том, что как в Азербайджане, так и в других тюркоязычных странах, этот вид искусства был достаточно распространен и сыграл существенную роль в тюрко-исламской и азербайджанской истории рукописей, культуре и искусстве в целом.

Тазхиб – это декор, сусальные украшения в рукописных книгах, мюрегге, изготовленные путем нанесения золотой пыли или краски. Подобные произведения называются мюзеххеб, а те, кто выполняют работу, связанную

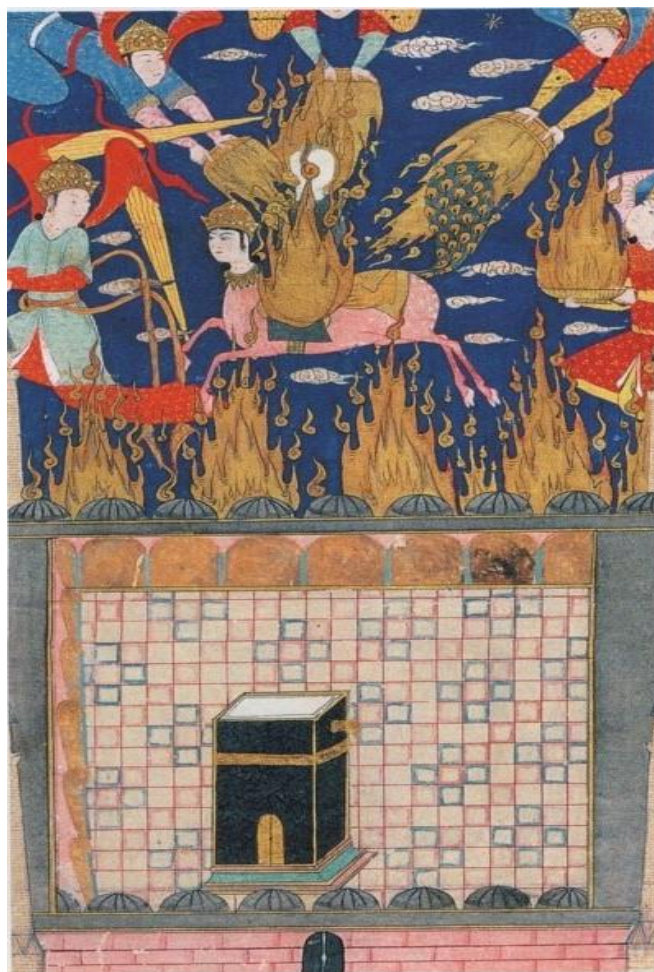
с тазхиб, именуются мюзаххибами. С арабского языка это слово (тазхиб) переводится как золочение, но вместе с тем смысл слова этим не ограничивается: здесь имеется в виду работа не только с сусальным золотом, но и украшение книги красками в целом. Некоторые мюзаххибы рисовали цветные декоры, работали также и в жанре миниатюры.

Тазхиб Священного Корана
Институт Рукописей им.Физули НАН Азербайджана

В рукописных произведениях обычно богато декорировались закладки, внешние части книги, заголовки текстов, начало текста, а также разделы внутри текста. В конце книги обычно располагались хаттима или кетебе.

Миниатюра широко представлена в изобразительном искусстве исламского мира. Сельджук Мюлайим отмечал, что она не выходит за рамки картинки мышления. Тем не менее, нужно отметить, что миниатюра отражает мировоззрение самого художника. В тюрко-исламской культуре в миниатюрной живописи присутствуют различные стили. Это во многом объясняется географическим фактором. От Анатолии до Северной Африки, от Ирана и Месопотамии до Центральной Азии культура тюрко-исламского миниатюрного искусства, обладающая особой эстетикой, формировалась и веками развивалась в разных условиях.

Мирадж Пророка (САС)
«Сийери-Неби» (Дублин)

В исламском мире искусство рисования не было под запретом, но его интерпретировали более абстрактно, в соответствии со взглядами и убеждениями общества. Эвлия Челеби в своей работе «Саяхат-наме» отмечает, что IV Халиф писал о том, как Хазрети Омар в двадцать первый год хиджры выпустил медную монету, на которой с одной стороны были изображены аяты, а с другой — фигуры. Омейяды, аббасиды, айюбиды, атабеки, сельджуки также выпускали монеты и медальоны с изображениями.

С. Акбулут Эрсой перечисляет следующие известные миниатюрные школы разных времен: школа Тебриз, школа Шираз, школа Багдад, школа Hetat, школа Казвин, школа Исфахан и школа Османской империи «Ахли-Хираф».

Турецко-исламское искусство Эбру (мраморная бумага), как и другие исламские рукописные искусства, обладает уникальными технологиями, историческим развитием и философскими ценностями.

Эбру использовалась в каллиграфии и была частью искусства переплетного дела с самых ранних времен. Он использовался для украшения внутренней части обложек книг или же бордюров рукописного листа.

В конце семидесятых годов прошлого века профессор Угур Дерман, в своем произведении под названием «Эбру в турецком искусстве», перечисляет следующие фигуры в истории тюрко-исламского искусства:

- Мастер под псевдоним Шебек, который упоминается в трактате «Тертиб-и-Рисале-и-Эбри» (XVI-XVII вв.)

- Хатиб (XVIII век)
- Шейх Садик Эфенди (XIX век)
- Хазарфен Эдхем Эфенди (XIX-XX вв.)
- Назиф Эфенди (XIX век)
- Сами эфенди (XIX-XX вв.)
- Азиз Эфенди (XIX-XX вв.)
- Неджмеддин Окяй (XX век)
- Абдулкадир Кадри Эфенди (XIX-XX вв.)
- Бекир Эфенди (XX век)
- Сами Окяй - средний сын Наджмеддина Окяй (XX век)
- Саджид Эфенди - младший сын Наджмеддина Окяй (XX век)
- Мустафа Дюзгюрман (XX век)
- Ниязи Сайин (XX век).

В наше время есть много известных художников Эбру. Но следует отметить, что они делятся на две группы: классики и новаторы.

Башир Айвазоглу описывает искусство мраморной бумаги следующим образом: «Эбру - увлекательное искусство; перед художником, который полностью понимает его язык, открывается другой мир, то есть мир абстрактной красоты. И чуть позже он понимает, что существует гармония между цветами и абстрактными изображениями. Процесс подготовки Эбру («Бумага мраморности») - это загадка и путешествие открытий, даже своего рода мистический опыт. Представленная работа не является отражением или описанием какого-либо явления. Это впечатление и моменты путешествия к бесконечной красоте».

Неизвестно, когда и где возникло искусство мраморной бумаги. Эбру, в Туркестане на чагатайском тюркском языке назывался «Эбре». Говоря об историческом развитии Угур Дерман связал это искусство с «лиу-ши-шиен» которые возникли в Китае с VIII века и «суминагаши» в Японии с XII века.

Это искусство также называлось Эбри, что означало на персидском языке «облако», было перенесено из Туркестана в Иран по Шелковому пути в начале XVI века. В последние столетия в тюрко-исламском мире «Эбри» называется как «Эбру».

Западное название бумаги Эбру - «Турецкая бумага» или «Турецкая мраморная бумага». Во вводной части книги «Buntpapier» показано, что Эбру возникла в Туркестане. «Buntpapier» был опубликован в Европе.

В арабском мире Эбру называют «varaqı-l-mucezza» (мраморная бумага). Писание и книга всегда были священными в сознании мусульман, которые принимают чудо Священного Корана. Следовательно, в исламском мире Эбру занимает особое место среди рукописных искусств.

В искусстве Эбру используются краски не растворимые в воде, и они не содержат жиров. Красители измельчаются на очень тонкой мраморной поверхности путем дробления с помощью ручного камня в водных средах, а затем каждый цвет помещается в отдельные контейнеры. Для воды Эбру использовали «zemk-i-kitre» (камедь трагаканта), чтобы довести эту воду до слегка липкой консистенции. Поэтому эту турецкую воду называют «китрели су». Желчные же кислоты используются для диспергирования краски без образования осадка на дне чаши, а также для поддержания натяжения на поверхности. Измельченные красители берут в маленькие горшки и обсыпают специальной кистью для Эбру. Этот процесс требует мастерства художника. По поводу кисти надо сказать, что это не обычная кисть. Для изготовления этой кисти используются ветки розы и конский хвост.

Следующим этапом подготовки мраморной бумаги является: бумагу начинают медленно скользить по воде вправо или же влево. Таким образом, воздух не может проникнуть между бумагой и водой. Для этого предпочтение отдается матовой бумаге, которая может впитывать воду, а не полированной бумаге. Если есть воздушный пузырь между бумагой и водой, он не вступает в контакт с водой и, следовательно, не может впитывать краску. Чтобы удалить этот зазор, который выглядит как цветное пятно на бумаге, этот кусок бумаги прокалывают иглой для удаления воздуха. В течение пятнадцати секунд узоры воды Эбру отражаются на бумаге. Мастер берет бумагу с краев, которые находятся рядом с ним, и тянет ее вперед.

Бумагу, извлеченную из воды Эбру, укладывают на длинные и узкие доски для сушки. После сушки бумаги, она полируется с помощью инструмента под названием «mihre», который состоит из двух ручек. Когда вода для мраморной бумаги не используется, верх воды покрывается кусочком бумаги для предотвращения образования пленки, поскольку вода содержит трагакантовую камедь. Образцы Эбру можно проявить только один раз, и невозможно получить этот рисунок на второй бумаге. Эбру - это произведение искусства, которое ни каким образом не повторяется. Если даже повторить всю процедуру от и до копия не будет идентичной.

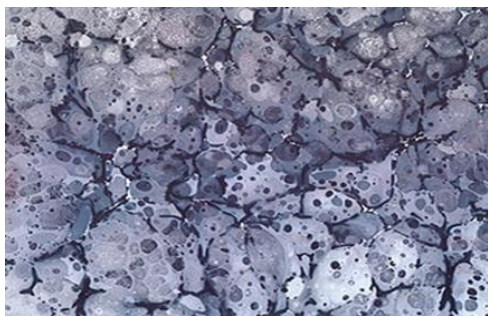
Основываясь на своем опыте, Угур Дерман отмечает, что из воды Эбру можно получить до 600 листов мраморной бумаги.

В исламском мире Эбру известен как пример искусства, которое дает более быстрые результаты, чем любые другие ремесла. Можно упомянуть

следующие виды турецко-исламского искусства мраморной бумаги: «Баттал», «Сепме» (распыленный), «Чичекли» (цветочный), «Шал» (шал), «Хатиб», «Хафиф» (легкий мрамор), «Бюль-бюль йувасы» (гнездо соловья), «Дараглы» ('дараг' = гребень), «Кумлу» (песчаный), «Аккасе», «Йазылы» (письменный) и т.д.

Для приготовления «Баттал Эбру» распыляют краску над «мраморной водой». Для приготовления этого типа эбру не нужно использовать такие инструменты, как расческа и шило. Мастерство Эбру умело видно по тому, как он готовил свой «Баттал Эбру». По словам покойного Мустафы Дюзгурмана, «мраморная бумага Баттала - первая школа Эбру». Этот вид Эбру имеет различные типы, такие как «Гарзи-Кадим» (древний стиль), «Сомаки Баттал» (тип мрамора), «Нефтли Баттал» (нефтяной баттал) и «Сепме Баттал» (распыленный баттал).

«Баттал Эбру»

«Шал Эбру»

Хикмет Барутчугиль отмечает, что «Гарзи-Кадим Баттал Эбру» был разработан Мустафой Дюзгурманом. Со временем также были разработаны различные типы Баттал Эбру.

После распыления красителя иглой или одним волоском из лошадиного хвоста быстро выполняли движения вперед и назад, влево и вправо. Эбру, приготовленный этим методом, называется «Дарама» (расчесывание) или «Гель-Гет Эбру» (приходи и уходи). Если эти действия будут выполняться нерегулярно и по кругу, то это будет «Шал Эбру». Эбру, образованные спиральными формами от краев к центру с помощью иглы, называются «Бюль-Бюль Ювасы» (соловьиные гнезда).

После изготовления всех этих типов Эбру, о которых мы говорим, на них распыляют масляные или светлые красители. В данном случае они называются «Сепмели баттал», «Сепмели гель-гет» и «Сепмели шал». При выполнении такого Эбру главное условие - разбрызгивать краску с высоты и быстрыми движениями.

Один из видов Эбру является «Чичекли Эбру» (цветочный), который в тюркском мире упоминается как Эбру Наджмеддина. Наджмеддин Окйай был основателем такого типа мраморной картины Эбру.

Следует отметить, что время от времени художники ссылаются на цветы, придавая им разные значения и описывая их как в природе, так и в стиле. В тюркско-исламском мире цветы, такие как тюльпаны, розы, гвоздики, гиацинты и т.д., каждый имеет свое религиозное и философское значение, и каждый символизирует что-то. Символы, которые находят свое отражение в художественном оформлении рукописей, являются одним из основных объектов исследования в истории религии. Интерпретация этих символов также входит в область исследований философии религии.

«Чичекли Эбру»

«Бюль-бюль йувасы»

В тюркско-исламском мире, особенно среди последователей суфизма, философия Эбру широко интерпретируется. Омар Фарук Дерре отмечает, что Эбру, как маленькая книга вселенной. Эта книга дает читателю уникальную возможность понять тайну вселенной и ее глубокий смысл. Эбру - это отражение завесы истины в воде. Эбру - это сочетание великой и малой воли. Художник Эбру распыляет краску на поверхность, но он никогда не знает, как будет выглядеть картина. Он может только догадываться, основываясь на своем опыте. Когда он делает свою работу, он с нетерпением ожидает результата опираясь на «таваккуль». (Таваккуль – с арабского языка обозначает исламскую концепцию опоры на Бога или «веры в Божий план».) Он после каждого творения Эбру восхваляет Бога с чувством таваккуль. Аль-Газали, который считает «таваккуль» состоянием сердца, подчеркивает, что это плод веры в таухида и совершенство благодати Аллаха. Мыслитель оценивает значение этого состояния сердца как доверие к доверенному сердцу, то есть Богу.

Когда мы смотрим на историю мировой культуры, мы видим, что материальные и духовные ценности, созданные каждым народом, сильно влияют друг на друга. Ни одна культура не была изолирована, все они были

взаимосвязаны. Турецкое искусство Эбру, которое сохранилось сотни лет, является бесценным примером искусства Востока, а также сегодня очаровывает мир своей загадкой.

В конце шестнадцатого века мраморная бумага, которая была взята европейскими путешественниками из Стамбула в Германию, а затем в Францию и Италию, и была принята как «Мраморная бумага» или «Турецкая мраморная бумага». Конечно, со временем эти бумаги приобрели различия в художественном понимании по мере распространения в Англии и Америке.

Использование в книге «мраморной бумаги» В.Чарльза сделало это искусство популярным на Западе в XIX веке. Йозеф Халфер, немецкий производитель немецкого происхождения, разработал и продвигал эту область в Европе и Соединенных Штатах.

Как отмечается в статье «Влияние турецкого мраморного искусства на западные модернистские школы», Эбру давно привлекает внимание Европы. В качестве замечательного примера исламского искусства Эбру оставил свой след в ряде модернистских школ на Западе в конце XIX и начале XX веков. Следов Эбру можно увидеть в некоторых областях движения «Абстракционизма». Стоит отметить, что художники-абстракционисты того периода использовали непонятные коды, знаки, символы и эзотерические идеи, которые требовали высокого интеллекта и эрудиции. Абстракционизм - это абстрактная передача неестественного возбуждения и чувств художника искусством живописи и скульптуры. Его представители противопоставили выражение личного мира художника реальному изображению объективного существования. Основным принципом кубизма является отражение объективного мира, его реальностей через геометрические фигуры (цилиндр, конус, куб, пирамида и т. д.).

Как один из модернистских стилей живописи, основной творческий стиль Ташизма (ташизм, образованный от французского слова 'la' tache') - это роспись, которая включает в себя разбрасывание краски на холсте и образование различных пятен. Крайний субъективизм, отказ от полного понимания мира, создание произведений искусства под влиянием бессознательности являются характерными чертами художников-ташистов. Есть сходство, несмотря на некоторые различия в стиле работы и технике. Сравнения и анализ показывают, что модернистские западные школы находятся под влиянием искусства и философии тюрко-исламского мира.

Пол Джексон Поллак, американский художник и представитель абстрактного экспрессионизма, клал холст на пол и тащил контейнер с краской, чтобы он пролился на холст и образовал различные формы. Поллак, который не знал, что будет в конце работы, объяснил стиль так: «Я не боюсь изменений или искажений изображений, которые будут в моих картинах. Я просто помогаю раскрыть содержание картины. Однако, если между мной и картиной нет никакой связи, она станет грязной и

нерегулярной. Нет, если эта картина является проявлением гармонии, это означает, что вы можете вернуть ее обратно». Эти идеи совпадают с мнением некоторых турецких мастеров Эбру.

В середине прошлого века использование линий и пятен, которые распылялись на холсте, не думая о холсте, было широко популярно среди художников-ташистов на Западе и в Соединенных Штатах.

В наше время искусство Эбру стало широко распространено и в России. Это искусство принято считать «искусством турецкого Эбру». Татьяна Кириллова, русскоязычная художница, назвала Эбру «молитвой» мастера. Эбру определенно требует, чтобы человек развивал свое внутреннее «Я», понимал свой собственный мир, был открыт к инновациям, которые разум не может постичь. В тюрко-исламском мире, по словам мастера Эбру формируется волей Создателя, здесь человек является лишь посредником.

Существуют разные взгляды на формирование, распространение и влияние Эбру на мировую культуру. Картина на воде, которая сегодня известна и любима как «турецкое мраморное искусство», основана неизвестным художником и в неизвестном географическом пространстве несколько веков назад.

В XX веке в Турции Мустафа Дюзгюрман, который дал новое дыхание искусству Эбру, в своем прозаическом произведении дал обширную информацию об истории Эбру, ее типах, технологии приготовления, материалах и аксессуарах, цветах и мотивах, скрытых в этом искусстве, а также о его философии. В целом исполнение разных видов искусства объединяет как высокие гуманистические ценности, так и мир деликатных чувств и мыслей, превращая их в фактор активного развития и прогресса. Это означает, что рукописное искусство является очень ценным культурным и интеллектуальным наследием благодаря их познавательному влиянию во все исторические периоды.

Чувство красоты как главная особенность эстетики, в исламском мышлении считается «доказательством порядка», который является одним из доказательств существования Аллаха. Исламская каллиграфия, турецкое искусство Эбру, которые создают с этим чувством красоты, с течением времени оказали влияние не только на тюркский мир, но и на западный мир тоже, и послужили поводом для создания некоторых философских школ. Таким образом, они стали идейным атомом ряда модернистских школ, которые погрузили всю Вселенную в новый «мир магии».

В тюркско-исламском мире, особенно среди последователей суфизма, философия Эбру широко интерпретируется. Омер Фарук Дерекотелак отмечает, что «Эбру» похож на маленькую книгу Вселенной. Эта книга дает читателю уникальную возможность понять тайну Вселенной и ее глубокий смысл. Эбру - это отражение завесы истины в воде. Эбру - это сочетание великой и малой воли. Художник Эбру распыляет краску на поверхность, но он

никогда не знает, как будет выглядеть картина. Он может только догадываться, основываясь на своем опыте. Когда он делает свою работу, он с нетерпением ожидает результата с «Таваккуль», то есть с большой верой. (Значение «Таваккуль» по-арабски - опора на Аллаха или «вера в Божий план»). Он после каждого творения Эбру восхваляет Бога с чувством таваккула. Аль-Газали, который считает «таваккуль» состоянием сердца, подчеркивает, что это плод веры в таухида и совершенство благодати Аллаха. Мыслитель оценивает значение этого состояния сердца как доверие к доверенному сердцу, то есть Всевышнему.

РИСКУЛОВ ШОХЖАХОН

таянч докторант, ТДШУ

XIX асрнинг иккинчи ярмида Афғонистоннинг ички сиёсати ва халқаро муносабатларда Англия

Аннотация. Мазкур мақолада XIX аср иккинчи ярмида Афғонистоннинг ички ва ташқи сиёсати, мамлакатнинг биринчи инглиз-афғон урушидан сўнг оғир ижтимоий сиёсий танг аҳволга тушиб қолганлиги, Англия билан Афғонистоннинг ўзаро сиёсий муносабатлари ва улар ўртасидаги турли хил музокаралар, ҳокимият тепасига қайтган Дўст Муҳаммаднинг мамлакатни бирлаштириши сиёсатини олиб боришига ҳаракат қилиши, унинг Афғонистонни марказлашган давлатга айлантириши, ҳокимиятни қайта қуриши ва уни ислоҳ қилиши йўлида барча сиёсий ҳаракатларни бошидан бошлашига тўғри келганлиги, бир неча йиллик шиддатли урушнинг оқибатлари кўплаб инсонларнинг қурбон бўлишига ва у сиз ҳам қашшоқ бўлган мамлакатнинг иқтисодий ҳаётига жиддий пўтур етганлиги, Дўст Муҳаммаддан сўнг ҳокимият тепасига келган Шер Алихон мамлакат ичидида тинчлик ва осойишталикни ўрнатишига ҳаракат қилганлиги, мамлакат ичкарисида амалга оширган кенг ислохотлари ёритилади.

Таянч сўз ва иборалар: Афғонистон, Дўст Муҳаммад, Ҳирот, Қандаҳор, Панжоб, Эрон, Шер Алихон, Англия.

Аннотация. В данной статье описываются внутренняя и внешняя политика Афганистана во второй половине XIX века, тяжелое социально-политическое положение страны после Первой англо-афганской войны, политические отношения между Англией и Афганистаном и различные переговоры между ними, попытки Дуст Мухаммеда, вернувшегося к власти, провести политику объединения страны, его стремление с самого начала начать все политические действия по превращению Афганистана в централизованное государство, перестройке власти и ее реформированию, освещается тот факт, что последствия нескольких лет ожесточенной войны привели к многочисленным человеческим жертвам и серьезно подорвали экономическую жизнь страны, Шер Алихан, пришедший к власти после Дуст Мухаммеда, пытался установить мир и спокойствие внутри страны, провел обширные реформы внутри страны.

Опорные слова и выражения: Афганистан, Дуст Мухаммед, Герат, Кандагар, Пэнжаб, Иран, Шер Алихан, Англия.

Abstract. *This article describes the internal and foreign policy of Afghanistan in the second half of the XIX century, the difficult socio-political situation of the country after the First Anglo-Afghan War, the political relations between England and Afghanistan and various negotiations between them, the attempts of Dust Mohammed, who returned to power, to pursue a policy of unification of the country, his desire from the very beginning to begin all political actions to transform Afghanistan into a centralized state, the restructuring of power and its reform., highlights the fact, that the consequences of several years of fierce war led to numerous human casualties and seriously undermined the economic life of the country, Sher Alikhan, who came to power after Dust Mohammed, he tried to establish peace and tranquility inside the country, that he carried out extensive reforms inside the country.*

Keywords and expressions: *Afghanistan, Wakhan, Kafiristan, A.E.Snesarev, B.L.Tageev, D.V.Potyata, Gerirod, Khazars, Sher Aliخان, England.*

Кириш. Марказий Осиё муҳим геополитик минтақа ҳисобланиб, Афғонистон бўлса унинг асосий стратегик нуқтасини эгаллаган эди. Лекин бу даврда минтақага икки йирик мустамлакачи давлат тобора яқинлашиб келмоқда эди. Бири шимолдан, бир неча асрлардан бери Марказий Осиё давлатлари билан ўзаро сиёсий ва иқтисодий алоқаларга эга бўлган, бу даврга келиб Марказий Осиёнинг шимолий ҳудудлари устидан ўз ҳукмронлигини қарор топтириб бўлган Россия бўлса, иккинчиси эса жанубдан, Ҳиндистон субконтинентида ўз устуворлигини ўрнатган ва тизимли равишда шимолга қараб силжиб бораётган Англия эди. Шубҳасиз бу икки мустамлакачи давлат ҳам янги бозорларга, ҳамашё манбаларига, қолаверса стратегик қулай ҳудудларга эга бўлиш учун минтақани ўз таъсирига олиш ва ўз ҳукмронлигини ўрнатиш мақсадига эришишга ҳаракат қилишарди. Шу боисдан бу ўлка борасида инглиз-рус рақобати вужудга келди ва у бутун XIX аср халқаро муносабатлар тизимининг устувор йўналишларидан бири бўлиб қолди. Инглиз-рус муҳолифлиги кейинчалик “Катта ўйин” деб аталган янги номга эга бўлди. Англиянинг ташқи тажовузкор сиёсатининг устувор мақсадига айланган Афғонистон масаласи инглиз-афғон урушларини келтириб чиқарди. Биринчи инглиз-афғон урушидан сўнг Афғонистон мамлакат сифатида тарқоқ ҳолга келиб, бунинг натижасида мамлакат ичкарисида кучли иқтисодий ва ижтимоий-сиёсий бўҳрон бошланди. Урушдан сўнг Афғонистон амирлигининг бош устивор вазифаси мамлакатни бирлаштириш ва сиёсий, иқтисодий ислоҳотлар ўтказишдан иборат эди.

Мақсад ва вазифа: Ушбу ҳудудда олиб борилган кўплаб тарихий тадқиқотлар шуни кўрсатдики, Афғонистон қадимдан Марказий Осиёни Ҳиндистон ва Эрон билан ўзаро бир-бирига боғлайдиган кўприк вазифасини бажарган. Ушбу омил ҳудуд учун долзарб аҳамият касб этиб, империяларнинг диққатини ўзига жалб этарди. Афғонистонга, айниқса, XIX асрнинг иккинчи ярмида Россия ва Британиянинг геополитик нуқтаи назардан қизиқиши кучайди. Бунга сабаб сифатида Британия колонияси бўлган Ҳиндистоннинг Афғонистон билан чегарадош эканлиги бўлса, Россия империяси таъсиридаги Ўрта Осиё жанубий ҳудудларининг ҳам Афғонистон шимоли

билан қўшни эканлиги эди. Афғонистон минтақаси ер ости ва усти бойликларидан ҳам кўра, унинг муҳим стратегик нуқтада жойлашганлиги ушбу империяларнинг диққат эътиборини тортарди. Шу мақсадда Британия ва Россия ушбу ҳудудни ўрганиш учун кўплаб тадқиқотчиларни жўнатганлиги, юборилган тадқиқотчилар мамлакатда турли-хил ниқоблар остида ҳаракат қилганлиги, уларнинг Афғонистоннинг сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий аҳволи билан боғлиқ тадқиқотларини тўплаш ва қиёсий таҳлил қилишдан иборат эди.

Натижалар ва мулоҳаза: Британия мустамлака сиёсатини олиб берувчи ҳукмрон доира вакиллари Панжоб аннексия қилинганидан кейинги дастлабки йилларда янги босиб олинган ҳудудларда яшайдиган урушқоқ халқлар ва қабилалар устидан ўз назоратларини ва тинчликни мустаҳкамлаш учун катта куч сарфлади ва шунинг учун ҳам дарҳол шимолга қараб босқинчилик сиёсатини давом эттириш имконияти бўлмади. Ҳиндистондаги халқаро вазият ва аҳвол инглиз дипломатиясининг Дўст Муҳаммад билан яқин алоқалар ўрнатишга мажбур этди. Аслида эса Британия ҳукмрон доиралари учун устувор вазифа Дўст Муҳаммад ҳукуматининг ташқи сиёсати устидан назорат ўрнатиш, Афғонистон ва унинг амиридан Эронга қарши иттифоқчи сифатида фойдаланиш ва Ўрта Шарқда рус сиёсатига қарши ошқора ва яширин курашда қуроли сифатида фойдаланишни мақсад қилган эдилар. Шунинг учун ҳам инглизлар Амирни бир неча йил давомида пул ва қуроли аслаҳа билан қўллаб-қувватлаб турганлар. Инглиз мустамлакачилик сиёсатини олиб борувчи ҳукмрон доира етакчиларининг мақсадларидан яна бири Дўст Муҳаммад билан муносабатларни яхшилаш орқали Марказий Осиё хонликларига кириб бориш учун қулай шарт-шароитлар яратиш эди¹. Ўз навбатида Дўст Муҳаммад ўз ҳокимиятини мустаҳкамлаш ва Афғонистонни бирлаштириш учун Ост-Индия компанияси билан муносабатларини тартибга солди. Биринчи навбатда Дўст Муҳаммад Қандаҳор ва Ҳиротни ўз ҳокимиятига бирлаштиришни кўзлаб, ундан моддий ва дипломатик ёрдам олиш мақсадида Англия билан алоқаларини мустаҳкамлашга тайёр эди.

Дўст Муҳаммад ва Ҳиндистондаги инглиз маъмурлари ўртасидаги дастлабки келишув афтидан, инглизлар амирни тутқунликдан озод қилгач, биринчи инглиз-афғон уруши тугаганидан сўнг эришилгандир². (1840 йил ноябр ойида бўлиб ўтган Парвона жангида Дўст Муҳаммад инглизлар томонидан мағлубиятга учратилади. Муваффақиятга эриша олмаган Дўст Муҳаммад қуроли кучларини тарқатиб юборади ва Кобулга қайтиб борганида инглиз генерали Макнотенга таслим бўлади. 1840 йил ноябрь

¹ Khalfin. *Politica Rossi v Sredney Azii (Russia's Policy in Central Asia)* Moskow, OOO "Vostochnoy literatury" Publ., 1960. 53 p.

² Fayz Muhammad Khotib ibn Said Muhammad Mugul (Sirāj al-tavārīkh) "Xurufiya Dar al-Saltana", 1912. 191 p.

ойида Дўст Муҳаммад ва унинг оиласи инглизлар томонидан Ҳиндистонга олиб борилади ва Лудианда қўним топади. Ост-Индия компанияси унга йиллик 300 минг рупий миқдоридagi нафақа тайинлайди. Дўст Муҳаммад Ҳиндистонга юборилганидан кейин Кобул тахтига инглизлар қўмаги билан Шужо ул-Мулк ўтиради. Британия ҳукмронлигига қарши 1841-йилда Афғонистонда халқ қўзғолони бошланади. Натижада 1842-йилнинг апрелида инглизлар томонида ҳокимият тепасига келган Шоҳ Шужо ул-Мулк ўлдирилади. Шундай қилиб кейинчалик инглизлар Дўст Муҳаммадни озод этишади ва унга Кобулга қайтиб ўз ҳокимиятини қайтариб олишни таклиф қиладилар. Шу тариқа У Афғонистонга қайтиб, иккинчи марта Кобулда Амир тахтини эгаллайди¹.) 1851-1854-йиллар воқеалари натижасида Дўст Муҳаммад тамомила Англия билан алоқаларни яхшилаш йўлига киради. Уни бунга ундаган бевосита сабаблардан бири Ҳиротга Эрон томонидан бўладиган таҳдид эди².

Ҳиротни ўз ҳокимиятига қўшиб олишни истаган Дўст Муҳаммад Эрон шоҳига ҳар қандай йўл билан бўлса ҳам Ҳиротга киришига йўл қўймасликка тайёр эди. 1851 йилнинг кузидан Кобул амири ва Эрон ҳукумати ўртасидаги муносабатлар анча ёмонлашди³.

1854 йилнинг иккинчи ярмида бошланган Дўст Муҳаммад билан инглизларнинг дастлабки музокаралари Ост-Индия компаниясининг Пешовардаги вакили Г.Эдвардсга топширилди. Бир неча ой давомида Г.Эдвардс Кобул амирини биринчи қадамни ташлашга ва Ҳиндистон генерал-губернаторига расмий музокаралар ўтказиш таклифи билан мурожаат қилишга ундаш мақсадида яширинча ҳаракат олиб борди. Ниҳоят Г.Эдвардс кўзланган мақсадга эришади яъни 1854 йилнинг 6 ноябрида Ҳиндистон генерал-губернатори Дальхузига Дўст Муҳаммаддан қутилган хабарни юборади.

Музокаралар олиб бориш учун Пешоварга Дўст Муҳаммад ўзининг тахт вориси Ғулум Ҳайдархонни юборади. Инглизлар томонидан музокараларни Панжобдаги Ост-Индия компаниясининг бош комиссари Лоуренс олиб борди. Афғонистон амири номидан музокараларни олиб борган Ғулум Ҳайдархон Англия томонидан Лоуренс ўртасидаги олиб борилган музокаралар натижасида 1855-йил 30-мартда бу икки давлат ўртасида шартнома тузилади. Ушбу тузилган шартнома учта моддадан иборат эди⁴. Шартноманинг биринчи моддаси амир Дўст Муҳаммад ва унинг ворислари билан Ост-

¹ Rijkhov K.V. vse monarkhi mira. Musulmanskii Vostok v XV-XX vv (All the monarchs of the world. Muslim East in the XV-XX centuries) Moscow, ООО "Veche" Publ., 2004. 191-193 p.

² P.P. Bushev. Great I anglo-iranskaya voyna (Herat and the Anglo-Iranian War) Moscow, ООО "vostochnoy literaturi" Publ., 1959. 37-46 p.

³ P.P. Bushev. Great I anglo-iranskaya voyna (Herat and the Anglo-Iranian War) Moscow, ООО "vostochnoy literaturi" Publ., 1959. 52-53 p.

⁴ P.P. Bushev. Great I anglo-iranskaya voyna (Herat and the Anglo-Iranian War) Moscow, ООО "vostochnoy literaturi" Publ., 1959. 218-219 p.

Индия компанияси ўртасида ўзаро дўстлик ва тинчликни ўрнатишдан иборат эди. Шартноманинг 2 ва 3-моддаларида Аҳдлашувчи томонлар бир-бирининг ҳудуди яхлитлигини ҳурмат қилишни ўз зиммаларига олдилар. Бундан ташқари шартноманинг баъзи бир қисмлари тўғрисида савол туғиларди, яъний Дўст Муҳаммад “дўстимнинг дўсти менинг ҳам дўстим душмани эса душманим” мазмунидаги мажбуриятни олган эди, Ост-Индия компанияси эса бундай мажбуриятни олмаган эди. Бундан кўришиб турибдики шартнома тенг ҳуқуқли эмас эди, чунки шартнома шартлари Англия учун жуда фойдали ва бир томонлама афзалликларга эга эди. Англия афғон амиридан иттифоқчи давлатлар ўртасидаги одатий мажбуриятларни ўз зиммасига олмаган ҳолда иттифоқчига эга бўлди. Дўст Муҳаммад Ост-Индия компанияси ҳудудининг яхлитлигини ҳурмат қилишга, шунингдек Пешовар ва 1849 йилда Британия мустамлакачилар томонидан қўлга киритилган бошқа афғонлар яшайдиган ҳудудларга эгалик қилиш ҳуқуқи тан олишга ўз навбатида, Афғонистон бу ҳудудларни қайтариб олиш даввосидан воз кечишга ваъда беради.

1855 йилда тузилган шартномада назарда тутилган бир томонлама иттифоқ мажбуриятларига кўра Афғонистон ерларининг анчагина қисми бундан ташқари Афғонистон ташқи сиёсий фаолиятини юритиш ишлари ҳам инглизлар назоратига ўтади. Бунинг эвазига Дўст Муҳаммад инглизлардан пул ва қурол кўринишидаги ёрдам олади шунингдек Ост-Индия компанияси мамлакат ички ишларига аралашмаслик ва Қандаҳорни мамлакат таркибига қўшиб олишга тўсқинлик қилмасликка ваъда беради¹.

Қулай фурсатдан фойдаланган Дўст Муҳаммад Қандаҳор вилоятини кўшиб олиш режаларини амалга оширишга киришади. Кўҳендилхон вафотидан сўнг (1855-йил августда) Қандаҳор сардорлари ўртасида ҳокимият учун кураш авж олди. Эрон ҳукумати ҳам бу вазиятдан фойдаланишни мақсад қилган эди, аммо Дўст Муҳаммад ундан илгарироқ ҳаракат қилади яъни Кўҳендилхоннинг ўғли билан адоватда бўлган Раҳмдилхон ўртасида Қандаҳорда юзага келган қарама-қаршилик туфайли Дўст Муҳаммаддан ёрдам сўраб уни Қандаҳорга таклиф қилади бундан фойдаланган Дўст Муҳаммад қариндошлар орасида тинчлик ўрнатиш баҳонасида Қандаҳорда ўз кўшини билан пайдо бўлади. Аслида эса Дўст Муҳаммаднинг мақсади Қандаҳорни ўз мамлакати таркибига қўшиб олиш эди. Охир-оқибат 1855-йил ноябрда Қандаҳор вилоятини бошқарган Сардорларни ҳокимиятдан маҳрум қилиб вилоятни ўз салтанатига қўшиб олади. Бу мамлакатни бирлаштириш йўлидаги муҳим қадам бўлди.

1856-йилда Англия ва Эрон ўртасидаги зиддият инглиз-форс урушига сабаб бўлди натижада инглиз дипломатияси Дўст Муҳаммад билан

¹ Rishtiya.S.K. Afghanistan v XIX veke (Afghanistan in the XIX century) Moscow, OOO “inostranniy literatura” Publ., 1958. 244 p.

муносабатларни янада мустаҳкамлашга ҳаракат қилди. Англия-Эрон урушининг бошланишига асосий сабаблардан бири бу Ҳиротнинг 1856-йил 26-октябрда форс қўшинлари томонидан бир неча ой қамал қилиниб босиб олинishi бўлди¹. Натижада Англия 1856 йил 1 ноябрда Эронга уруш эълон қилди.

Инглиз қўшинлари Эрон жанубида ҳарбий амалиётлар олиб борди. 1856-йил декабр ва 1857-йил бошларида Буюк Британия ҳарбий қўшинлари форс қўшинларига бир қанча талофатлар етказиши натижасида Бушир портини қўлга киритди. Инглиз-форс уруши давом этаётган пайтда инглиз ҳукумати Дўст Муҳаммад ҳузурига майор Лэмсден бошчилигидаги сиёсий миссия вакиллари юборади. Лэмсден Қандаҳорга келиб, у ерда Эронга шарқдан зарба бериш режасини тузади².

Эрон билан тинчлик шартномаси имзоланиши билан тугаган босқинчилик уруши Англияга сезиларли фойда келтирмади. Бунинг устига Эрон шоҳи Ҳиротга бўлган даввосидан воз кечиш мажбуриятини бажармади. Инглиз-форс уруши тугагани ҳақида маълум бўлгач Ҳиротдаги шох ҳокимияти шаҳарни афғон сардорларига топширади. Сардорлар ўртасида давом этган курашда Эроннинг фаол ёрдами билан ғалабага эришган Дўст Муҳаммаднинг жияни ва куёви Султон Аҳмадхон Баракзай эронликлар тарафига ўтиб кетади. Султон Аҳмадхон Эрон шоҳининг ҳукмронлигини тан олиб, Шоҳнинг номи жума намозида хутбада ўқилишини билдиради.

Буюк Британия ва Эрон ўртасидаги музокараларнинг дастлабкиси Истанбулда бошланади. Бироқ музокаралар инглизлар форслар учун номақбул талабни яъни буюк вазир истеъфосини илгари сурганидан кейин тўхтатади. Тез орада музокаралар Парижда қайтадан бошланади ва 1857 йил 4 апрелда тинчлик шартномаси имзоланилади. Шартнома шартларига кўра, Эрон Ҳиротни Афғонистонга қайтариши, Британия элчиси Техронга қайтгач инглизлардан узр сўраши, савдо шартномаси тузиш ва форс кўрфазиддаги қул савдосига қарши курашда ҳамкорлик қилиши назарда тутилган эди³. Хуллас Инглиз-форс урушига сабаб бўлган Ҳиротни форслар Дўст Муҳаммад назоратига топширади ва бошқа Афғонистон ички ишларига аралашмасликни билдиради. Инглиз қўшинлари эса Ҳиндистонда бошланган сипоҳийлар қўзғолонини бостириш учун у ерга жўнаб кетади.

1857-йилнинг сентябридан 1858-йилнинг мартигача Тейлор бошчилигидаги инглиз миссияси Ҳиротда бўлади. Ҳирот ҳукмдорининг Эрон шоҳига бўлган вассаллигини тугатиши ва Ҳирот хонлигида Англия таъсири ўрнатилишига эришиш эди. Бундан ташқари миссияга ҳарбий-жосуслик фаолиятини ҳам олиб бориш топшириғи юклатилган эди. Ҳиротда юқорида таъкидланганидек, Дўст Муҳаммаднинг жияни Султон Аҳмадхон ҳокимият тепасига келиб, Эрон шоҳининг сюзеренитетини тан олган эди.

¹ P.P. Bushev. Great I anglo-iranskaya voyna (Herat and the Anglo-Iranian War) Moscow, ООО "vostochnoy literaturi" Publ., 1959. 75-79 p.

² Bellew, Journal of political mission, pt. II.

³ <https://ru.wikipedia.org/wiki/>

Тейлор Султон Аҳмадхонга Англия ҳимоясида бўлишни таклиф қилади. Бунинг эвазига Тейлор томонидан илгари сурилган талабларнинг қабул қилиниши Англиянинг Ҳирот хонлиги устидан ҳукмронлигига олиб келиши мумкин эди. талаблар шундан иборат эди: Ҳирот вазирининг Британия ҳукумати томонидан тайинланиши, хорижий агентларнинг Ҳиротга киришига йўл қўймаслик мажбурияти, Султон Аҳмадхоннинг ўғилларидан бирининг Ҳиндистонга гаровга юборилиши ва бошқалар эди¹.

Бироқ Тейлор миссияси ўзига юклатилган вазифаларни бажара олмади. Бунга сабаб сифатида Ҳиндистонда бошланган сипоҳийлар исёни оқибатида Англиянинг Ўрта Шарқдаги мавқейининг заифлашуви эди. Эроннинг Ҳиротдаги таъсирига қарши Миссия ходимлари томонидан олиб борилган амалий ҳаракатлар кутилган натижаларни бермади. Ҳирот ҳукмдорига пул ва қурол юбориб, қўллаб-қувватлаш қийин бўлиб қолди, чунки Ҳиндистон кўзғолонини бостирилиши улкан маблағлар талаб қилар ва Ҳиротга зарур бўлган таъминотлар бормай қолган эди.

Натижада Британия мавқейининг заифлашишидан фойдаланган Эрон ҳукумати 1857-йил 4-мартдаги Англия-Эрон тинчлик шартномасининг “Эроннинг Ҳирот устидан ҳукмронликка бўлган даъвосидан воз кечиш” тўғрисидаги 6-моддасидаги шартларни бажаришдан бош тортади. Кейинги беш йил давомида Ҳиротни Султон Аҳмадхон бошқарди, у эса ўзини Эрон шоҳининг вассали деб тан олди, ёки ҳеч бўлмаганда Шоҳ ҳукумати билан дўстона муносабатларни сақлаб қолди.

Ҳиротни ўз таъсирига бўйсундира олмаган инглиз мустамлакачилик сиёсати раҳбарлари узок ўйланишлардан сўнг, Ҳирот масаласини Дўст Муҳаммад ихтиёрига топширади. Англиянинг ҳар қандай ҳолатда ҳам Ҳиротнинг Афғонистон таркибига қўшилишига қарши чиқмаслик тўғрисидаги розилигини олган Дўст Муҳаммад 1862 йил июнь ойи охирида Қандаҳордан 32 замбарак ва 16 минг кишилик қўшин билан йўлга чиқади. У июль ойи охирида Ҳиротга кириб боради ва шаҳарни қамал қилади. Қамал ўн ой давом этади. Қамал пайтида Ҳирот ҳукмдори Султон Аҳмадхон вафот этади, аммо унинг ўғиллари қаттиқ туриб қальани ҳимоя қилишни давом эттирадилар. Шунга қарамасдан 1863 йил 28 май санасида Ҳирот ишғол қилинди.

Ҳиротнинг Афғонистонга қўшиб олиниши Дўст Муҳаммаднинг афғон ерларини бирлаштириш сиёсатининг сўнгги йирик муваффақияти бўлди. У 1863 йил июнь ойининг бошларида вафот этади. Унинг Афғонистонни бирлаштиришга қаратилган фаолияти хотираси шарафига Афғонистон тарихчилари томонидан унга “Амир ул-кабир” унвони берилади².

¹ P.P. Bushev. Great I anglo-iranskaya voyna (Herat and the Anglo-Iranian War) Moscow, OOO “vostochnoy literaturi” Publ., 1959. 161 p.

² Rishtiya.S.K. Afghanistan v XIX veke (Afghanistan in the XIX century) Moscow, OOO “inostranniy literatura” Publ., 1958. 264 p.

Дўст Муҳаммад давлати унчалик марказлашмаган эди; ҳаттоки мамлакат таркибига кирган вилоятлар ўртасида мустаҳкам иқтисодий алоқалар мавжуд эмас эди. Кўплаб маҳаллий феодаллар айирмачилик ҳаракатида бўлиб, Дўст Муҳаммад бошқарув даврида улар бироз заифлашган бўлсада бироқ улар бутунлай йўқ қилинмади.

Дўст Муҳаммад вафот этган пайтда фақатгина амирнинг тўнғич ўғли Афғонистон Туркистони ҳокими Муҳаммад Афзалхондан ташқари қолган барча ўғиллари Ҳиротда бўлган. Дўст Муҳаммад вафотидан бир неча кун ўтгач Дўст Муҳаммаднинг ўғилларидан бири Муҳаммад Аъзамхон Ҳиротдаги жомъа масжидида жума намозига йиғилганларга Шер Алихонни Афғонистоннинг янги амири деб эълон қилади. Шу тариқа Дўст Муҳаммаддан сўнг Афғонистон амири Шер Алихон бўлади.

Орадан кўп вақт ўтмай Шер Алихон ўз оиласи ва Ҳиротни қўлга олишда иштирок этган қўшинларнинг бир қисми билан Кобулга жўнаб кетади. Ҳиротда катта сонли қўшинни қолдиради. Қўшин таркибига мунтазам пиёдалар бўлинмалари, артиллерия, дурроний, гилзай, қизилбош қабилалари суворийлари ва бошқа афғон қабилаларининг отличлари кирган¹. Шер Алихон Ҳиротнинг ҳукмдори этиб ўзининг учинчи ўғли ҳали балоғатга етмаган Муҳаммад Ёқубхонни тайинлайди.

Аввалига барча ака-укалар Шер Алихон ҳокимиятини тан оладилар, аммо бир мунча вақт ўтгач, тахт учун шиддатли кураш бошланади. Биринчи бўлиб амир ҳокимиятига Муҳаммад Аъзамхон қарши чиқади. Келажакда у бир неча йил давомида Шер Алихоннинг мурасасиз душмани бўлиб қолди ва у амирга қарши курашда бошқа ака-ука ва ҳарбий раҳбарларни ҳам ўз тарафига оғдирди. Шер Алихоннинг асосий рақиби Муҳаммад Афзалхон бўлиб, унинг асосий мақсади тахтга Муҳаммад Аъзамхонни кўтариш эди. 1864 йил бошида қуролли кураш бошланади. Муҳаммад Аъзамхон ўша пайтда Зурматда бўлиб, Хуст ва Куррамда аскарлар тўплаётган эди. Бироқ у Шер Алихон томонидан унга қарши юборилган олти минг қўшинни даф қилиш учун етарли куч тўплашга улгуролмайди, натижада у Афғонистондан 150 нафар отлич билан шимолий Ҳиндистоннинг Қухат шаҳрига кетишга мажбур бўлади. Британия ҳукумати унга кунига 100 рупий миқдоридаги нафақа таъинлайди. Бир мунча вақт ўтгандан сўнг Муҳаммад Аъзамхоннинг отлич бўлинмаси сони камайиб кетганлиги сабабли бу моддий ёрдам миқдори 50 рупийгача камайтирилади². Шунга қарамасдан Муҳаммад Аъзамхон Равалпинди шаҳрида Британия ҳукуматининг ҳомийлигидан баҳраманд бўлишда, Афғон қабила сардорларининг ўзаро фитна ва низоларида иштирок этишда давом этади. Ўша пайтларда Афғонистонда вужудга келган кўплаб фитна ва иғволарнинг илдизи унга бориб тақаларди.

¹ Fayz Muhammad Khotib ibn Said Muhammad Mugul (Sirāj al-tavārīkh) “Xurufiya Dar al-Saltana”, 1912. 258-262 p.

² Fayz Muhammad Khotib ibn Said Muhammad Mugul (Sirāj al-tavārīkh) “Xurufiya Dar al-Saltana”, 1912. 264 p.

Британия ҳукумати Афғонистонда бошланган тахт учун ўзаро кураш авж олганлиги сабабли янги амир Шер Алихонни тан олинисини атайлаб кечиктиради. Афғонистонда тахт учун кураш бошлангач, инглиз мустамлакачи маъмурлари Шер Алихоннинг рақибларини ва ўзини ҳам пул ва қурол билан таъминлаб ўзаро ички низоларни келтириб чиқаради. Масалан 1866 йилда Муҳаммад Афзалхон Кобулни, 1867 йилда Қандаҳорни эгаллаб олади. Шер Алихон бир неча жангларда мағлубиятга учраб Ҳиротга чекинади, у ерда қайтадан куч тўплайди, ҳатто ўз таъсирини Афғонистон Туркистонига ҳам кенгайтиради. Афғонистоннинг бўлиниб кетишидан манфаатдор Британия мустамлакачилик сиёсати раҳбарлари Муҳаммад Афзалхонни Кобул ва Қандаҳор амири деб тан олишга ошиқади. Аммо 1867 йил 7 октябрда Муҳаммад Афзалхон вафот этади ва Кобул Муҳаммад Аъзамхон қўлига ўтади. Бироқ унинг ҳокимияти омонат эди чунки У нуфузли афғон феодаллари орасида етарли обрўга эга эмас эди. Бундан ташқари жияни Абдурахмон (Муҳаммад Афзалхоннинг ўғли) билан ҳам оралари бузилган эди. Абдурахмон ўзининг куч-қудрати ва ҳарбий қобилияти туфайли бир неча бор Шер Алихон устидан ғалаба қозонишга муваффақ бўлган эди. Амакиси билан ораларига совуқчилик тушганлиги сабабли Абдурахмон Кобулдан чиқиб кетишга мажбур бўлади ва шимолга қараб, яъни Афғонистон Туркистонига йўл олади. У шимолий Афғонистонда бир мунча куч тўплаб Ҳиротга юриш қилмоқчи бўлади. Аммо Ҳиротга мўлжалланган юриш амалга ошмайди. Шер Алихон Ҳиротда ҳукмронлик қилишда давом этади.

1868-йил Афғонистондаги ўзаро ички курашлар Шер Алихон фойдасига хизмат қилади. У Ҳиротдан Қандаҳорга ўғли Ёқубхон бошчилигидаги қўшинни Муҳаммад Аъзамхон ва ўғиллари ҳимоя қилаётган Қандаҳорни эгаллаб олиш учун юборади ва 1868 йил апрель ойида шаҳар бўйсундирилади. Бир оз муддатдан сўнг Шер Алихон Ғазни ва Кобулга ҳужум уюштирди. Бу орада ўз қўшинлари томонидан ташлаб кетилган Муҳаммад Аъзамхон Кобулдан қочиб кетишга мажбур бўлди. У мамлакат шимолига жияни Абдурахмон ёнига жўнайди. Улар биргаликда тез орада Ғазни атрофида пайдо бўлади ва Шер Алихонга қарши ҳаракатга ўтади. Бироқ улар муваффақиятга эриша олмади, чунки шаҳар аҳолиси уларни Ғазни шаҳрига киргизишмайди. Ғазни шаҳри атрофида Муҳаммад Аъзамхон ва Шер Алихон тарафдорлари ўртасидаги тўқнашув қарийб бир ой давом этади. Ниҳоят бу жангда Шер Алихоннинг қўли баланд келади ва шаҳарга кириб келади.

Рақиблар ўртасидаги ҳал қилувчи жанг 1869 йилнинг январь ойида Зурматда бўлиб ўтади. Бу уруш Шер Алихоннинг мутлоқ ғалабаси билан якунланади. Натижада ўз қўшинлари, қурол-аслаҳалари ва хазинасидан айрилиб қолган Муҳаммад Аъзамхон ва Абдурахмон Афғонистонда жангни давом эттиришдан умидини узиб чет элга қочишга мажбур бўладилар. Узоқ саргардонликдан сўнг Абдурахмонга рус ҳукумати унга сиёсий қочоқ мақомини беради. Чор ҳукумати унга Самарқанддан бошпана ва нафақа

пули тайинлайди. Абдурахмон 1880 йил охиригача ватанига қайтгунига қадар Самарқандда қолади¹.

1868-йил охири 1869-йил бошларида Шер Алихон амир тахтини ва Дўст Муҳаммад давлатининг 1863-йилгача бўлган давирда мамлакат таркибига кирган барча ҳудудларида ўз ҳокимиятини мустаҳкамлашга ва кўп йиллик ўзаро ички урушларга барҳам беришга ҳаракат қилди. Марказий ҳукуматни мустаҳкамлаш, унинг феодал гуруҳларга қарамлигини бартараф этиш ва ўзбошимча қабила бошлиқларини жиловлаш учун Амир аввало интизомли кўшин ва пулга мухтож эди.

Шер Алихон келгусидаги фаолиятининг муваффақияти учун ташқи ёрдамга таянишга мухтож эди ва унга инглизлар томонидан таклиф қилинган ёрдамни қабул қилди, чунки охириги вақтларда давом этган ўзаро ички курашларда инглизлар унга ёрдам берган эди ва ўз навбатида инглизлар Ўрта Шарқда инглиз-рус рақобатининг кучайиши билан Афғонистонда ўз таъсир доирасини яна бир бор кенгайтиришни мўлжаллаганди. Шер Алихон отасининг сиёсатидан фарқли ўлароқ инглизлар билан музокаралар олиб борган ва улардан турли хил ёрдамлар ҳам олган. Аммо у мамлакат мустақиллигини сақлаб қолишга ва давлат суверенитетини хавф остига қўймасликка ҳаракат қилган.

Шер Алихон Ҳиндистон вице-қироли лорд Майо таклифини қабул қилиб у билан 1869 йил март ойида Ҳиндистоннинг Амбал шаҳрида учрашади. У ерда бўлиб ўтган музокаралар чоғида Шер Алихон Британия тарафидан келажакда ўз давлатининг ички ишларига аралашуш ва Амир ва унинг ворисларидан бошқа "Афғонистонда ҳеч кимни дўст деб тан олмаслик" мажбурияти ҳақида кафолатлар олишга ҳаракат қилди. Бироқ лорд Майо Шер Алихоннинг ушбу истакларини бажаришдан бош тортди. Бунинг устига У Шер Алихон томонидан ўзининг мэьросхўри ва тахт вориси этиб Абдуллажоннинг таъйинлиниши ҳуқуқини Англия тан олиши тўғрисидаги декларатив ҳужжатни ҳам рад этади. Шунга қарамай, бу музокаралар чоғида инглизлар Шер Алихонга Афғонистон ички ишларига аралашмасликка ва унга моддий ёрдам кўрсатишга рози бўлдилар. Натижада Шер Алихон Британия ҳукумати томонидан 6 лак рупий, 6500 дона милтик, тўрт дона муҳосара қуроли олти дона замбарак ва бошқа моддий ёрдамларни қабул қилиб олади.

Ҳиндистон сафаридан қайтгач, Шер Алихон мамлакат ичкарасида туб ислохотларни амалга оширишни ўз қўлига олади. Амир энг долзарб ҳисобланган: солиқ ва ҳарбий соҳани ислоҳ қилишдан бошлайди. Россия архивларида сақланиб қолган маълумотларга кўра, кўшни Эрондаги Россия дипломатик вакилларининг билдиришича бу вақтга келиб Афғонистон сардорлар ўртасида ўзаро бўлиб олинганди². Улар барча солиқларни ўзлари

¹ V.M.Masson., V.A.Romodina. Istoriya Afghaniystana (History of Afghanistan) Moscow, OOO "Nauka" Publ., 1964-1965. 239 p.

² V.M.Masson., V.A.Romodina. Istoriya Afghaniystana (History of Afghanistan) Moscow, OOO "Nauka" Publ., 1964-1965. 240 p.

йигарди, фақатгина жуда оз миқдордаги солиқларни ҳукуматга топширарди, аммо улар “давлат учун зарур бўлган қўшинни ўз маблағлари билан сақлаб туришлари шарт эди”. Амир Шер Алихон йирик вилоятлардаги сардорларнинг ҳукуматга бўлган таъсирини камайтириш мақсадида улардан молиявий бошқарув тизимига оид барча мажбуриятларини олиб қўяди ва доимий ҳаракатдаги қўшин тузишга, қабила сардорлари эса қўшиндаги амир томонидан тайинланган зобитларга бўйсунуши белгиланилади. Бу қўшин таркиби 26 минг аскардан иборат эди¹.

Тарихий адабиётларда Шер Алихон Афғонистонда қўлланиладиган маҳсулот эвазига тўланадиган солиқларни йиғиш тизимидан воз кечиб, фақат нақд пул эвазига ер солиғи учун ҳақ олиш тизимига ўтишга қарор қилгани ҳақида ҳам маълумотлар бор². Бироқ бу қарор агар қабул қилинган бўлса ҳам эҳтимол амалга оширилмаган чунки мамлакатнинг шимолий ҳудудларида Шер Алихон ҳукмронлиги охирида ҳам эски солиқ тизими асосан амалда бўлган³.

Шер Али Хон режалаштирган солиқ тизимидаги ислоҳотларни амалга ошириш бўйича батафсил маълумотлар тарихий манбаларда келтирилмаган. Аммо Солиқ тушумларининг умумий миқдори Шер Алихон бошқарув даврида тахминан икки баробар кўпайган. Бу ўсиш қисман шимолдаги ҳудудларнинг мамлакат таркибига қўшиб олинганлиги билан боғлиқ бўлиши мумкин, бу эса давлат хазинасига катта даромад келтирган.

Шер Алихон Ҳиндуқушдаги босқинчилик сиёсатини қайта бошлайди ва Маймана ва бошқа айрим ўзбек хонликларига қарашли ҳудудларни бўйсундиради. Масалан 1869 — йилда Қундуз, 1873-йилда эса Бадахшон забт етилади.

Маълумотларга кўра Шер Алихон ҳукмронлик йиллари бошларида унинг солиқ тушумларидан хазинасининг йиллик даромади 10 миллион рупийга етгани аниқланган. Бу миқдорнинг қарийб ярми Кобул ва Қандахор вилоятлари ҳиссасига тўғри келган. Амир Шер Алихоннинг ўзи рус вакиллари билан суҳбатда (эҳтимол бироз бўрттирилгандир), ўз ҳукмронлиги охирида афғон давлатининг йиллик даромади 20 миллион рупий миқдорига етганини, Кобул шаҳрининг асосий даромад манбаи савдо эканини таъкидлаган⁴.

Давлат маъмурияти ва ўсиб бораётган қўшин сонини сақлаш учун Шер Алихоннинг амалга оширган солиқ сиёсати XIX асрнинг 70-йиллари бошларида омманинг доимий норозилигига сабаб бўлган. Амир доимий

¹ Khalfin. Proval britanskoy agressii v Afghanistana (The failure of British aggression in Afghanistan) Moscow, ООО “Sotsialno-ekonomicheskoy literaturi” Publ., 1959. 76 p.

² Sykes, A history of Afghanistan, London, vol “MacMillan and Co. Ltd” Publ., 1940. 78 p.

³ Yavorskiy. Puteshestviye russkovo posolstvo (The journey of the Russian Embassy) Saint Petersburg, Publ., 1883. 233 p.

⁴ Yavorskiy. Puteshestviye russkovo posolstvo (The journey of the Russian Embassy) Saint Petersburg, Publ., 1883. 164 p.

равишда пулга мухтож бўлиб, фавкулудда ҳарбий солиқлар солган. Мамлакат шимолида амир қўшинлари томонидан босиб олинган вилоятлар аҳолисининг аҳволи айниқса оғир эди. Шер Алихоннинг қабила сардорлари ва раҳнамоларига қарши амалга оширган чора тадбирлари кўплаб феодалларнинг ҳам норозилигига сабаб бўлди¹.

Шер Алихон марказий ҳокимиятни мустаҳкамлаш мақсадида маъмурий бошқарув тизимини такомиллаштиришга киришди. Шу жумладан У 13 кишидан иборат бўлган кенгаш тузади, унинг вазифаси амирга мамлакатни бошқариш бўйича маслаҳатлар беришдан иборат эди. Аммо тез орада бу кенгаш амир томонидан тугатилади. Шер Алихон пойтахт Кобулда эса давлат полициясини ташкил этади. Бу эса унинг амалга оширган ислохотлари орасидаги бирмунча муваффақиятлиси бўлди².

Шер Алихон давлатнинг ҳарбий қудратини мустаҳкамлашда муайян ютуқларга эриша олди. Бунга ўсиб бораётган инглиз босқинчилари томонидан йилдан-йилга янги истилочилик хавфининг вужудга келиши ва Англиянинг Афғонистонга нисбатан очикдан очик агрессив сиёсатга ўтиши сабаб бўлди. Мунтазам қўшинни шакллантириш катта қийинчиликлар билан амалга оширилди. Масалан амир ҳарбий ислохотларни бошлаш арафасида қўшин ихтиёрида етарлича қурол аслаҳалар мавжуд эмасди. Шунинг учун амир Шер Алихон аҳоли қўлида бўлган қуролларни мамлакат ҳарбий кучларига топшириш тўғрисида фармойиш чиқаради. Ушбу фармон мамлакат аҳолисининг катта норозилигига сабаб бўлди, ҳаттоки Кобул ва Кўхистонда ҳукуматга қарши очикдан очик чиқишлар бўлди. Натижада ҳукумат ушбу фармоннинг ижросини тўхтатиб қўйди³.

Бироқ Шер Алихон Афғонистонда мажбурий ҳарбий хизматни жорий эта олмади. Бироқ У мунтазам ҳаракатдаги қўшин сонини кўпайтира олди ва мустаҳкамлади. 1878 йилнинг кузига келиб афғон қўшини 68 та (бошқа манбаларга кўра, 40 тагача) пиёдалар батальонлари (ҳар бир батальон 600 нафар аскардан иборат эди) ва 16 отлик полкдан (ҳар бир полкда 500 нафар отлик бор эди) ташкил топган эди. Афғон қўшинининг умумий сони қарийб 50 минг нафар эди⁴. Артиллерия қўшинида 300 дан ортик замбарак бор эди. Лекин бу замбаракларнинг кўпчилиги турли калибрли бўлиб, бунинг устига улар анча эскирган ва отишга яроқсиз, шунингдек Шер Алихон қўшинининг катта қисми яхши қуролланмаган ва етарлича таъминланмаган эди. Ҳазинада

¹ Khalfin. Proval britanskoy agressii v Afghanistana (The failure of British aggression in Afghanistan) Moscow, ООО "Sotsialno-ekonomicheskoy literaturi" Publ., 1959. 77-78 p.

² V.M.Masson., V.A.Romodina. Istoriya Afghanistana (History of Afghanistan) Moscow, ООО "Nauka" Publ., 1964-1965. 242 p.

³ Khalfin. Proval britanskoy agressii v Afghanistana (The failure of British aggression in Afghanistan) Moscow, ООО "Sotsialno-ekonomicheskoy literaturi" Publ., 1959. 77 p.

⁴ L.N.Sobolyev. Anglo-Afghanskaya voprosa (Anglo-Afghan feud) Moscow, ООО "RGB" Publ., 1880. 196 p.

қўшинни сақлаб туриш учун доимо етарлича маблағ бўлмас ва аскарлар кўпинча қўшимча иш излашга мажбур эдилар.

Шунга қарамасдан Шер Алихон томонидан тузилган қўшиннинг жанговар тайёргарлиги ва зобитларнинг амирга сўзсиз бўйсунуши билан ажралиб турган. Шунингдек Шер Алихон мунтазам афғон армиясини ташкил этишда инглиз ҳарбий низомларини пушту тилига таржима қилишни буюрган.

Шер Алихон мамлакатда маданият ривожини масаласида ҳам бир қанча ислохотларни амалга оширади, шу жумладан матбуотга ҳам алоҳида эътибор қаратади. Унинг бошқарув даврида Афғонистонда тошбосма усулда китоблар босиб чиқарилади. 1875 йилда мамлакат тарихида биринчи “Шамс ун-наҳр” газетаси нашрдан чиқади ва у 1879 йилгача босиб чиқарилади. Афғонистонда биринчи марта замонавий усулдаги почта алоқа хизмати ташкил этилади. У Афғонистоннинг асосий шаҳри ҳисобланган Кобулни Пешовар билан боғлайдиган стратегик аҳамиятга эга бўлган алоқа воситаси эди. Бу замонавий алоқа воситасидан фақат амирнинг маъмуриятигина эмас, балки оддий фуқаролар ҳам фойдаланиш имкониятига эга эди. Шунингдек Афғонистонда почта маркаларини ҳам чиқариш бошланди¹. Шер Алихон бошқарув даврида янги йўللари солиш ва таъмирлаш чораларини ҳам кўради, бундан ташқари қурол-яроғ ишлаб чиқарадиган завод ва Кобул яқинида Шеробод деб номланган янги шаҳар қурилишини бошлайди.

Шер Алихон ташаббуси билан бошланган ўзгаришлар мамлакатнинг иқтисодий ва маданий ривожланишига ҳисса қўшиши лозим эди. Аммо Шер Алихоннинг мамлакатда амалга ошираётган ислохотларига инглизлар қарши бўлиб уни тўхтатишга ҳаракат қилишган. Шунга қарамасдан мамлакатни қайта қуриш сиёсатини Шер Алихон изчиллик билан олиб борган.

Шер Алихон шахс ва ҳукмдор сифатида ўткир ақл соҳиби бўлган. У доимий равишда халқаро сиёсатга қизиқарди, нафақат Афғонистон билан қўшни давлатларнинг сиёсий-иқтисодий аҳволидан балки Европадаги энг муҳим воқеалар ва дипломатик музокаралар ҳақидаги маълумотлардан ҳам хабардор эди². Шер Алихон нафақат Бисмарк ва Горчаков каби замонавий Европа дипломатлари фаолияти билан таниш бўлиб қолмай, балки Европа давлатлари тарихи билан боғлиқ билимларга ҳам эга эди³.

Хулоса. Ер юзининг шундай минтақалари, ҳудудлари борки, улар табиий ва турли-туман қазилма бойликлари билан эмас, айнан географик жойлашуви билан йирик империялар эътиборини ўзига жалб этади. Марказий Осиёнинг стратегик муҳим минтақасида жойлашган Афғонистоннинг сиё-

¹ Yavorskiy. Puteshestviye russkovo posolstvo (The journey of the Russian Embassy) Saint Petersburg, Publ., 1883. 91-92 p.

² Yavorskiy. Puteshestviye russkovo posolstvo (The journey of the Russian Embassy) Saint Petersburg, Publ., 1883. 132-151 p.

³ Yavorskiy. Puteshestviye russkovo posolstvo (The journey of the Russian Embassy) Saint Petersburg, Publ., 1883. 229 p.

сий курашлар ва фитнеслар марказига айланиб қолаётганининг асосий сабаби ҳам шунда.

XIX аср охири XX аср бошларида Англия ва Россия Афғонистонга шунчаки мамлакат сифатида эътибор қаратиб қолмай, балки уни ўз мамлакатларининг оstonаси сифатида кўради. Сабаби Британиянинг босқинчилик сиёсати режасида бўлган Эрон ва Марказий Осиё ерларига ҳарбий юришлар олиб борилган тақдирда Афғонистон энг муҳим ҳарбий амалиётларга тայёргарлик кўрадиган майдон сифатида бошланғич нуқта, Россия учун эса жанубий сарҳадларининг хавфсизлиги учун Афғонистон буфер зона вазифасини бажариши лозим эди.

ABIROV VALISHER

Basic doctoral student, TSUOS

Problems of ethnogenesis and ethnic history of the uzbek people in modern history source research

Abstract. *The study of the ethnogenesis and ethnic history of the Uzbek people began in the last quarter of the XIX century. In the twentieth century, many scientific researches have been conducted in this field. After the independence of Uzbekistan, the study of this topic has become a topical issue. In addition to ethnographic, archeological, anthropological, linguistic researches, the problems have been studied in the field of source studies. In the first years of independence, various scientific approaches to study ethnogenesis and ethnic history of the Uzbek people emerged. Researchers have abandoned the ideological stereotypes that prevailed in the Soviet era and conducted scientific research. The writing of historical works changed theoretically and methodologically, and began to write the history of the people objectively. The theoretical and methodological approach that emerged during the Soviet era and the use of published literature also continued. Source studies made researches in the field of the history of the Turkic peoples, their historical formation, geographical location, ethnic processes, the role of the Turkic peoples in public administration, socio-economic relations of the Turkic peoples in the Middle Ages. Much attention was paid to highlighting the place of the Turkic peoples in history. Ancient Arabic-Persian sources explored ethnic and ethno-political processes in the Central Asian region. During the years of independence, the study of ancient Chinese sources developed. In the ancient Chinese sources it has collected information about the peoples of Central Asia. The names and location of the unknown Turkish tribes have been clarified. The literature published by the source scholar Ablat Khodjaev provided with new information on the history of the peoples of Central Asia in ancient Chinese sources. Researcher X.M.Mamadaliev studied the peoples of the region, ethnic processes in Central Asia in the IX-XII centuries, in particular, the formation of the ethnogenesis of the Uzbek people, the processes of statehood on the basis of Arabic sources. In recent years, Shamsiddin Kamoliddin interpreted the terms “Uzbek” and “Uzbekistan” in ancient Arabic-Persian sources. There are also articles about Uzbek tribes.*

During the years of independence, as a result of source studies, a number of scientific works, a small number of dissertations, many articles on the ethnogenesis and ethnic history of the Uzbek people were published. A number of issues on the subject remained open. The article provides a systematic analysis of the study of this problem in source studies. The views and scientific approaches of source scholars on the ethnogenesis and ethnic history of the Uzbek people are also covered.

Keywords and expressions: “Uzbek”, “Uzbekistan”, ethnogenesis, ethnic history, ancient written source, source studies, Turkic tribes, proto-Turks, Aryans, Uzbek people.

Аннотация. Ўзбек халқи этногенези ва этник тарихи масаласини ўрганиши XIX аср сўнги чорагидан бошланди. XX асрда масалага оид кўплаб илмий изланишлар олиб борилди. Ўзбекистон мустақилликка эришгандан сўнг, ушбу мавзунини ўрганиши долзарб масала сифатида кўтарилди. Этнографик, археологик, антропологик, лингвистик тадқиқотлар билан бир қаторда манбаиunosлик соҳасида ҳам муаммо тадқиқ этилди. Мустақиллик дастлабки йилларида ўзбек халқи этногенези ва этник тарихи масаласини ўрганишида турли хил илмий ёндашувлар вужудга келди. Тадқиқотчилар совет даврида ҳукм сурган мафкуравий қолипларидан воз кечиб илмий изланишлар олиб бордилар. Тарихий асарлар ёзиши назарий-методологик жиҳатдан ўзгариб, халқ тарихини ҳолис ёзиши бошланди. Совет даврида пайдо бўлган назарий-услубий ёндашув ва наир этилган адабиётлардан фойдаланиши ҳам давом этди. Манбаиunosлик тадқиқотларда туркий халқлар тарихи, уларнинг тарихий шаклланиши, географик жойлашуви, этник жараёнлар, давлат бошқарувида туркий халқларнинг ўрни, ўрта асрларда туркий халқларнинг илтимой-иқтисодий муносабатлари каби масалалар ўрганилди. Туркий халқларнинг тарихида тутган ўрнини ёритишига кўпроқ эътибор берилди. Араб-форс тили қадимги манбаларда Марказий Осиё минтақасидаги этник ва этносиёсий жараёнлар тадқиқ этилди. Мустақиллик йилларида қадимги хитой манбаларини ўрганиши ривожланди. Қадимги хитой манбаларида Марказий Осиё халқларига оид маълумотлар тўпланди. Номаълум бўлган туркий уруғлар номлари, жойлашуви масалаларига аниқлик киритилди. Манбаиunos олим Аблат Хўжаев томонидан наир этилган адабиётлар қадимги хитой манбаларида Марказий Осиё халқлари тарихига оид янги маълумотларни тақдим этди. Тадқиқотчи Х.М.Мамадалиев араб тили манбалари асосида Ўрта Осиё ҳудудида IX – XII асрларда содир бўлган минтақа халқлари, этник жараёнлар, хусусан ўзбек халқи этногенезининг шаклланиши, давлатчилик қуриши жараёнлари тадқиқ этди. Кейинги йилларда Шамсиддин Камолиддин томонидан қадимги араб-форс тили манбаларда “ўзбек”, “Ўзбекистон” атамаларини шарҳлаб берилди. Ўзбек уруғлари ҳақида ҳам мақолалар чиқди.

Мустақиллик йилларида манбаиunosлик изланишлар натижасида, ўзбек халқи этногенези ва этник тарихи масаласини ўрганишига доир бир қатор илмий асарлар, кам сонли диссертациялар, кўплаб мақолалар чоп этилди. Мавзуга оид қатор масалалар очиқ қолди. Мақолада ушбу муаммонинг манбаиunosлик тадқиқотларда ўрганилиши тизимли таҳлил қилинган. Ўзбек халқи этногенези ва этник тарихига доир манбаиunos олимларнинг қарашлари, илмий ёндашувлари ёритилган.

Таянч сўз ва иборалар: “ўзбек”, “Ўзбекистон”, этногенез, этник тарих, қадимги ёзма манба, манбаиunosлик, туркий қавмлар, прото-турклар, орийлар, ўзбек халқи.

Аннотация. Изучение этногенеза и этнической истории узбекского народа началось в последней четверти XIX века. В XX веке в этой области было проведено

множество научных исследований. После обретения Узбекистаном независимости изучение этой темы стало актуальной проблемой. Помимо этнографических, археологических, антропологических, лингвистических исследований, проблемы изучались в области источниковедения. В первые годы независимости появились различные научные подходы к изучению этногенеза и этнической истории узбекского народа. Исследователи отказались от идеологических стереотипов, господствовавших в советское время, и провели научные изыскания. Создание исторических трудов изменилось теоретически и методологически, и появилась возможность объективного написания истории народа. Применение теоретико-методологического подхода, возникшего в советское время, и использование опубликованной литературы также продолжились. Источниками проводились исследования в области истории тюркских народов, их исторического образования, географического положения, этнических процессов, роли тюркских народов в государственном управлении, социально-экономических отношений тюркских народов в средние века. Большое внимание было уделено освещению места тюркских народов в истории. Древние арабо-персидские источники исследовали этнические и этнополитические процессы в Центрально-азиатском регионе. За годы независимости получило развитие изучение древнекитайских источников. В древнекитайских источниках собраны сведения о народах Средней Азии. Уточнены названия и местонахождение неизвестных тюркских племен. Литература, опубликованная источниковедом Аблатом Ходжаевым, дала новые сведения об истории народов Средней Азии в древнекитайских источниках. Исследователь Х. М. Мамадалиев изучал народы региона, этнические процессы в Средней Азии в IX-XII веках, в частности, формирование этногенеза узбекского народа, процессы государственности на основе арабских источников. В последние годы Шамсиддин Камолиддин интерпретировал термины «узбек» и «Узбекистан» в древних арабско-персидских источниках. Также есть статьи об узбекских племенах.

За годы независимости в результате источниковедческих исследований был опубликован ряд научных работ, небольшое количество диссертаций, множество статей по этногенезу и этнической истории узбекского народа. Ряд вопросов по этой теме остался открытым. В статье дается системный анализ изучения данной проблемы в источниковедении. Также освещаются взгляды и научные подходы источниковедов к этногенезу и этнической истории узбекского народа.

Опорные слова и выражения: «узбек», «Узбекистан», этногенез, этническая история, древний письменный источник, источниковедение, тюркские племена, прототюрки, арии, узбекский народ.

Introduction. The study of the ethnogenesis and ethnic history of the Uzbek people depends not only on the results of ethnographic materials, archeological excavations, but also on the study of sources written in different periods and in different languages, as well as extensive research. Researches in the field of source studies and their summary play an important role in solving this problem, which is relevant and complex in the history of Uzbekistan. From the first years of independence, the people's desire to know the history of their origin, the history of statehood has intensified. Source scholars have also faced with important tasks in studying the ethnogenesis and ethnic history of the Uzbek people. In order to

respond to the tendencies of one-sided interpretation of the history of the Turkic peoples based on the instructions of the Marxist ideology, to enhance the role of other peoples by distorting history, a radical study of information about Turkic-speaking peoples began in the years of independence.

Aims and tasks: The purpose of the article is to study the problem of the research in the source studies published in the history of modern homeland in terms of historiographical methods and to study the coverage of the ethnogenesis and ethnic history of the Uzbek people in these studies.

Tasks of the research are:

- Systematization of source studies on the ethnogenesis and ethnic history of the Uzbek people during the years of independence;
- Chronological division and analysis of the researches in source studies on the history of the modern homeland;
- Demonstration of historical dynamics of scientific research;
- Summarize the scientific achievements on the ethnogenesis and ethnic history of the Uzbek people, identify controversial issues;
- Coverage of the achievements and shortcomings of the study of ethnogenesis and ethnic history of the Uzbek people in source studies;
- Identify the scientific approaches and views of source scientists, researchers on the problem;
- Disclosure of scientific results, presentation of new research directions, development of proposals and recommendations.

Methods: This article is based on such methods as historical-genetic, retrospective, problem-chronological, diachronic, historical comparison, historical systematization. Source studies on the problem are covered on the basis of the principles of objectivity, historicity, consistency, authenticity, and a systematic analysis is performed. The classification of source studies, the identification of scientific views and opinions on a problem, focusing on objectivity, and the determination of the author's approach to a problem have been studied historically.

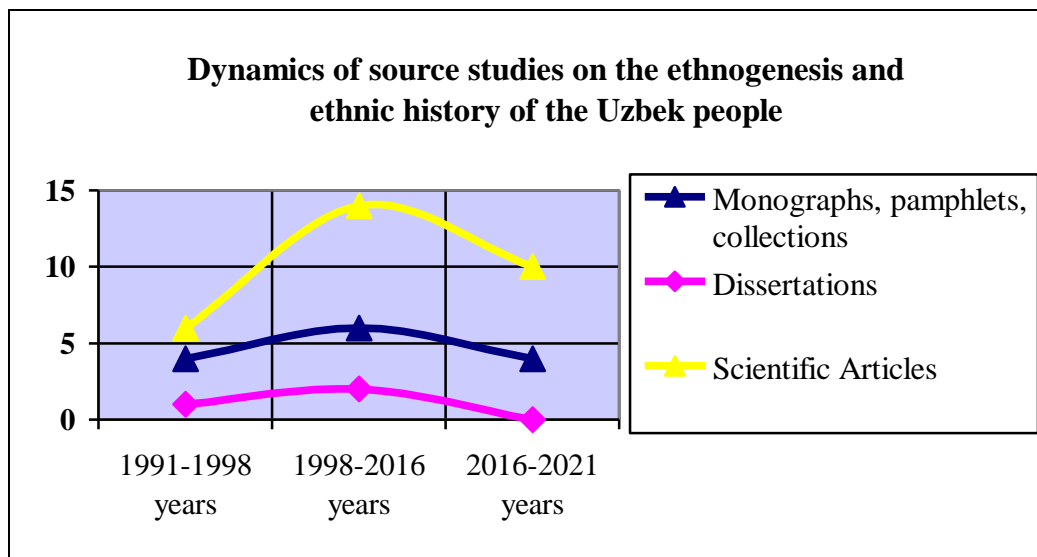
Results and reflections:

During the years of independence, along with ethnographic, archeological, anthropological, linguistic research on the ethnogenesis and ethnic history of the Uzbek people, scientific research has been conducted in the field of source studies. Scientific centuries, dissertations, articles on the problem have been published. This research can be analyzed chronologically in three stages:

- 1991 - 1998 (early years of independence)
- 1998 - 2016 (years of advanced research)
- Research on the problem, written in the years of the new stage of development of Uzbekistan, which began in 2016. (See Table №1.)

Table №1

In 1992, B. Akhmedov's research work on the ethnic history of the Uzbek people, the state of nomadic Uzbeks, the formation of the term “Uzbek” as an ethnic name was published. The book “Ulus Uzbek’s”¹, written with the effective use of archeological and historical works on the history of the peoples of Central Asia and Kazakhstan in the XV century, mainly covers the political history of the state of Abulhairkhan. The author describes the political situation on the eve of the formation of the nomadic Uzbek state in the eastern part of the Golden Horde, as well as some aspects of the relations of nomadic Uzbeks with the Temurids, partly Mongolia and the Kalmyks. Historian Abdulkhair Fazlullah Ruzbehon's Mehmonnomayi Bukhara provides valuable information about Uzbeks, citing the author's opinion that Uzbeks (nomadic Uzbeks) are mainly divided into three categories: tribal alliances: tribes belonging to the Shayban ulus² (Shaibaniyon) and Kazakhs. Therefore, B. Akhmedov said, “At the beginning of the 16th century, a part of the above-mentioned tribes under the leadership of Muhammad Shaibanikhan invaded Central Asia and settled in the territory of modern Uzbekistan. Since then, the term “Uzbek” has become an ethnic term denoting the name of people. This does not mean that the origin of the Uzbek people should begin in the 16th century”³. Regarding the formation of the Uzbek people, the

¹ Akhmedov B. *Uzbek ulusi (Ulus Uzbek's)* Tashkent, “Nur” Publ., 1992. 152 p.

² “Ulus” – a group of large and small families, clans, who in the 11th – 12th centuries lived in the Mongol state as nomads in the lands belonging to a certain noyon (Mongol nobility). “Ulus Uzbek's” is a state founded by Abulhairkhan (1428) and its inhabitants in the eastern part of Dashti Kipchak (Southwestern Siberia). Used in the sense of Uzbek country. The term “Ulus Uzbek's” is associated with the name Uzbekkhan.

³ Akhmedov B. *Uzbek ulusi (Ulus Uzbek's)* Tashkent, “Nur” Publ., 1992. p. 62.

author writes: enriched the composition of the speaking population ethnically, to some extent ensuring the dominance of the Turkish ethnic stratum. Thus, during the Karakhanids (X - XI centuries) the Uzbek people was fully formed and developed socio-economically and culturally. The Qarliq-Chigil dialect, which is the basis of the old Uzbek language, developed and rose to the level of written literature. The Qorliq-Chigil dialect has become the common language of the Uzbek people”¹. This work is a significant monograph, which was re-edited and supplemented during the years of independence, after many years of research by the author on the study of the life and history of the nomadic Uzbeks.

In 1994, Sh.Zokirov wrote “Арабоязычные источники IX-XII вв. и их значение в изучении этнополитической жизни народов Средней Азии (тюркскоязычные народы)” (Arabic-language sources of the 9th-12th centuries and their importance in the study of the ethnopolitical life of the peoples of Central Asia (Turkic-speaking peoples))². The research analyzes and evaluates the information on the political and ethnic history of the Turkic peoples in historical and geographical works written in Arabic. An attempt was made to compare the data with data from Persian, Turkish and Chinese sources. The conclusions of the author’s research work need to be fully considered as a holistic problem with the analysis of Arabic, Persian, Chinese and other sources from the perspective of today’s science. However, this scientific work is a great scientific achievement for its time.

In 1995, Poyon Ravshan, Candidate of Philological Sciences, prepared for publication Hasan Ato Abushi's “Turkiy qavmlar tarixi” (History of the Turkic Peoples)³. Hasan Ata Abushi, a Tatar enlightener who lived in the late 19th and early 20th centuries, studied the works of Masudi, Marjani, and Abulgazi, and as a result of his research, he wrote a work that provides historical information about the history of the Turkic peoples. The author brings the content of 56 Turkic tribes of Arab historians to 60. In the book so many information is given about Turkic peoples descended from the same family, such as covers Chinese, Scythian, Scythian, Isqulut, Sormat, Ruquslan, Yazygay, Yatvag, Masoget, Alon, Ovrasi, Serok, Yosa, Qosug, Uighur, Bulgar, Bashkir, Mishar, Major, Hungarian, Khazar, Karaym, and Jewish religions. bulgars, kholis, oxolin, ovor, uygur, uzbek, tu-kyi, pechenig, bijenok, oguz, turkmen, khorezm, kipchak, kumoniy, poluvesiy, saqsen, seljuk, koy, ottoman, kyrgyz, kazakh, totor, solniy, kuryak Jurjini, Neyuchi, Manchu, Chinese Tatars, Kedoni, Tungus, Mangul, Khoro, Kholkho. In the concluding remarks, Poyon Ravshan, who prepared the work for publication, said,

¹ Akhmedov B. Tarixdan saboqlar (The Lessons from history) Tashkent, “Teacher” Publ., 1994. p. 199.

² Zokirov Sh.T. Araboyazychnye istochniki IX-XII vv. i ix znachenie v izuchenii etnopoliticheskoy jizni narodov Sredney Azii (tyurkskooyazychnnye narody) [Arabic-language sources of the 9th-12th centuries. and their importance in the study of the ethnopolitical life of the peoples of Central Asia (Turkic-speaking peoples) Cand. his. sci. diss.]. Tashkent, 1994. 190 p.

³ Abushiy H.A. Turkiy qavmlar tarixi (History of Turkic peoples) [Prepared for publication, afterword and dictionary author P.Ravshan]. Tashkent, “Cholpon” Publ., 1995. 240 p.

“Hasan Ata Abushi's correspondence amazes us. ... We never thought that all the peoples and nations living in the Arctic Ocean and in the Far East were Turks. Do you remember that in high school and high school textbooks, the Huns, the Masoghs, and the Shaks were taught as non-Turkic tribes?”¹. Next, he notes that this work has a limited, one-sided interpretation of the period, and, more importantly, as in our science of history, he did not act to look at someone's opinion, or to please someone, to conduct someone's policy. Hasan Ata Abushi has a limited one-sided interpretation of this work in terms of time. The fact that the play does not say anything about Indian, Pakistani, Azerbaijani, Dagestani Turks also confirms the idea². Although the work uses a small number of sources, the author's views are more expressed and written in the spirit of glorifying the Turkic peoples, it is possible to obtain information about the Turkic tribes, their traditions, culture, relations, economic life. When using the information in this work, it is definitely advisable to compare it with other sources and literature.

In the early years, there were different views on the origin of the Uzbek people, the study of the history of the people with non-scientific approaches. This increasingly popular process led to serious criticism in 1998 when the First President of the Republic of Uzbekistan I.A. Karimov met with a group of historians and the media. From 1998 to 2016, major monographs, scientific works, textbooks and many articles on the ethnogenesis and ethnic history of the Uzbek people have been published. The theoretical views on the emergence of the peoples of Central Asia, put forward in the twentieth century, have been preserved. The scientific works of such scientists as K.Shoniyazov and A.Askarov became popular as the main literature. At the same time, various scientific views, opinions and hypotheses on the problem have emerged. Representatives of various fields expressed their scientific hypotheses about the origin of the Uzbek people, the term “Uzbek”. During this time, there was a conflict of opinion within the subject under study, and scientists tried to prove their approaches and scientific views to the scientific evidence in front of science. Important dissertations that serve to shed light on some aspects of the issue have been written

Ancient Chinese sources with information about the ancestors of the Uzbek people up to the VIII century were also studied. In the booklet “Qadimgi manbalarda xalqimiz o‘tmishi” (The past of our people in ancient sources)³ published by A.Khodjaev and K.Khodjaev in 2001 on the basis of little-studied Chinese sources and historical literature, the tribes and their names, places of

¹ Abushiy H.A. Turkiy qavmlar tarixi (History of Turkic peoples) [Prepared for publication, afterword and dictionary author P.Ravshan]. Tashkent, “Cholpon” Publ., 1995. pp. 222-223.

²² Zariqov O.O. Bolshoye issledovaniye v izuchenii istorii tyurkskix plemyon [A large study in the study of the history of the Turkic tribes]. *Mijnarodniy naukoviy jurnal – Internauka*, 2016. no. 12(1), p. 41.

³ Khojaev A., Khojaev K. Qadimgi manbalarda xalqimiz o‘tmishi (In ancient sources, the past of our people) Tashkent, “Ma’naviyat”, Publ., 2001. 40 p.

residence, as well as Chinese sources mention the names of the Turkic peoples since the beginning of time, and the fact that the people called by the ethnonym “tele” are the Turkic peoples. The common name of the Turkic peoples living around China in the millennium BC was chorus, di, dili, dingling, diet, while in the II-VI centuries AD it was called tele (chile, tele), and from the VI century onwards it was called Turk (tukivat, tukyu, tujyue)¹. According to the authors, in the V-VI centuries the term “Turk” appeared as the name of a tribe in the Tele, and from the VII century it became the common name of the Tele tribes². The pamphlet also mentions Hun, Turk, Oghuz, Kangli and other ethnonyms. Based on the analyzed data, the researchers conclude that the term “gangli” must have become an ethnonym since the 13th century³, but this conclusion is based on a one-sided approach of the researchers. In addition to ancient Chinese sources, the authors use the works of Chinese and Japanese scholars, and do not compare the data with the facts in the works of Western and Russian scholars. He writes that he will achieve such a goal in future research.

On the basis of the fundamental research project of the Chinese scholar in 2015 “FA-F1-G028: Information on the ethnic history of Central Asia in ancient and medieval sources in Oriental languages” the book named “Markaziy Osiyo xalqlari tarixiga oid ma’lumotlar (Qadimiy hamda ilk o’rta asr Xitoy manbalaridan tarjimalar va tadqiqotlar)” (Data on the history of the peoples of Central Asia (translations and studies from ancient and early medieval Chinese sources))⁴ was written. This study includes 8 dynasty histories from a collection of dynasties called “Zuo Chjuan” (“Zuo [Chyuming] statement”), “Ershisi shi” (“24 history”), written between VII-V centuries BC, some parts of the information on the ethnic history of the peoples of Central Asia in the three major works written between the VIII-XII centuries were first translated into Uzbek from the original source. In addition, historical literature in Chinese and Uyghur languages, as well as various Chinese dictionaries were widely used in the writing of the work. The work consists of two parts, the first part is dated to the first Turks of the II-I BC. millennium, the Turkic tribes of the III-V centuries, the Turkic (tujyue) tribe, the founders of the Kushan state day-ruzie (da-yuechji), saks, sute (Sughd), the inhabitants of ancient Fergana, yaypan (yuepan) The second part deals with the ethnonyms kvey-fang (guy-fang), kiang (chyang), tiey (di) and

¹ Khojaev A., Khojaev K. Qadimgi manbalarda xalqimiz o’tmishi (In ancient sources, the past of our people) Tashkent, “Ma’naviyat”, Publ., 2001. pp. 22-23.

² Khojaev A., Khojaev K. Qadimgi manbalarda xalqimiz o’tmishi (In ancient sources, the past of our people) Tashkent, “Ma’naviyat”, Publ., 2001. p. 17.

³ Khojaev A., Khojaev K. Qadimgi manbalarda xalqimiz o’tmishi (In ancient sources, the past of our people) Tashkent, “Ma’naviyat”, Publ., 2001. p. 35.

⁴ Khojaev A. Markaziy Osiyo xalqlari tarixiga oid ma’lumotlar (Qadimiy hamda ilk o’rta asr Xitoy manbalaridan tarjimalar va tadqiqotlar) (Information on the history of the peoples of Central Asia (translations and research from ancient and early medieval Chinese sources)). Tashkent, “Navruz”, Publ., 2015. 332 p.

rivem (rung) in Chinese sources, new views on the origin of the Huns, the Uyghur ethnonym, “tujyue” given in Chinese sources. research on ethnonyms, Sogdian, and Chinese terms. “The role of ancient Chinese sources in the study of ethnological issues, including the process of ethnogenesis and formation of the Uzbek people is very important”¹. A. Khojaev's research on ancient Chinese sources² clarified a number of problems related to the ethnogenesis of the Uzbek people. Chinese sources have provided new information on the etymology of some ancient Turkic ethnonyms, ethnic origin and tribal composition, location, migration, some controversial issues related to ethnonyms, and Turkic tribes. Central Asia, in particular, has played an important scientific role in enriching the source base of the history of Uzbekistan and in studying a number of unknown issues. In writing the works on the problem, the author made extensive use of Chinese sources, sources published in Uyghur, Uzbek, Russian, and mainly literature in Uzbek, Chinese, Russian. Research by Western and Japanese scholars on ancient Chinese sources is less involved. We can also see from the bibliographic guide “Early Chinese texts: a bibliographical guide”³, edited by Michael Love, that before 1993, a great deal of research had been done on ancient Chinese sources in the Western and in Eastern countries. Of course, the role of ancient Chinese sources in the study of the problem of ethnogenesis of the Uzbek people is important. However, in the coverage of the issue, the study of the textual history of ancient Chinese sources, its important publications and editions, Japanese editions and translations into Western languages,

¹ Khojaev A. O‘zbek xalqi etnik tarixini o‘rganishda qadimgi xitoy manbalarining ahamiyati [The role of ancient Chinese sources in the study of the ethnic history of the Uzbek people]. History of Uzbekistan, 2020. no. 3, pp. 80-101.

² Khojaev A. Turolar [Turos]. “Oriental Studies” scientific collection, 1995, no. 6, pp. 146-148., Khojaev A. Hunlarning etnik jihatdan qadimiy turklarga oid ekanligi haqidagi xitoy manbalaridagi ma’lumotlar [Information from Chinese sources about the ethnic origin of the Huns]. History of Turan, 2002, no. 5, pp. 10-18., Khojaev A. Qadimgi xitoy manbalaridagi turkiy xalqlarga oid ayrim etnonimlar [Some ethnonyms of the Turkic peoples in ancient Chinese sources]. History of Uzbekistan, 2003. no 1, pp. 3-11., Khojaev A. Iz istorii drevnix tyurkov (From the history of the ancient Turks) Almaty, Publ. 2011. 274 p., Khojaev A. Farg‘ona xitoy manbalarida (qadimiy va ilk o‘rta asr yozma yodgorliklaridan tarjimalar) (Fergana in Chinese sources (translations from ancient and early medieval written monuments)) Tashkent, Publ. 2013. 186 p., Khojaev A., Qoldashev Sh., Aytbayev A., Djumaniyazova F. Markaziy Osiyo tarixi Xitoy manbalarida (History of Central Asia in Chinese sources) Tashkent, Publ., 2016. 432 p., Khojaev A. Svedeniya drevnekitayskix istochnikov po etnicheskoy istorii Sentralnoy Azii (Information from ancient Chinese sources on the ethnic history of Central Asia) Tashkent, Publ., 2017. 360 p., Khojaev A., Karimova N. Svedeniya kitayskix istochnikov po istorii gosudarstvennosti Sentralnoy Azii (Information from Chinese sources on the history of the statehood of Central Asia) Tashkent, “Fan” Publ., 2018. 182 p., Khojaev A., Qoldashev Sh., Djumaniyazova F. Markaziy Osiyo davlatchilik tarixiga oid ma’lumotlar (Information on the history of Central Asian statehood) Tashkent, “Fan” Publ., 2018. 185 p.

³ Early Chinese Texts: A Bibliographical Guide. Edited by Michael Loewe. Early China Special Monograph Series No. 2. Berkeley: The Society for the Study of Early China and The Institute of East Asian Studies, University of California, 1993. 546 p.

with their basic approaches to research, changes existing views on the problem and forms an objective conclusion.

Shamsiddin Kamoliddin, a researcher of sources in ancient Arabic and Persian script, also commented on works and articles on the historical terms “Uzbek” and “Uzbekistan” in ancient sources and maps, as well as on the origin of the Uzbek people. Although the scientist does not have a large body of research on the ethnogenesis and ethnic history of the Uzbek people, he has his own approach to the problem. The author has various views and approaches to the problem in various journals and collections, reports¹. According to Sh. Kamoliddin, the origin of the Uzbek people is connected with the peoples who left the culture of the Little Minor, which formed part of the indigenous population of Central Asia. Scientific information about the oldest population of Central Asia on November 24, 2019 on the TV channel “History of Uzbekistan”. In his open lecture entitled “Indigenous Peoples of Central Asia”, he points out that in the case of the Aryans, they were the oldest non-indigenous people in Central Asia, who migrated here from other lands in the middle of the second millennium. The Aryans drove out some of the indigenous peoples of Central Asia, the Dravidian, Ural-Altaiic, and Uighur-speaking peoples, from the region and absorbed some of them, while the rest continued to live under Aryan rule. The people who created the culture of the 3 Anov, Kalta Minor, and Gissar cultural centers that existed in Central Asia in the 7th-3rd millennia BC were the indigenous peoples of Central Asia. The author points out that the Aryans and the Iranian-speaking peoples were not part of the indigenous population of Central Asia, they were born in BC. In the second millennium, it conquered Mitaka and displaced part of the indigenous population, while the rest were mixed with the Aryans. Some of the proto-Turks living around the Aryans retained their identity. The displaced Turks also returned one by one to the lands of their ancestors (Huns, Kushans, Khiyans, Kidaris, Hephthalites, Turks, Uzbeks, etc.) and restored the Turkic layer of the region. Of course, in the views of the scientist there are issues that have not yet been clearly resolved in science. His views on the problem are based on this vague historical evidence.

¹ Kamoliddin Sh.S. O ponyatii etnogeneza v “Etnicheskom atlase Uzbekistana” [On the concept of ethnogenesis in the “Ethnic Atlas of Uzbekistan”]. Etnograficheskoye obozreniye, 2005, no. 1, pp. 52–55., Voprosi etnogeneza i etnicheskoy istorii narodov Sredney Azii. Drevnost. Sredniye veka. Novoye vremya. (Questions of ethnogenesis and ethnic history of the peoples of Central Asia. Antiquity. Middle Ages. New time.) Saarbrücken LAP, 2016. Issue 1, 372 p., Voprosi etnogeneza i etnicheskoy istorii narodov Sredney Azii. Drevnost. Sredniye veka. Novoye vremya. (Questions of ethnogenesis and ethnic history of the peoples of Central Asia. Antiquity. Middle Ages. New time.) Saarbrücken LAP, 2017. Issue 2, 199 p., Voprosi etnogeneza i etnicheskoy istorii narodov Sredney Azii. Drevnost. Sredniye veka. Novoye vremya. (Questions of ethnogenesis and ethnic history of the peoples of Central Asia. Antiquity. Middle Ages. New time.) Saarbrücken LAP, 2018. Issue 3, 160 p., Voprosi etnogeneza i etnicheskoy istorii narodov Sredney Azii. Drevnost. Sredniye veka. Novoye vremya. (Questions of ethnogenesis and ethnic history of the peoples of Central Asia. Antiquity. Middle Ages. New time.) Saarbrücken LAP, 2019. Issue 4, 172 p.

The views and opinions of the “Aryans” and “Proto-Turks” are the author's personal conclusions, and when using this information, the researcher should study in comparison with other sources and scientific literature, archeological research. From the views of Sh. Kamoliddin on the origin of the Uzbek people, it can be said that the scientist defends the idea of connecting the history of the people with the ancient period and its historical justification. The scholar sharply criticizes works beyond his own ideas, especially the scientific research of the proponents of the “constructivist” theory on the problem.

Source scholar “Two Maps of Central Asia of the First Half of the 18th Century. New Sources on the Historical Ethno-Geography of Central Asia”¹ and the article “O‘zbekistonning tarixiy xaritalari” (Historical Maps of Uzbekistan)² Nova de Mare Caspium et Usbekorum region) and Vasilio Vatatzis's 1732 London Map of the Caspian Sea and the Aral Sea (Sharta, in qua cruditis spectanda exhibetur pas Asiae [...] Tabula Maris Caspii et Maris Aral). The author notes that the nomadic Uzbek tribes from Dashti Kipchak have had political power in Central Asia since the 16th century. They adopted the high culture and literary language of the local Turkic-speaking settlers and continued the statehood traditions of the Timurids and the pre-Turkic dynasties. In the XVI-XVIII centuries they had a single territory, a single written literary language and culture. Therefore, in the political maps and globes of that period, this country was called Usbeck, Usbekia and Uzbekistan.

In the article ““O‘zbek” va “O‘zbekiston” atamallari yozma manbalarda” (The terms “Uzbek” and “Uzbekistan” in written sources)³ he interprets the terms “Uzbek” and “Uzbekistan” given in sources, such as “Muntahab at-tavorix-i Muini” by Muiniddin Natanzi, “Mujmal-i Fasihi” by Fasih al-Hawafi, “Zafarnoma” by Sharafiddin Ali Yazdi, Nizamiddin Shami's “Zafarnoma”, “History of the nation” by Mirzo Ulugbek, “Bahr al-asrar fi manaqib al-ahyar” Mahmud ibn Wali's, “Mehmonnoma-i Bukhara” by Fazlullah Isfahani, “Tarix-i Rashidiy” Mirzo Muhammad Haydar's and “Temur tuzuklari” .

In 2003, G.B. Boboyorov defended his dissertation on the political and ethnic processes in Central Asia in the VI-VIII centuries on the basis of sources in the Orkhon-Enasay script⁴. The second chapter of this study examines the ethnic processes in Central Asia in the VI-VIII centuries, the ethnic groups in the Altai-

¹ Kamoliddin Shamsiddin. Two Maps of Central Asia of the First Half of 18th Century. New Sources on the Historical Ethno-Geography of Central Asia. Saarbrücken LAP, 2012. 57 p.

² Kamoliddin Sh.S. O‘zbekistonning tarixiy xaritalari [Historical maps of Uzbekistan]. “INFOLIB information-library” magazine, 2020, no.3, pp. 54-61.

³ Kamoliddin Sh.S. “O‘zbek” va “O‘zbekiston” atamallari yozma manbalarda [The terms “Uzbek” and “Uzbekistan” in written sources] “INFOLIB information-library” magazine, 2020, no.4, pp. 62-65.

⁴ Boboyorov G.B. Markaziy Osiyoda VI-VIII asrlardagi siyosiy-etnik jarayonlar (O‘rxun-Enasoy yozuvidagi manbalar asosida) [Political and ethnic processes in Central Asia in the VI-VIII centuries (based on sources in the Orkhon-Enasay script) Cand. his. sci. diss.]. Tashkent, 2003. 196 p.

Southern Siberia-Orkhon, Amudarya-Syrdarya and Ettisuv-Tianshan regions, the participation of ethnic groups in the Far East in Central Asian ethnic processes.

Researcher H.M. Mamadaliev's research on the formation of the ethnogenesis of the peoples of the region in Central Asia in the IX-XII centuries, in particular, the process of state building on the basis of Arabic sources. In his dissertation "Tarixiy manbalarda IX – XII asrlarda O'rta Osiyoda etnik holat masalalari (arab tilidagi manbalar ma'lumotlari asosida)" (Issues of ethnic situation in Central Asia in the IX - XII centuries in historical sources (based on Arabic sources))¹ on the basis of historical sources in Arabic, ethnic and ethnointegration processes in the region, the main stages of peoples, issues of participation of representatives of ethnic groups living in the region in the process of ethno-consolidation of the Uzbek people, conclusions on the ethnic history of the peoples of Uzbekistan in the IX-XII centuries. The researcher studies the geographical location of different ethnic groups in Central Asia, the ethnic composition of the region, language and cultural characteristics, nomadic and semi-sedentary Turkic tribes, and bases his opinion on sources. Concluding that the main peoples of the region were formed in the IX - XII centuries, he writes that based on the language of written monuments, the idea that these peoples lived in the areas where they were found is unfounded². The conclusions and ideas presented in the dissertation were studied on the basis of Arabic sources written during the study period, which formed a one-sided approach in the researcher's coverage of the problem. Information on the ethnic components of the settled and nomadic population of the IX - XII centuries, comparative study of Arabic sources, the effective use of Russian and foreign literature, was written, which increased the reliability and quality of research.

In the article "92 Uzbek Tribes"³ A. Malikov identifies the main changes in the use of the term "92 Uzbek Tribes" in official speeches and oral tradition in different conditions in the XVI-XIX centuries. To substantiate this, historical works of Persian authors of the XV-XIX centuries, archival documents in the Central State Archive of the Republic of Uzbekistan, publications of Russian, Soviet and post-Soviet specialists are effectively used. The researcher systematized the data on the use of the term "92 Uzbek seeds" in historical contexts, in different meanings depending on the political and cultural context.

Conclusion: In the first years of independence, the number of studies on the origin of the Turkic peoples increased and emphasis was placed on substantiating

¹ Mamadaliev X.M. Tarixiy manbalarda IX – XII asrlarda O'rta Osiyoda etnik holat masalalari (arab tilidagi manbalar ma'lumotlari asosida) [Historical sources on the ethnic situation in Central Asia in the IX - XII centuries (based on Arabic sources) Cand. his. sci. diss.]. Tashkent, 2010. 171 p.

² Mamadaliev X.M. Tarixiy manbalarda IX – XII asrlarda O'rta Osiyoda etnik holat masalalari (arab tilidagi manbalar ma'lumotlari asosida) [Historical sources on the ethnic situation in Central Asia in the IX - XII centuries (based on Arabic sources) Cand. his. sci. diss.]. Tashkent, 2010. p. 20.

³ Malikov A. "92 Uzbek Tribes" in Official Discourses and the Oral Traditions from the sixteenth to nineteenth centuries // Золотоордынское обозрение. 2020. Т. 8, № 3. pp. 515–532.

them with ancient sources. Scientific articles on Turkish culture, historical culture, historical figures, statehood traditions, national history and social issues have been published. In the study of the problem from the point of view of source studies, the use of translated copies and scientific works of sources translated in the Soviet period, along with the original sources, continued. As a result, different approaches to the issue of ethnogenesis and ethnic history of the Uzbek people have been formed. In 1998, after the meeting of the First President of the Republic of Uzbekistan I.A.Karimov with a group of historians and the media, the attitude to the problem changed. Source research has been deepened, but scientific research on the subject remains limited. Ethno-political, ethnocultural processes and issues of ethnic composition in the region in the IX-XIII centuries were covered on the basis of sources in Arabic and partly in other languages. Scientific works on the ancient inhabitants of Central Asia were written on the basis of ancient Chinese sources. Scientific data on the tribes and ethnic groups of the Uzbek people involved in the process of ethnogenesis were collected. However, in the field of source studies no comprehensive scientific work on the ethnogenesis and ethnic history of the Uzbek people has been conducted. The study of ancient sources in terms of periods and languages, their comparison, the processes of ethnogenesis of the Uzbek people, the study of ethnic history remains relevant to the field of source studies.

ХАЛҚЛАРО МУНОСАБАТЛАР // МЕЖДУНАРОДНЫЕ ОТНОШЕНИЯ // INTERNATIONAL RELATIONS

КУРБАНОВ ЭЛДАР

Катта ўқитувчи, ГулДУ

XXI асрнинг дастлабки йилларида демократиянинг янги назарий асослари

Аннотация. Мазкур илмий мақолада кўйидаги масалаларни ўзаро таҳлил этилган: давлат ва жамият муносабатлари тизимида демократик жараёнларнинг босқичма – босқич ўзгарувчанлик характерга эгаллиги, иккинчи жаҳон урушидан кейин дунёнинг икки қутбга бўлиниши, уруш оқибатларидан тўғри хулоса чиқармаслик натижасида етакчи давлатларнинг қайтадан гегемонлик тўғрисида қарши “халқ бошқаруви” асосланган тузумнинг кўпчилик давлатлар томонидан танланиши каби масалалар ёритиб беришга ҳаракат қилинди. Қолаверса, кўпчилик сиёсатишунос олимлар томонидан XXI асрда демократия мезонларида бузилли кузатилиб, янгича назарий ғоялар шаклланданлиги ўрганиб, таҳлил қилиб чиқилган.

Шунингдек, мақолада демократик жараёнларга таъсир этувчи янги технологияларни қўллаб ноқонуний йўлда фойдаланиши, халқаро майдонда интеграция жараёнларига таъсир этиши, инсоният олдига демократияга, унинг сиёсий қарашларига ишончнинг йўқолишига сабаб бўлганлиги келтирилган. Маълумки кўплаб мамлакатлар ўзининг демократик тузумини сақлаш йўлида ахборот хавфсизлиги стратегиясини ишлаб чиққан. Бунга сабаб янги даврда ахборот технологиялари орқали киберхужумларнинг ортиб боришидир. Айниқса охириги пайтларда сайлов жараёнларига технологиялар орқали хакерлар томонидан хужумларни тез – тез бўлиб туриши, демократик қадриятларга ўзининг салбий таъсирини кўрсатмоқда. Бунинг оқибатида демократия, унинг мезонларига ишонч камайганлигини тадқиқот натижасида кўриши мумкин. Шунга қарамасдан сиёсатишунос олимлар тадқиқотларида демократияда қанчалик нуқсон бўлмасин инсоният бундан яхши тузумни тополмаганлиги, уларнинг тадқиқотларини ўрганиши орқали асослаб беришга ҳаракат қилинди.

Маълумки, вакиллик демократияси XXI асрда барча соҳаларда фуқароларга тенг имкониятлар берувчи янги кўринишига олиб чиқилиши муҳим воқеалик бўлди. Шу муносабат билан олимлар давлат органлари, вакиллик демократияси институти билан фуқаролик жамияти институтларининг ўзига хослиги ҳақидаги ғояларни янги кўринишлари ҳақида мақолада таҳлилий фикрлар ёритилган.

Тадқиқот натижасида демократия тушунчасига, демократик бошқарувга асосланган тузумга ишонини масаласидаги ўтказилган мустақил сўровнома Европада (шимолий, ғарбий, жанубий қисми), постсовет давлатларида ҳамда Россиядаги аҳоли орасида билдирилган фикрлар натижалари инфографика кўринишида берилган. Жадвалда берилган фоизлар, рейтинг кўрсаткичлар демократия мавзусига қизиқувчи сиёсатишунослар учун манба бўлиб хизмат қилади.

Таянч сўз ва иборалар: биполяр дунё, етакчи тенденция, постмодерн, Хаос, Sharp power, Плеяда, меритократия, демократия муаммоси, электорат.

Аннотация. В данной научной статье анализируются следующие вопросы: постепенная смена демократических процессов в системе отношений государства и общества, разделение мира на два полюса после Второй мировой войны, восстановление системы, основанной на «народном правлении». Были предприняты попытки пролить свет на такие вопросы, как выбор государством миграции. Кроме того, многие политологи изучали и анализировали нарушение критериев демократии в XXI веке и формирование новых теоретических представлений.

В статье также говорится, что незаконное использование новых технологий, влияющих на демократический процесс, его влияние на процесс интеграции на международной арене, привело к потере доверия к демократии и ее политическим взглядам в глазах человечества. Хорошо известно, что многие страны разработали стратегии информационной безопасности для поддержания своего демократического порядка. Это связано с увеличением числа кибератак с помощью информационных технологий в новую эру. Недавние частые атаки хакеров на избирательный процесс с помощью технологий негативно сказываются на демократических ценностях. В результате исследования показывают, что демократия потеряла доверие к своим критериям. Тем не менее, в исследованиях политологов не было предпринято никаких попыток оправдать тот факт, что человечество не нашло лучшей системы, какой бы ущербной она ни была в условиях демократии, путем изучения их исследований.

Хорошо известно, что преобразование представительной демократии в новую форму равных возможностей для граждан во всех сферах в XXI веке стало важным событием. В связи с этим в статье рассматриваются аналитические взгляды ученых на новые взгляды на специфику государственных структур, Института представительной демократии и институтов гражданского общества.

Результаты независимого исследования концепции демократии, системы, основанной на демократическом управлении, в Европе (север, запад, юг), постсоветских странах и населения России представлены в виде инфографики. Приведенные в таблице проценты и рейтинги служат ресурсом для политологов, интересующихся темой демократии.

Опорные слова и выражения: биполярный мир, ведущее течение, постмодерн, Хаос, Острая сила, Плеяды, меритократия, проблема демократии, электорат.

Abstract. This scientific article analyzes the following issues: a gradual change in democratic processes in the system of relations between the state and society, the division of the world into two poles after the Second World War, the restoration of a system based on "people's rule". Attempts have been made to shed light on issues such as the state's choice of migration. In addition, many political scientists have studied and analyzed the violation of the criteria of democracy in the 21st century and the formation of new theoretical concepts.

The article also states that the illegal use of new technologies affecting the democratic process, its impact on the integration process in the international arena, has led to a loss of confidence in democracy and its political views in the eyes of mankind. It is well known that many countries have developed information security strategies to maintain their democratic order. This is due to the increase in the number of cyberattacks using information technology in the new era. The recent frequent attacks by hackers on the electoral process with the help of technology negatively affect democratic values. As a result, studies show that democracy

has lost confidence in its criteria. However, in the studies of political scientists, no attempt has been made to justify the fact that humanity has not found a better system, no matter how flawed in a democracy, by studying their research.

It is well known that the transformation of representative democracy into a new form of equal opportunities for citizens in all spheres in the 21st century has become an important event. In this regard, the article examines the analytical views of scientists on new views on the specifics of state structures, the Institute of Representative Democracy and institutions of civil society.

The results of an independent study of the concept of democracy, a system based on democratic governance in Europe (north, west, south), post-Soviet countries and the population of Russia are presented in the form of infographics. The percentages and ratings shown in the table are a resource for political scientists interested in the topic of democracy.

Keywords and expressions: bipolar world, leading trend, postmodernity, Chaos, Sharp force, Pleiades, meritocracy, problem of democracy, electorate.

Кириш. Дунёда рўй бераётган жараёнлар ва ундаги етакчи тенденцияларда намоён бўлаётганидек инсоният XXI асрнинг бошларига келиб янги замонга қадам қўйди.

Аслида бундай хулосани билдириб ўтиши учун реал асослар, ҳозирги халқаро тизимдаги янгиликларни кўрсатиб турган ҳолатлар сайёрамизнинг исталган ҳудудиди мавжуддир. Бу хусусида фикр юритилганда, авваламбор биполяр халқаро тизимнинг емирилишини ва инсоният цивилизациясининг тарихига айланишдан кейинги давр гарчанд қисқа вақт ичида шаклланиб улгурган бўлсада, ўзининг барча жиҳатлари ва оқибатлари билан янги асрга эски қолдиқ сифатида ўтди. Ваҳоланки, инсониятнинг XXI асрдан кутган орзу интилишлари, манфаатлари постбиполяр давр вазиятидан анча фарқ қилар эди.

“XXI аср жараёнларига қанчалик чуқур кириб борганимиз сайин, унинг аввалги даврлардан шунчалик фарқ қилаётганлигини кўпроқ ҳис қилиб бормоқдамиз. Баъзилар ушбу даврни Постмодерн деб атасалар, бошқалар мазкур даврни тўртинчи саноат революцияси орқали шаклланаётган босқич деб атамоқдалар”¹.

Чунки янги дунёвий тартибот шаклланиб улгурмаган ва ушбу шаклланиш даврининг давом этиш муддати ҳозирча ноаниқ бўлиб турган янги замон ер куррасини эгаллади.

Янги замон деб аталаётган ушбу давр моҳиятан дунё ҳақларини кўпгина муаммолардан холос қила олганича йўқ. Аксинча унда, чигал вазиятларнинг кўпайиши учун қулай бўлган шарт-шароит қўлами кенгайди.

Методлар. Мақолани ёритишда умумий даврий натижаларни қисқаш, таҳлил ҳамда инфографик (индекс кўрсаткичлари орқали) таҳлил усулларидан фойдаланилди.

Натижалар ва мулоҳаза. Жаҳон халқлари, мамлакатларининг XXI асрдаги чуқур ва янгитдан намоён бўлаётган салбий омилларни бартараф

¹ Qarang: Zulyar Yu. Putevoditel po virtualnoy realnosti // Polis, 2021. №1. S.182.

қилиш учун курашиш зарурати тобора кучайиб борадиган халқаро майдонга қадам қўйилди.

Россия Фанлар Академиясининг академиги В.Барановский ёзганидек “Бугун халқаро сиёсий вазиятга баҳо беришда салбий, драматик қарашлар устуворлик қилмоқда. Уларга кўра, баъзан ҳозирги дунёнинг ниҳоятда кўрқинчли кўринишлари тасвирланмоқда.

Жумладан, булар дунёнинг янги даврга қадам қўяётганлиги ва бу даврда хужумкор миллатчиликнинг етакчилик қилиши, халқаро майдонда формал ва ноформал қоидаларга риоя қилишдан воз кечилиши, ноаниқликнинг кучайиши, умумий тарзда халқаро муносабатларда ўйин қоидаларидан воз кечилиши каби хулосалардан иборатдир”¹.

Маълумки, ҳозирги даврнинг кўпгина олимлари ҳозирги даврнинг барча мураккаблиklarининг асосида биринчи навбатда “совуқ уруш” даври тугаганидан кейин вазиятнинг хусусиятлари назарий жиҳатдан тўлиқ асосланмаганлиги ва дунё мамлакатларининг янги дунёвий тартиботни шакллантириш борасидаги ёндашувлари, сиёсий ва геостратегик манфаатларидан кескин фарқларнинг борлиги ҳолати ётади деб, ҳисоблайдилар.

Америкалик таниқли сиёсатшунос олим Г.Киссенджер замонавий давр ҳақида кўйидаги фикрларни билдириб ўтган эди: “Бугун бизларга Хаос² хавф солмоқда. Оммавий қирғин қуролларининг тарқалиши, давлат ўртасидаги ҳамкорлик муносабатларининг дезинтеграциялашуви, атроф-муҳитга ваҳшийларча муносабатда бўлиши, геополит амалиётининг мавжудлиги ва шиддат билан янги технологияларнинг татбиқ қилиниб борилаётганлиги ҳолати мавжуд қарама – қаршиликлари янада чуқурлашиб кетишига сабаб бўлмоқда”³.

Албатта мазкур олимнинг хулосаларида кўп асослар бор. Зеро, дунёда мавжуд бўлиб турган Хаос ҳолатидан инсоният қанча тез қутулса, Ер юзида барқарор тараққиёт имкониятлари шунчалик жадалликда шаклланади.

Шу боис ҳам бунда “XXI асрдаги халқаро тизимнинг иштирокчиларининг эҳтиёткорлик ва вазминлик билан ўз ҳамкорлик борасидаги ўз сиёсий йўналишларини амалга оширишлари муҳим аҳамиятга эга бўлади”⁴.

Айни пайтда дунёда турли мамлакатларнинг ҳатти-ҳаракатлари билан глобал ҳукмронлигини таъминлашнинг янги-янги усуллари, воситаларини ўйлаб топилапти.

Жумладан, олимлар томонидан халқаро тизимга таъсир ўтказишнинг янги технологияси деб аталаётган “Sharp Power” омили пайдо бўлди.

¹ Baranovskiy V. Noviy miropanyadok: Preodoleniya starogo ili ego transformatsiya // Mirovaya ekonomika i mejdunarodnie otnosheniya, 2019.№5. S.7.

² Хаос – бoш-бoшдоқлик (muallif).

³ Kissindjer G. Mirovoy poryadok. M.: AST, 2015.S.5

⁴ Baranovskiy V. Noviy miropanyadok: Preodoleniya satrogo ili ego transformatsiya // Mirovaya ekonomika i mejdunarodno'e otnosheniya, 2019.№5. S.15.

Ушбу ходисаси баҳолашда “дунё олимларида турли ёндашувлар шаклланди. Дж. Най фикрига кўра: Sharp Power - душманлик мақсадида ёлгон ахборотдан фойдаланишдир... Бошқа экспертлар “Sharp Power”ни хужум қилиш мўлжалланган мамлакатга нисбатан унинг хавфсизлигини вайрон қилиш мақсадида самарали кибер-усулларни қўллашдир деб таърифлайдилар. Россиялик сиёсатшунос олим О.Леорова Sharp Power - бу ахборот операцияларининг умумлашган кўриниши ҳамда ахборот кибертерроризмининг услуги, даврга нисбатан ахборот технологиясидан қурол сифатида фойдаланиши”, деб ҳисоблайди”¹.

Жаҳон олимлари вазиятнинг бундай чигаллашувининг етакчи сабаби сифатида “либерал дунёвий тартиботини тугаганлиги ҳолатини кўрсатмоқдалар. Дж. Най хулосасига кўра, 1945 йилдан кейин шаклланган либерал дунёвий тартибот бугун барҳам топмоқда.

Шу боис ҳам бугун янги дунёвий тартибот (дунёнинг янги сиёсий ташкилоти) қандай шаклда бўлишини айтиш мураккабдир. Айни пайтда кўпчилик олимлар янги дунёвий тартиб муаммосини таҳлил қилишда унинг кўпқутбли бўлиши ғоясидан келиб чиқмоқдалар”².

2019 йилда дунё бўйлаб тарқалган коронавирус пандемияси ҳам афсуски халқаро ҳамжамият олдида мисли кўрилмаган янги муаммоларни вужудга келтирди ҳамда халқаро ҳамжамиятнинг ечилмаган муаммоларини яққол кўрсатиб ҳам берди.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош Ассамблеясининг 75-сессиясида сўзлаган ва тарихий аҳамиятга молик бўлган нутқида таъкидланганидек: “Бу офат бутун инсониятнинг заиф жиҳатларини яққол кўрсатиб берди. Ҳозирги таҳликали ва мураккаб вазият ер юзидаги барча давлатлар ва халқлар ўзаро боғлиқ эканини, ўртамазда мунтазам мулоқот, ишонч ва яқин ҳамкорлик ўта муҳимлигини исботлади.

Шу йўлда барчамиз ҳукуматлар, парламентлар ва фуқаролик жамиятларининг ўзаро саъй-ҳаракатларини бирлаштириш, умумий масъулият тамойилларини мустаҳкамлаш, халқаро шерикликни мувофиқ ҳолда ривожлантириш, Жаҳон Соғлиқни сақлаш ташкилотининг мақоми ва салоҳиятини ошириш, ваколатларини кенгайтириш лозимлигини чуқур англадик....

Бу борада биз Бирлашган Миллатлар Ташкилоти шафелигида Пандемиялар даврида давлатларнинг ихтиёрий мажбуриятлари тўғрисидаги халқаро кодексни ишлаб чиқишни тақлиф этамиз. Ушбу хужжатда ҳар бир давлатнинг ўз фуқаролари ва халқаро ҳамкорлиги олдидаги мажбуриятлари акс этиши лозим”³.

¹ Leonova O. Sharp power – novaya texnologiya vliyaniya v globalnom mire // Mirovaya ekonomika i mejdunarodnie otnosheniya, 2019. № 2, S.22

² Lebedeva M. Noviy mirovoy poryadok: parametri i vozmojnie konturi // Polis, 2020. №4. SS.28-31.

³ O‘zbekiston Respublikasi Prezidnti Shavkat Mirziyoyevning Birlashgan Millatlar Tashkiloti Bosh Assambleyasining 75-sessiyasidagi nutqi // Xalq so‘zi, 2020 yil 24 sentyabr.

Давлатимиз раҳбарининг мазкур сессияда илгари сурилган ташаббусларида ҳозирги мураккаб дунёнинг ўта чигал ва оғир муаммоларини ҳал этишда ҳамда инсониятнинг бугунги кундаги эзгу манфаатларини рўёбга чиқаришда халқаро ҳамжамиятнинг демократия принципларига изчил оғишмай риоя қилиниши ўта муҳим аҳамиятга эга эканлиги ҳақидаги янги сиёсий ғоялар илгари сурилди.

Зеро, жаҳон микёсида турли-туман салбий вазиятлар, муаммолар ва мамлакатлар ўртасидаги кўп ҳоллардаги адолатсиз муносабатларга қарамасдан ер юзида инсонпарвар ва фақат тараққиётга ундовчи янги ХХI аср цивилизацияси шакллантириш учун манба ва асос бўлувчи омил демократия эканлиги асосий кўпчилик халқлар ва мамлакатлар томонидан эътироф қилинмоқда.

Асли араб миллатига мансуб бўлган, АҚШда яшаб ижод қилаётган ва замонавий демократия назарияси ривожига улкан ҳисса қўшиб келаётган сиёсатшунос олим Фарид Закария “Қанчалик кўп нуқсонлари бўлмасин, демократия инсониятнинг сўнгги нажотидир”¹ деб таъкидлаган эди.

Айни пайтда замонавий даврнинг талаблари ва эҳтиёжлари, инсониятнинг ХХI асрдаги ҳаётини хавфсиз, эркин, фаровон, тинч ва барқарор бўлиши таъминланишида демократия функцияларига, институционал асосларининг самарадорлигини ошириш масалаларига бўлган ёндашувларни ҳам тубдан янгиланиши зарур бўлмоқда. Чунки демократиянинг самарадорлигидан фойдаланиши учун ўз умри тугаб бўлган қарашлар, доктриналар мутлақо яроқсиз эканлиги ҳеч кимга сир бўлмасдан қолди.

Чунки замонавий демократия учун хизмат қиладиган жамият микёсида ижтимоий, иқтисодий, маданий шароитларга бўлган талаблар ҳам ортиб кетди. Эндиликда демократияга нисбат қандайдир жўнгина ҳодиса деб қараш мутлақо ноўрин эканлиги яққол кўриниб қолди. Шу муносабат билан демократиянинг юзлаб таърифлари қаторига олимлар янгиларини қўймоқдалар. Россиялик сиёсатшунос олим В.Иноземцев таъкидлаганидек: “Демократия бу – ривожланган, цивилизациялашган жамиятнинг сиёсий ҳаётини ташкил қилиш усулидир. Фуқаронинг инсонийлик моҳиятини белгилаб берувчи ҳуқуқ, демократиянинг фундаментал асоси ва табиий даражаси белгиловчи омилдир”².

Демак янги аср демократия учун барча шарт-шароитлар ҳам янгича бўлишини талаб қилмоқда. Бу замонавий даврнинг хоҳиш истаги ва объектив муддаосидир.

Демократия назарияси ва амалиёти бўйича ўзининг ноёб фикрларига эга бўлган ғарб сиёсатшунос олими эътироф қилганидек: “демократиянинг

¹ Qarang: Zakariya F. Budushie svobod: neliberalnaya demokratiya v SShA i za ix predelami. M.: «Ladimir», 2004. S.284.

² Inozemtsev V. Demokratiya i modernizatsiya. K diskussii o vo'zovax XXI veka. M: «Yevropa», 2010. S.25.

шаштини пасайиб кетишига йўл қўймаслик, унинг янги ХХІ асрнинг хусусиятлари, эҳтиёжларига жавоб бера олиш имкониятларини кучайтириш учун демократлашув жараёнларини демократиянинг чала-чулпа шаклларини дунёга тарқатишдан иборат деб тушунмаслик керак. Шунинг учун ҳам демократия келажакни кўзлаб моҳиятан янги мақсад ва янги ғоялар билан янада тўлдирилиши зарур. Шу билан бир қаторда уни қайта англаган ҳолда ривожлантиришга интилиши лозим”¹.

Ушбу ғоялар ўз навбатида ҳозирги кунда қуйидаги муҳим хулосалар учун асос бўлмоқда. Биринчидан, сиёсатшуносликнинг (политологиянинг) муҳим йўналиши бўлган ва жамиятдаги трансформация ҳодисасини тадқиқ қилиш билан шуғулланадиган транзитологиянинг намоёндалари, тарафдорлари томонидан илгари суриб келинаётган демократия ва демократлашув борасидаги ғоялар нафақат ўзини оқламади, балки айти пайтда демократик кадриятлар ривож, такомиллашувига нисбатан маълум даражада сунъий тўсиқ бўла бошлади.

Зеро, ХХ асрнинг сўнгги йилларигача транзитологиянинг ғарб дунёсига мансуб муаллифлари фақатгина ғарбона социо-маданий заминларга таянувчи ҳамда демократиянинг ниҳоятда чегараланган, ўз бағрида демократия ғоясининг катта имкониятларига ўрин ажратмаган шаклларини тарғиб қилдилар. Ҳамда жаҳон халқларига таклиф ва тавсияларни кенг кўламда амалга ошириб келдилар. Улар томонидан муттасил илгари суриб келинган “универсал демократлашув” борасидаги хулосалар табиийки демократия каби ноёб ҳодисанинг талабларига жавоб бера олмади. Демократия кўлами ва имкониятларини сунъий равишда торайтириб қўйиб талқин қилиш амалиёти ХХІ асрнинг шиддатли ўзгаришлари олдида таслим бўлишга мажбур бўлди.

Демократия назариясини татбиқ қилувчи олимлар *плеядасининг*² машхур вакилларида бири бўлган сиёсатшунос ва социолог олим О.Доннел бу хусусда ниҳоятда адолатли фикрларни билдириб ўтган эди. Жумладан у ёзганидек “бугунги кунда янги демократияга нисбатан ўн йиллар аввал қўлланган демократиянинг эски ва анча чегараланган мезонларини қўллаш адолатдан бўладими?”³.

Демократиянинг энг замонавий шаклларини ҳамда ғоявий асосларини асослаш борасидаги тахминий фикрларни илгари суриб келаятган ғарб сиёсатшунос олими Фред Даллмайр мазкур масала юзасидан шундай хулоса қилган эди: “халқаро ҳаётнинг энг муҳим кадрияти демократия бўлмоғи керак.

¹ Markoff J. Waves of Democracy/ Social Movements and Political Change. Thousand Oakes, 1996. P. 44-45.

² Pleyada – olimlarning uyushmasi, birlashmasi nazarda tutilmoqda.

³ G.O'Donnell. Dissonances: Democratic critiques of Democracy. Indiana University of Notre Dame Press. P27.

Лекин бу жамиятни бўлиниб кетишига олиб келувчи ғарбга хос бўлган либерал минималистик (чегараланган) демократия эмас”¹.

Демак илк транзитология назариясида билдирилган хулосалар билан ҳозирги замонда биронта мамлакат демократик ислохотлар жараёнларини амалга ошира олмайди. Бундай уринишлар аксинча тоталитаризмни қайта тикланиб олишга ҳам сабаб бўлиши мумкинлигини кўплаб олимлар томонидан эътироф қилинмоқда. Мазкур назарий хулосалар XXI асрнинг энг етакчи мавзусига айланди.

Шу билан бирга эслаб ўтиш лозимки “политологиянинг йўналишларидан бири бўлган транзитология демократлашувнинг универсал моделини куриш ғоясини ўзининг мақсади сифатида кўймасликка ҳаракат қилмоқда”².

Сабаби, янги асрнинг энг дастлабки йилларидан бошлаб демократия бўйича давр талаблари ёрқин тарзда кучли намоён бўла бошлади.

Мамлакатимиз сиёсатшунос олими У.Идиоров ёзганидек: “Натижада демократия борасида шу пайтга қадар яратилган концептуал асослар, назарий парадигмаларни тубдан тўлдириш, янгилаш ва ўзини оқламаётган қоидалардан воз кечиш эҳтиёжлари туғилди. Бунинг заминидан демократия масаласига фақат унинг кўп жиҳатли эканлигидан келиб чиқиб ёндашишгина эмас, балки демократия ғояси, қоидаларига жамият эҳтиёжларидан ва янгиланаётган сиёсий имкониятлардан келиб чиқиб муносабат қилиш вазибалари ётади”³.

Мазкур ҳолатлар шу пайтга қадар амал қилиб келаётган демократиянинг етакчи шакллари, институтларининг самарадорлик даражасига баҳо бериш, уларнинг салоҳиятини мазмунан юксалтиришга доир назарий изланишларнинг долзарбланишига жиддий таъсир қилмоқда.

Жумладан, ўзининг кўп йиллик тарихига эга бўлган ва асосий ҳаракат принциплари деярли ўзгармасдан келаётган вакиллик демократиясининг янги замон манфаатларидан келиб чиқиб такомиллаштириш, унинг ҳаракат механизмлари, институционал ташкилий асосларини ва давлат ҳамда жамият ўртасидаги муносабатлар тизимидаги фаолиятда қанчалик даражада демократиянинг моҳиятидан келиб чиқувчи кадрларнинг рўёбга чиқиш имкониятлари кучини янгилаш муҳим аҳамият касб этмоқда. Зотан бу ўринда етакчи фикр вакиллик демократиясини инкор қилиш устида эмас, балки унинг имкониятлари ва амал қилиш принципларини ҳозирги замоннинг хусусиятлари ва демократиянинг анча илғорлашиб бораётган ғоялари билан узвийликни кучайтириш устида бормоқда.

¹ Qarang: Kocherov O. “Gryadushaya filosofiya” mejdunarodno’x otnosheniy i apofaticheskaya demokratiya Freda Dallmayra // Polis, 2020. №6. S.166.

² Achkasov V. Tranzitologiya – nauchnaya teoriya ili ideologicheskij konstrukt? // Polis, 2015. №1. S.35.

³ Idivov U. Zamonaviy demokratik taraqqiyotda yoshlar innovatsion faoliyatining roli. Monografiya. T.: “BAYOZ”, 2019. B.37.

Чунки XXI асрнинг демократияга нисбатан эҳтиёжлари ниҳоятда катта тезликда ортиб бормоқда.

АҚШнинг Гарвард университети фахрий профессори Д.Белл таъкидлаганидек: “Замонавий вакиллик демократиясининг муҳим функцияларидан бири фақатгина демократик ёки либерал кадриятларни қўллаб-қувватлаб турувчи эмас, балки бу борадаги сиёсий жараёнларни илдамлаштирувчи, жамият эҳтиёжлари орқасидан олға боровчилар эмас, балки жамиятни янада цивилизациялаштирувчи фуқароларни танлаб олиш, бу уларни бирлаштиришдан иборат бўлиши лозимдир”¹.

Зеро, Д.Белл “постиндустриал ахборот жамиятига ўтганда ҳокимият юксак салоҳияти бўлган интеллект эгалари бўлган ва жамиятни юқори савияда бошқара олиш компетенциясига эга бўлган интеллектуаллар қўлида бўлиши лозимлигини таърифлаб ўтган эди”².

Бу ўринда фикр “меритократия” (бошқарувнинг турли соҳаларида энг муносиб, малакали, иқтидорли кишилар ҳокимияти) ғояларининг бевосита вакиллик демократияси фаолиятида қўлланиши зарурлиги устида бормоқда. Чунки аслида вакиллик демократиясини шакллантирувчи сайлов институти олдига айнан шу вазифалар юклатилган.

Демак, вакиллик демократияси инсоният тараққиётининг ҳозирги даврида ўз устига жамият тараққиётининг энг муҳим ва йўналтирувчи вазифаларини қамраб олиши зарур бўлмоқда. Айни пайтда жамият аъзоларининг демократиядан кутаётган умидлари асосан вакиллик демократиясининг фаолият майдонида ўзининг реал ифодасини топиши зарурлиги ҳолати тобора долзарб тус олмақда.

Чунки бугунги куннинг жараёнлари аниқ ва равшан кўрсатиб турганидек, демократиянинг ҳар қандай шакли жамиятнинг социал муаммоларини ҳал этиш вазифаларини ҳам ўзининг масъулиятлари қаторига қамраб олгандагина у самарали бўла олади.

Шу боис ҳам россиялик сиёсатшунос ва тарихчи олим К.Холодковский хулоса қилганидек: “Ҳозирги кунда демократия муаммоси анча кенг ва чуқурдир. Шу боис ҳам у фақатгина партия-парламент Конституциясидан иборат бўла олмайди. Айни пайтда сўнгги ўн йилликлар тарихи демократияга кўп янгиликларни киритди ва замонавий, постиндустриал демократиянинг фундаментал асоси ривожланган фуқаролик жамияти бўла олишини икки қарра исботлади”³.

Мазкур фикрлардан кўриниб турибдики, демократия моҳиятига кўра, умрбод қабул қилинган демократия нормалари ва ўзгармас демократия институтларидан, догматик қоидалардан иборат эмас. Балки, ҳаракатчан, ўсувчан, динамик сиёсий жараёндир.

¹ Bell D. Demokratiya i prava: velikaya dilemma nashogo vremeni // Demokratiya i modernizatsiya k diskussii o vizovax XXI veka. Pod redaktsiey V.Inozemtseva.M.: «Yevropa», 2010. S.24.

² Qarang: Achkasov V., Gutorov V. Politologiya. M.: Visshee obrazovanie, 2007. S.201.

³ Xolodkovskiy K. Dostup k informatsii kak demokraticeskii institute // Polis, 2010. №5. S.155.

Мана шундай динамик сиёсий жараён билан нафақат ҳамоҳанг ҳолда ривожланиш балки ушбу ҳодисани самарали даражада рўй беришига аввалдан шарт-шароитларни яратиш бориш вакиллик демократиясининг етакчи функциясига айланиб бормоқда.

Бунда вакиллик демократиясини “барча соҳаларда фуқароларга тенг имкониятлар берувчи XXI асрнинг янги кўринишидаги даражасига олиб чиқилиши муҳим бўлмоқда... Шу муносабат билан олимлар давлат органлари, вакиллик демократияси институти билан фуқаролик жамияти институтларининг ўзига хос конвергенциясини, яъни фуқаролик жамияти институтларини ҳокимият вакиллик органларига жалб қилиниши лозимлиги ҳақидаги ғояларни илгари сурмоқдалар”¹.

Ушбу ҳолатда вакиллик демократияси фақатгина ўзининг “электорал демократия” мавқеидан юқори кўтарилиб, “замонавий демократия учун бекиёс даражада зарур бўлган демократия, эркинлик ва либерализм ўртасидаги муносабатлар эволюцияси ижобий тарзда рўй беради ҳамда демократлашув жараёнлари кўзга кўринмас ички хавф-хатарлардан холи бўлиб боради. Айни пайтда демократиянинг ўзига хос инфраструктураси самарали институционал асослар билан такомиллашиб боради”².

Демак, вакиллик демократиясини жамият ва давлат ўртасидаги муносабатларда фуқаролар сиёсий иштирокини том маънодаги юқори даражада таъминловчи демократиянинг энг устувор омилига айлантириш ҳозирги даврнинг энг етакчи вазифасига айланиб кетди.

Шу боис вакиллик демократияси фаолият тартиби ва институтларининг ҳаракат механизмларини фуқаролар сиёсий иштирокини муттасил кенгайтириб боришга хизмат қилувчи асослар билан кучайтирилиши ниҳоятда муҳим бўлган давр эҳтиёжига айланди.

Шу орқали том маънодаги юқори бўлган халқ ҳокимиятчилигига эришиши имкониятлари мислсиз даражада кенгайди.

Мутахассислар бонг ураётганларидек, бугунги кунда демократиянинг дунё миқёсидаги инқирози кўп жиҳатдан вакиллик демократияси орқали халқ ҳокимиятчилигини талаб даражасида тўлиқ таъминланмаётганлик ҳолати билан боғлиқ. Айни пайтда бундай вазиятнинг объектив ва субъектив сабаблари ҳам бор.

Рус сиёсатшунос мактабининг яна бир йирик вакили И.К.Пантин фикрича “жамиятни демократлашуви ва ички вазиятни юмшашида демократик институтларни мавқеи юқори бўлади. Демократик институтлар фаолияти қонуний бўлиши, ҳамда ривожланган мамлакатлар тажрибасидан самарали фойдаланган ҳолда, бутун жамият кучланиши талаб қилади”³.

¹ Petuxov V., Petuxov R. Demokratiya uchastiya: institutsionalniy krizis i novie perspektivi // Polis, 2015 №5. S.30,37.

² Idivov U. Zamonaviy demokratik taraqqiyotda yoshlar innovatsion faoliyatining roli. Monografiya. T.: “BAYOZ”, 2019. B.49.

³ Kurbonov E.E. Jamiyatni demokratlashtirish va fuqarolik jamiyatini shakllantirishning dolzarbliigi masalalariga doir. // O'zMU Xabarlari, №1/3. BB. 93-95

Дарҳақиқат олим таъкидлаганидек, демократик институтлар XXI асрда фуқароларнинг фаол ҳаракатлари учун цивилизацияон кўринишдаги интеграцияси вазифасини ўташи керак.

Россиялик мутахассис олим К.Холодковский фикрича: “Халқ ҳокимиятчилигининг демократик идеалларини рўёбга чиқишига ҳозирги даврда бир томонидан индивидлардаги эгоизм хислатларининг борлиги, бошқа томонидан эса сиёсатнинг ихтисослашуви ва профессионаллашуви, шунингдек ижтимоий фикрни юксак технологиялар асосида манипуляция қилишини ҳолати халақит беряпти”¹.

Шу билан бир қаторда айтиб ўтиш лозимки, вакиллик демократиясини ривожланиши ва такомиллашувида К.Холодковский томонидан билдирилган фикрлардаги хулосалар: мутлақо қандайдир пессимизмни англамаслик керак. Сабаби сиёсатни ихтисослашуви ҳолати билан вакиллик демократияси фаолиятини уйғунлаштириш орқали халқ ҳокимиятчилигининг идеаллари томон ундовчи сиёсий қарорларни қабул қилиш имкониятлари доимо мавжуд бўлади. Бунда тўғридан-тўғри демократия билан вакиллик демократияси қоидаларини маълум даражада қўйиши бўйича таклифлар ҳам йўқ эмас.

Чунки энг замонавий алоқа ва коммуникация тизимларининг ёйилиши, ниҳоятда такомиллашган компьютерлар ва интернет тармоғининг пайдо бўлиши бунинг учун имкониятлар ва шарт шароитларни очиб беради. Чунки вакиллик демократияси халқ ҳокимиятчилигини давомийлигини таъминлаб берувчи демократиянинг энг тўнғич ва таянч бўлган институтидир.

Маълумки, “Сайлов институти демократияга нисбатан институционал ёндашилганда ҳал қилувчи ролни ўйнайди. Бундай ёндашув демократиянинг моҳиятини, характерини кўрсатиб берувчи ягона институционал восита айнан ҳалол рақобатга асосланган сайловдир, деган маъно англатади. Шу билан бирга сайлов институтининг сифати, яъни амалда эркин, ҳалол, очик сайлов бўляптими ёки унга имитация қилиняптими деган масала доимо муҳим бўлиб туради... Электорал демократиянинг легитимлик даражаси бевосита сайлов фаолиятига боғлиқдир”².

Айни пайтда бугунги кунда вакиллик демократиясининг “кенг тушуниш, яъни унга нисбатан фақатгина жамият аъзоларининг барчасини қонун олдидаги тенглигини ва эркин сайловларни эътироф қилишга асосланган классик либерал ёндашув билан чекланмасдан социал демократиянинг элементларини қамраб олган ҳолда ёндашиш зарурияти”³ ўта долзарб аҳамият касб этмоқда.

Шу муносабат билан махсус аҳамият қаратиш керакки, замонавий даврда умуман демократияга, унинг даражасига баҳо беришда унинг барча

¹ Xolodkovskiy K. Dostup informatsii kak demokraticheskiy institut // Polis, 2010. №5. S.156.

² Niskevich Yu. Institut viborov kak mexanizm legitimatsii publichnoy vlasti // Polis, 2018. №2. S.65-66.

³ Salmina A. Vzaimosvyaz ponimaniya demokratii i otnosheniya k noy v Rossii i Yevropeyskix stranax // Polis, 2019. №4. S.120.

жиҳатларига комплекс ёндашиш яъни, демократия белгилари, атрибутлари, институционал тизими хусусиятлари билан чекланмасдан, жамият аъзоларининг демократияга нисбатан хоҳиш - истакларининг ҳолатини ҳисобга олган ҳолда ёндашишни устуворлик қилмоқда.

Бунда “демократиянинг уч индекси яъни, электорал, либерал ва социал индексларини Европа мамлакатларида 10 балл ҳисобидан келиб чиқилганда 8 баллдан паст бўлмаганлиги ҳолатида мамлакатлар аҳолисининг демократия шароитида яшашга бўлган хоҳишларининг ниҳоятда юқори эканлиги ҳам муҳим аҳамиятга эга бўлмоқда. Ғарб тадқиқотчиси К.Вельнелнинг демократияга нисбатан истак-хоҳиш парадокси”¹ деб номланувчи тадқиқотларида ушбу масалаларга алоҳида катта эътибор қаратиб ўтилган.

Ғарб олимлари “М.Феррин ва Х.Криси асарларида келтирилгандек “Сиз учун демократик бошқарувга асосланган мамлакатда яшаш қанчалик муҳим?” деган саволга Шимолий Европа мамлакатлари фуқаролари 10 балл ҳисобидан 9,3 балл, Марказий Европа мамлакатларида 7,9 балл, Ғарбий ва Жанубий Европа мамлакатларида 8,6 балл кўрсаткичи маълум бўлган”² (1-жадвал).

1-жадвал; Демократияга муносабатни ўлчовлари сўровномаларда ўртача қийматлари Россияда, Европа ва бошқа мамлакатларида (2012)

Сўровнома шакли	Шимолий Европа	Ғарбий Европа	Жанубий Европа	Постсовет давлатлари (Россиядан ташқари)	Россия
Демократик бошқарув шаклидаги мамлакатда Сиз учун яшаш қанчалик муҳим?	9,3	8,6	8,6	7,9	6,6
Умуман, мамлакатимизни қанчалик демократик деб ўйлайсиз?	7,8	6,9	5,4	5,1	4,4
Демократиянинг амалда ишлашида қанчалик хайратдасиз? (мамлакатда)	7,1	5,8	4,0	4,2	3,8

¹ Qarang: Salmina A. Vzaimosvyaz ponimaniya demokratii i otnosheniya k ney v Rossii i Yevropeyskix stranax // Polis, 2019. №4. S.121.

² Qarang: Polis, 2019. №4.S.123.

Сўровномада иштирок этганлар сони	8 070	15 047	6 116	19 191	2 484
---	-------	--------	-------	--------	-------

Хулоса. Вакиллик демократиясини ривожлантириш ва такомиллаштириш жараёнида масаланинг социал жиҳатларига эътиборни кучайтириш бугунги кунда ниҳоятда долзарб ва муҳим аҳамиятга эга бўлмоқда.

Шу билан бир қаторда ҳозирги кунда вакиллик демократиясининг шаклланиши ва қайта ташкил қилиб борилиши, шунингдек, унинг легитимлигини муттасил таъминланишига хизмат қилувчи демократик сайлов институти ва сайлов тизимини изчил такомиллаштириш ҳам долзарб моҳият касб этмоқда.

Демак, бугунги кунда демократия борасида илгари сурилаётган назарий қарашлар, концептуал ёндашувлар тизимида демократия ҳодисасини давр талабларидан келиб чиқиб тадқиқ қилиш, унинг институционал имкониятларини янада ривожлантириш, самарали демократиянинг асосий ўлчамларини оптималлаштириш билан боғлиқ йўналишлар устуворлик қилмоқда. Бунинг заминида демократияга нисбатан анъанавий ёндашувларнинг эскирганлик ҳолати ётади.

АЛИШЕРХЎЖАЕВА МАЪМУРАХОН

Таянч докторант, ТДШУ

Ўзбекистон ва ЮНЕСКО: муносабатларнинг муҳим даврлари ва ташкилий-ҳуқуқий жиҳатлари

Аннотация. Мазкур мақолада Ўзбекистон ва ЮНЕСКО ўртасидаги муносабатларнинг шаклланиши, ўзаро ҳамкорликнинг учта даврга тақсимланиши ва бу жараёнлардаги алоқаларнинг ташкилий-ҳуқуқий жиҳатлари ёритилади. Мақоланинг мақсади Ўзбекистон-ЮНЕСКО муносабатлари шаклланиши, ўзаро алоқаларнинг устувор йўналишлари ва бу борада ташкилий-ҳуқуқий жиҳатларни ўрганишдан иборат бўлиб, унда Ўзбекистон-ЮНЕСКО муносабатлари шаклланишини даврлар орқали ўрганиб чиқиши, икки томон ўртасидаги ҳамкорликнинг ташкилий ва ҳуқуқий асосларини кўриб чиқиши ва ЮНЕСКО дастурларида кўзда тутилган мақсад ва вазифаларни Ўзбекистонда амалга ошириш бўйича ҳамкорлик ишларини жадаллаштириш масалаларини таҳлил этиш вазифалари белгилаб олинган. Илмий мақолани ёзишда тарихийлик, тизимли ва мантқиқий таҳлил, ивент, шунингдек, контент таҳлил усулларидан фойдаланилди. Ўзбекистон ва ЮНЕСКО ҳамкорлиги шаклланиши ва ривожланиши ҳар бир даврда ўзига хос хусусиятга эга эканлиги ва ўзаро муносабатларда янги йўналишдаги дастурлар ва лойиҳалар ишлаб чиқиши зарурати асосланган.

Таянч сўз ва иборалар: БМТ, ЮНЕСКО, Бош конференция, Ижроия Кенгаши, Котибият, Шарқ тароналари, маданий дипломатия, мақом, бахшичилик, ҳунармандчилик, маданият туризми.

Аннотация. В данной статье описывается становление отношений между Узбекистаном и ЮНЕСКО, разделение сотрудничества на три периода и организационно-правовые аспекты взаимоотношений в этих процессах. Цель статьи - изучить формирование отношений Узбекистан-ЮНЕСКО, приоритеты и организационно-правовые аспекты взаимоотношений, а также проанализировать вопросы ускорения сотрудничества в реализации поставленных задач в Узбекистане. При написании научной статьи использовались исторический, систематический и логический анализ, событийный, а также контент-анализ. Становление и развитие сотрудничества между Узбекистаном и ЮНЕСКО уникальны в каждый период и основываются на необходимости разработки новых программ и проектов во взаимоотношениях.

Опорные слова и выражения: ООН, ЮНЕСКО, Генеральная конференция, Исполнительный совет, Секретариат, Шарқ тароналари, культурная дипломатия, «маком», «искусство бахши», ремесленничество, культурный туризм.

Abstract. This article describes the formation of relations between Uzbekistan and UNESCO, the division of cooperation into three periods and the organizational and legal aspects of relations in these processes. The purpose of the article is to study the formation of Uzbekistan-UNESCO relations, priorities and organizational and legal aspects of the relationship, as well as to analyze the issues of accelerating cooperation in the implementation of tasks in Uzbekistan. Historical, systematic and logical analysis, event, as well as content analysis methods were used in writing the scientific article. The formation and development of cooperation between Uzbekistan and UNESCO is unique in each period and is based on the need to develop new programs and projects in the relationship.

Keywords and expressions: UN, UNESCO, General Conference, Executive Council, Secretariat, Sharq taronalari, cultural diplomacy, "Maqom art", "Bakhchi performance", art crafting, cultural tourism.

Кириш. Ҳар бир давлатнинг дунёдаги ўрни ва ролини, хоссатан, глобал имижини намоеън этишда унинг бой маданияти, улкан тарихий мероси ва маорифи ҳал қилувчи мезонлардан бирини эгаллайди. Жумладан, Ўзбекистон ҳам ўз миллий маданий мероси, кадриятлари ва анъаналари, буюк мутаффақирлари, тарихий шаҳарларини халқаро микёсда тарғиб этишда кенг қўламли ишларни амалга оширди ва бу ҳозирда ҳам давом этмоқда. Мазкур жараёнларда ЮНЕСКО сингари нуфузли халқаро ташкилот билан ҳар томонлама самарали ва мустаҳкам муносабатларнинг шаклланиши мамлакатимиз ташқи сиёсати ва унинг маданий дипломатияси механизмлари ривожда муҳим рол ўйнайди. Ўз навбатида, бугунги кун тадқиқотларида янги Ўзбекистон ва ЮНЕСКО муносабатларини янада ривожлантиришнинг илмий тадқиқ этилиши, хусусан, ЮНЕСКО дастурлари ва фаолиятини синчиклаб ўрганиш, БМТ тараққиёт мақсадлари билан ўзаро ҳамоҳанг икки томонлама янги келишувлар, шартномалар ва битимлар тузиш зарурати вужудга келмоқда. Шу нуқтаи назардан, Ўзбекистон ва ЮНЕСКО муносабатлари шаклланиши ва унинг ташкилий-ҳуқуқий жиҳатлари ҳақида илмий баҳс-мунозаралар олиб бориш ва шу орқали янги прагматик мулоҳазалар юритиш масалалари долзарб аҳамият касб этмоқда.

Мақсад ва вазифа. Тадқиқотнинг мақсади Ўзбекистон-ЮНЕСКО муносабатлари шаклланиши, ўзаро алоқаларнинг устувор йўналишлари ва бу борада ташкилий-ҳуқуқий жиҳатларни ўрганишдан иборат.

Бунинг учун:

- Ўзбекистон-ЮНЕСКО муносабатлари шаклланишини даврлар орқали ўрганиб чиқиш;

- Икки томон ўртасидаги ҳамкорликнинг ташкилий ва ҳуқуқий асосларини кўриб чиқиш;

- ЮНЕСКО дастурларида кўзда тутилган мақсад ва вазифаларни Ўзбекистонда амалга ошириш бўйича ҳамкорлик ишларини жадаллаштириш масалаларини таҳлил этиш лозим.

Усуллар: Илмий мақолани ёзишда тарихийлик, тизимли ва мантиқий таҳлил, ивент, шунингдек, контент таҳлил усулларидан фойдаланилди.

Натижалар ва мулоҳаза. ЮНЕСКО – Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг таълим, фан ва маданият бўйича ихтисослашган ташкилоти. ЮНЕСКОнинг асосий мақсади таълим, фан, маданият, коммуникациялар, туризм соҳаларидаги ҳамкорликни ривожлантириш орқали тинчлик ва хавфсизликни мустаҳкамлашга кўмаклашидир. Ушбу ташкилот 1946 йил 4 ноябрда ташкил топган бўлиб, унинг бугунги кунда 193 мамлакат аъзоси ва 11 та ассоциациялашган аъзолари мавжуд. ЮНЕСКОнинг асосий учта органи қуйидагилардан иборат:

- *Бош конференция.* Бош конференция ЮНЕСКОнинг барча аъзо-давлатлари вакилларида ташкил топган. Конференция йиғилиши ҳар икки йилда бир марта бўлиб, ассоциациялашган аъзолар ҳамда аъзо бўлмаган давлатлардан кузатувчилар, давлатлараро ва нодавлат ташкилотлар қатнашадилар. Ҳар бир мамлакат, унинг аҳолиси, ялпи миллий маҳсулоти ёки ташкилотнинг доимий бюджетига қўшган ҳиссаси ҳажмидан қатъий назар, Бош Конференцияда битта овозга эга.

- *Ижроия Кенгаши.* Ижроия кенгаши ЮНЕСКОнинг умумий бошқарувини таъминлайди. У Бош конференция ишини тайёрлайди ва конференция тавсияларининг тўғри бажарилишига жавобгар органдир. Ижроия кенгаши Дастурнинг Бош Директор томонидан самарали ва оқилона бажарилишини таъминлаш, ўз фаолияти доирасига кирадиган масалалар билан шуғулланадиган халқаро ташкилотлар вакиллари ёки ваколатли шахслар билан маслаҳатлашиши учун барча зарур чораларни кўради, Бош конференция томонидан унга берилган ваколатларни конференция номидан амалга оширади, 58 аъзо давлатларнинг вакилларида иборат ва йилига икки марта навбатдаги сессияларида йиғилади.

- *Котибият.* Бош конференция томонидан тасдиқланган дастурни амалга оширади. ЮНЕСКО Котибияти Бош директор ва у томонидан тайинланадиган ходимлардан иборат. Ходимлар директорлар, мутахассислар ва умумий хизматлар тоифаларига бўлинади. ЮНЕСКО дастурларини

амалга ошириш ва мақсадларига эришиш йўлида ташкилот таркибида 193 та аъзо-давлатлардан, кўп маданиятли жамият қатламлари вакилларида ташкил топган 2200 тадан ортиқ ходимлар ишлади. 759 та мутахассис ЮНЕСКОнинг бутун дунё бўйлаб 53 ваколатхоналарида фаолият олиб боради.

Ўзбекистон ва ЮНЕСКО муносабатлари шаклланиши ва ривожини учта даврга ажратиш ўрганиш мумкин. Биринчи давр 1972 йилдан 1991 йилгача, иккинчи давр 1991 йилдан 2016 йилгача, учинчи давр эса 2016 йилдан ҳозирги давргача бўлган муносабатларни қамраб олади.

Илк муносабатлар заминлари ва ташкилий-ҳуқуқий асослар ўрнатилиши

Алоҳида қайд этиш лозимки, ЮНЕСКОнинг Ўзбекистонга бўлган қизиқиши Совет Иттифоқи давридаёқ бошланган эди. Хусусан, БМТ Бош Котиби Курт Вальдхаймнинг 1972 йилда Ўзбекистонга амалга оширган илк ташрифи муҳим тарихий воқеага айланди. Курт Вальдхайм ўз ташрифи доирасида икки кун давомида Тошкент, Бухоро, Самарқанд шаҳарларида бўлиб, тарихий обидалар билан танишади. Бош котиб Ўзбекистоннинг тарихий ва маданий меросини дунё тамаддунининг ноёб дурдонаси сифатида эътироф этади. Бу Ўзбекистон учун ўзига хос сиёсий ва тарихий воқеа эди. Бирок унинг Ўзбекистонга ташрифи матбуот саҳифаларида етарлича ёритилмайди. Фақатгина “Правда Востока” ва “Совет Ўзбекистони” газеталарининг 1972 йил 21-22 июль сонларида хабар рукнида жуда қисқа маълумот бериб ўтилади. Ўзбекистон Совет иттифоқи даврида ЮНЕСКО билан ҳамкорликда амалга оширган сўнгги йирик тadbир бу 1983 йилда Тошкент шаҳрининг 2000 йиллик юбилейининг нишонланиши бўлди. Tadbирда ЮНЕСКОнинг 1974-1987 йиллардаги Бош директори сенегаллик Амади Махатр М’Боу иштирок этиб, Тошкент шаҳрининг фахрий фуқароси медали ва дипломи билан мукофотланди¹. Бундан ташқари, ушбу даврда ЮНЕСКО раҳнамолигида буюк алломаларимиз таваллуд айёмлари жаҳон миқёсида кенг нишонлангани ҳам муҳим аҳамиятга эга бўлди. Жумладан, 1973 йилда Абу Райҳон Берунийнинг 1000 йиллиги, 1975 йилда Абу Наср Форобийнинг 1100 йиллиги, 1976 йилда Амир Хусрав Деҳлавий таваллудининг 700 йиллиги, 1980 йилда Абу Али Ибн Синонинг 1000 йиллиги, 1983 йилда эса Муҳаммад Мусо ал-Хоразмий таваллудининг 1200 йиллиги тантанали тарзда нишонланди. Шу жиҳатдан айтиш мумкинки, гарчи Ўзбекистон Иттифоқ таркибида бўлса ҳамки, ЮНЕСКОнинг мамлакатимиз маданий ва тарихий меросига бўлган беқиёс ҳурмати илк муносабатлар замини учун ташланган қадамлар эди. Аммо, ўзаро муносабатларнинг том маънодаги шаклланиши ва тараққий этишида Ўзбекистон мустақиллигининг қўлга киритилиши ва халқаро ҳамжамиятнинг тенг ҳуқуқли субъекти сифатида тан олинishi асосий мезон бўлиб хизмат қилди. Маълумки,

¹ Батафсил қаранг: The history of the first Uzbek diplomat or the organization's relations with Uzbekistan, who spoke at the UN (In Uzb.). Available at: <https://uzanalytics.com/xalqaromunosabat/6968/> (accessed 18.03.2020.)

Ўзбекистон 1993 йил 26 октябрь санасида ЮНЕСКОнинг аъзо мамлакатлари сафига қўшилди. Айнан мана шу пайтдан бошлаб Ўзбекистон Республикаси ва ЮНЕСКО муносабатларининг ташкилий-ҳуқуқий асослари яратилди. 1994 йил 29 декабрда Ўзбекистон Республикаси ЮНЕСКО ишлари бўйича Миллий комиссияси ташкил этилди ва ушбу комиссия ташкил топган вақтидан буён Ўзбекистонда қўшма лойиҳалар ва дастурларни амалга оширишда Ўзбекистон Республикаси Ташқи ишлар вазирлиги билан биргаликда фаол иштирок этиб келди. Айниқса, у ЮНЕСКОнинг 1996-2000 йилларга мўлжалланган Ўрта муддатли стратегиясини амалга оширишда фаол қатнашди. ЮНЕСКО ишлари бўйича Ўзбекистон Республикаси Миллий комиссияси фаолиятининг эътирофи сифатида ЮНЕСКО Котибияти ЮНЕСКОнинг 2001-2003 йиллардаги дастури ва бюджети лойиҳаси ҳамда ЮНЕСКОнинг 2001-2008 йилларга мўлжалланган Ўрта муддатли стратегияси лойиҳаси бўйича минтақавий анжумани, шунингдек, ЮНЕСКО ишлари бўйича Осиё ва Тинч океани минтақаси мамлакатлари миллий комиссияларининг 12-минтақавий анжуманини Тошкент шаҳрида ўтказишга қарор қилинган алоҳида эътиборга сазовордир. Шуни алоҳида таъкидлаб ўтиш лозимки, ЮНЕСКО ишлари бўйича Ўзбекистон Республикаси Миллий комиссияси 2001 йил декабр ойида ЮНЕСКОнинг тинчлик ишлари учун нишонига сазовор бўлди¹. Шунингдек, ушбу даврда Ўзбекистон ва ЮНЕСКО ўртасида қуйидаги ҳуқуқий ҳужжатлар имзоланди:

1. Ўзбекистон Республикаси Ҳукумати ва ЮНЕСКО ўртасида ўзаро ҳамкорлик тўғрисида Меморандум (1995 йил 26 август);

2. Ўзбекистон Республикаси Ҳукумати ва ЮНЕСКО ўртасида ЮНЕСКОнинг Ўзбекистондаги ваколатхонасини очиш тўғрисидаги Шартнома (1996 йил 23 апрель);

3. ЮНЕСКОнинг “Шарқ таронаси” мукофотини таъсис этиш бўйича Ўзбекистон Республикаси Ҳукумати ва ЮНЕСКО ўртасида Шартнома (2000 йил 13 сентябрь)².

Алоҳида таъкидлаш ўринлики, ушбу даврда ЮНЕСКОнинг фаолияти ва дастурлари билан ҳамоҳанг бўлган барча йўналишларда Ўзбекистон сезиларли даражада фаол иштирок этиб келди. Қадимий Самарқанд, Бухоро, Хива ва Шаҳрисабз шаҳарларининг ЮНЕСКО “Жаҳон маданий мероси дурдоналари” рўйхатига киритилиши, бутун дунёда буюк аждодларимиз таваллудига, ўзбек халқининг маънавий-маърифий қадриятлари, қадимий шаҳарлари ва обидаларига бағишланган юбилейларнинг кенг нишонланиши (1 жадвал), 1997 йилдан “Шарқ тароналари” халқаро мусиқа фестивалининг ўтказилиши, минтақавий ва халқаро анжуманларнинг салмоғи кенгайди. Бу эса Ўзбекистоннинг тарихий ва буюк ўтмишини қайта тиклаш, маданий ва

¹ “People word” newspaper. (in Uzb.). December 28, 2001.

² Djurayev Q. UNESCO – Uzbekistan: The Steps of Cooperation. Public Opinion. Human Rights, 2000, no.4 (12), p. 45

меъморий аҳамиятга эга меросларимизни асраб-авайлаш ва жаҳон афкор оммасига кенг тараннум этишда ЮНЕСКОнинг ўрни ва роли муҳим аҳамиятга эга бўлганини кўрсатиб беради.

1 жадвал

Мустақиллик йилларида Ўзбекистон Республикасида ЮНЕСКО раҳнамолигида ўтказилган юбилейлар ¹		
№	Тадбир	Ўтказилган жой ва йили
1	Мирзо Улуғбек таваллудининг 600 йиллиги	Самарқанд ва Париж, 1994
2	Амир Темур таваллудининг 660 йиллиги	Самарқанд ва Париж, 1996
3	Бухоро шаҳрининг 2500 йиллиги	Бухоро ва Париж, 1997
4	Хива шаҳрининг 2500 йиллиги	Хива ва Париж, 1997
5	Имом ал-Бухорий таваллудининг 1225 йиллиги	Самарқанд, 1998
6	Аҳмад ал-Фарғоний таваллудининг 1200 йиллиги	Фарғона, 1998
7	“Алпомиш” достонининг 1000 йиллиги	Термиз, 1999
8	Камолиддин Беҳзод таваллудининг 545 йиллиги	Тошкент, 2000
9	“Авесто”нинг 2700 йиллиги	Урганч, 2001
10	Термиз шаҳрининг 2500 йиллиги	Термиз, 2002
11	Шаҳрисабз шаҳрининг 2700 йиллиги	Шаҳрисабз, 2002
12	Абдуҳолиқ Ғиждувоний таваллудининг 900 йиллиги	Бухоро, 2003
13	Қарши шаҳрининг 2700 йиллиги	Қарши, 2005
14	Хоразм Маъмун академиясининг 1000 йиллиги	Хоразм, 2005
15	Самарқанд шаҳрининг 2750 йиллиги	Самарқанд, 2007
16	Марғилон шаҳрининг 2000 йиллиги	Марғилон, 2007
17	Тошкент шаҳрининг 2200 йиллиги	Тошкент ва Париж, 2009

Шу билан биргаликда, мазкур даврда Ўзбекистон ва ЮНЕСКО муносабатлари ўрнатилиши ва унинг халқаро ҳуқуқий жиҳатлари шаклланиши билан боғлиқ масалаларда илмий тадқиқотлар олиб бориш зарурати ҳам пайдо бўлди. Сиёсий фанлар доктори, профессор М.Рахимовнинг “1991-1999 йилларда БМТнинг ихтисослашган муассасалари билан Ўзбекистон

¹ Қаранг: Sayfullayev D.B. History of formation and development of cultural diplomacy of the Republic of Uzbekistan (1991-2019). Tashkent, “Innovative development publishing house” Pub., 2020, p.120.

хамкорлиги (ЮНЕСКО мисолида)¹ мавзусидаги номзодлик иши Ўзбекистон тарихшунослигида Ўзбекистон ва ЮНЕСКОнинг илмий-техникавий, ахборот-таълим маданият соҳаларида ҳамкорлиги ривожланиши динамикасини тадқиқ этган дастлабки тадқиқот ҳисобланади. Унда ЮНЕСКО билан Ўзбекистон ҳамкорлигида ўз даври халқаро муносабатлари тенденциялар шароитидан келиб чиққан ҳолда, алоқаларнинг янги соҳаларида кенг ва изчил ҳамкорлик қилиш заруратини, ЮНЕСКОнинг Ўзбекистондаги фаолиятини янада ривожлантиришга қаратилган таклиф ва тавсиялар ўртага ташланади. Бу ўринда, А.Мўминовнинг юридик фанлари номзодлиги учун ёзилган диссертациясини ҳам алоҳида қайд этиш жоиз. Зероки, унда айнан Ўзбекистон ва ЮНЕСКОнинг халқаро ҳуқуқий ҳамкорлиги масалаларига бағишланади. Унда муаллиф Ўзбекистон Республикаси билан ЮНЕСКО ҳамкорлигига оид тадбирларни ўрганиб чиққан ҳолда, уларнинг мазмуни ва моҳиятини таҳлил этиб, бу борада мамлакатимиз ташкилотга аъзо бўлиб кирган 1993 йилдан 2000 йилгача бўлган даврда бундай тадбирлар ўзининг кўлами ва сиёсий аҳамияти жиҳатидан, 2000 йилдан кейинги даврда ўтказилган тадбирлардан (2005 йил август ойи очилишида Президент И.Каримов иштирок этган “Шарқ тароналари” мусиқа фестивалини истисно қилган ҳолда) нисбатан кенг ва юқори бўлганлигини таъкидлайди². Бундан ташқари, М.Ҳошимов томонидан 2009 йилда ёзилган тарих фанлари номзодлик диссертация ишида ЮНЕСКОнинг Ўзбекистон билан диний бағрикенглик тамойиллари асосидаги ҳамкорлиги масалалари атрофлича ёритилади. Унда ЮНЕСКО ва Ўзбекистоннинг тинчлик ва бағрикенглик тамойиллари ўзаро ҳамоҳанг эканлиги, мазкур масалаларда халқаро ҳамкорликни ривожланиши масалалари илмий жиҳатдан далилланади³.

Ҳамкорлик муносабатларининг янги саҳифаси

Ўзбекистон Президенти Шавкат Мирзиёев даврида ЮНЕСКО билан ҳар томонлама ва барча жабҳаларда ҳамкорлик алоқаларини кенгайтириш масалалари Ўзбекистон маданий дипломатиясининг бош омилига айланиб, Республиканинг янги маданий қиёфаси, ютуқлари ва жозибасини халқаро даражада кенг тарғиб қилиш орқали ташқи сиёсий ва иқтисодий манфаатларга эришиш вазифалари устуворликка айланди. Айни шу жиҳатдан, давлатнинг маданий дипломатияси салоҳияти ва имкониятлари ўта муҳим ўрин тутиши билан бир қаторда, унинг ташқи сиёсатни амалга ошириш борасидаги вазифаларини, таъсир кўлами ва аҳамиятини янада кучайтиришда муҳим омил бўлишини қайд этиш мумкин. Бунинг тасдиғи ушбу давр

¹ Rakhimov M.A. Cooperation of the Republic of Uzbekistan with Specialized UN Agencies in 1991-1999 (on the example of UNESCO). (in Russ.). Doc. His. Sci. diss. Tashkent, 2000. P.167.

² Muminov A. International legal issues of cooperation between the Republic of Uzbekistan and UNESCO. Abstract of candidate of legal sci. diss. Tashkent, 2005. p.16.

³ Hashimov M.I. Principles of religious tolerance in UNESCO activities. Abstract of candidate of his. sci. diss. Tashkent, 2009. P.175.

давомида қабул қилинган ҳуқуқий ҳужжатлар ва халқаро миқёсда ўтказилган тадбирларда ўз аксини топади.

2 жадвал

Ўзбекистон ва ЮНЕСКО муносабатларини ривожлантириш мақсадида 2017 йилдан 2021 йилгача қабул қилинган айрим ҳуқуқий ҳужжатлар			
№	Ҳужжат номи	Ҳужжат шакли	Қабул қилинган йили
1	Ўзбекистон Республикасида миллий маданиятни янада ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида	Президент Қарори - ПҚ-4038-сон	2018 йил 28 ноябрь
2	ЮНЕСКО ишлари бўйича Ўзбекистон Республикаси Миллий комиссияси фаолиятини такомиллаштириш тўғрисида	Вазирлар Маҳкамаси Қарори 957-сон	2018 йил 26 ноябрь
3	<u>Ўзбекистон Республикасининг Бирлашган Миллатлар Ташкилоти ҳузуридаги таълим, фан ва маданият масалалари бўйича (ЮНЕСКО) доимий ваколатхонаси фаолиятини самарали ташкил этиш чора-тадбирлари тўғрисида</u>	Президент Қарори - ПҚ-3957-сон	2018 йил 3 октябрь
4	<u>Ўзбекистон Республикаси Маданият вазирлиги ҳузуридаги Маданий мерос департаменти фаолиятини ташкил этиш ҳамда моддий маданий мерос объектларини муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланишга оид айрим норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни тасдиқлаш тўғрисида</u>	Вазирлар Маҳкамаси Қарори 265-сон	2019 йил 30 март
5	<u>ЮНЕСКО ишлари бўйича Ўзбекистон Республикаси миллий комиссияси котибияти фаолиятини такомиллаштиришнинг қўшимча чора-тадбирлари тўғрисида</u>	Вазирлар Маҳкамаси Қарори 92-сон	2020 йил 18 февраль
6	<u>Моддий маданий мерос объектлари ва ЮНЕСКОнинг Умумжаҳон мероси рўйхатига</u>	Вазирлар Маҳкамаси Қарори 119-сон	2021 йил 3 март

<u>киритилган хуудлар муҳофазасини кучайтириш чоратадбирлари тўғрисида</u>			
Халқаро миқёсдаги тадбирлар			
№	Тадбир номи	Ўтказилган жойи	Ўтказилган вақти
1	Халқаро мақом санъати форуми	Шаҳрисабз шаҳри	2018 йил 6-10 сентябрь
2	Халқаро бахшичилик санъати фестивали	Термиз шаҳри	2019 йил 5-10 апрель
3	“Буюк ипак йўли” халқаро фольклор мусиқа фестивали	Марғилон шаҳри	2019 йил 11-13 июль
4	“Шарқ тароналари” XII халқаро мусиқа фестивали	Самарқанд шаҳри	2019 йил 26-30 август
5	Халқаро хунармандчилик фестивали	Қўқон шаҳри	2019 йил 10-15 сентябрь

Ўзбекистон Президенти Шавкат Мирзиёевнинг 2018 йил 8-9 октябрь кунлари Францияга расмий ташриф доирасида ЮНЕСКО бош қароргоҳида ушбу ташкилот бош директори Одри Азуле билан ҳамкорлик музокаралари олиб бориши икки томонлама муносабатлар йўлида янги саҳифани бошлаб берди. Одри Азуле Ўзбекистон Президентининг ушбу ташкилот шафелигида тинчлик ва бағрикенглик маданиятини шакллантириш, экстремизмнинг олдини олиш мақсадида Самарқанд шаҳрида Мирзо Улуғбек номидаги халқаро институт ташкил этиш, Тошкент Ахборот технологиялари университети ҳузурида Таълимда ахборот-коммуникация технологиялари бўйича минтақавий марказ ҳамда Самарқанддаги Туризм халқаро университетида ЮНЕСКО кафедрасини тузиш бўйича ташаббусларини қўллаб-қувватлади. Ўзбекистонда Марказий Осиё ёш олимлари минтақавий форумини ҳамда 2019 йилда Тошкентда «Ахборот технологиялари маданий меросни асраш хизматида» мавзуида Осиё форумини ўтказиш тўғрисида келишувга эришилди. Бош директор Ўзбекистоннинг бутун инсоният бойлиги бўлган маданий-тарихий меросни асраб-авайлаш борасидаги сиёсатини юксак баҳолади. Учрашув сўнгида Шавкат Мирзиёев ва Одри Азуле Ўзбекистон билан ЮНЕСКО алоқаларини ривожлантиришга қаратилган 2021 йилгача ҳамкорлик дастурини имзолади¹. Ўз навбатида, Ўзбекистон Президенти Шавкат Мирзиёев 2019 йил 26 августда Самарқанд шаҳрида Одри Азулени қабул қилиб, Ўзбекистон ва ЮНЕСКО ўртасидаги конструктив мулоқот изчил ривожланиб, шериклик муносабатлари мустаҳкамланиб бораётганини

¹ The President of Uzbekistan met with the head of UNESCO. Available at: <https://president.uz/uz/lists/view/2075> (accessed 08.10.2018.)

катта мамнуният билан қайд этди. Одри Азуленинг ушбу нуфузли халқаро институт бош директори сифатидаги мазкур илк ташрифи 2018 йил Париж шаҳрида бўлиб ўтган учрашувнинг мантикий давоми экани, шунингдек, устувор йўналишларда ўзаро манфаатли ҳамкорликни мустаҳкамлаш борасида томонларнинг интилиши қатъий эканидан далолат бериши таъкидланди. Бугунги кунда ЮНЕСКО томонидан Ўзбекистон учун биринчи марта қабул қилинган Мамлакат дастури доирасида устувор йўналишлар бўйича кўшма чора-тадбирлар самарали амалга оширилмоқда. Жаҳоннинг илғор тажрибасини чуқур ўрганиш ва жалб этиш мақсадида юртимизда ЮНЕСКО кафедралари тармоғи кенгаймоқда. Ўзбекистоннинг етакчи олий таълим муассасаларида “Дунё динларини қиёслама тадқиқ этиш”, “Сув дипломатияси, сув ресурсларини бошқариш ва атроф-муҳит муҳофазаси”, “Маданият туризми” каби кафедралар очилмоқда. ЮНЕСКО қўмағида мамлакатимизда “Шарқ тароналари”, бахшичилик санъати, хунармандчилик фестиваллари, Мақом санъати анжумани каби қатор йирик халқаро тадбирлар ташкил этилмоқда. Ушбу Учрашувда кенг қўламли шерикликни янада ривожлантириш, жумладан, Жаҳон мероси қўмитасининг навбатдаги сессияси якунида эришилган келишувларни сўзсиз амалга оширишнинг долзарб масалалари муҳокама қилинди¹. Дарҳақиқат, истикболда ўзаро муносабатларнинг изчиллик билан янги босқичга кўтарилиши натижасида ЮНЕСКО раҳнамолигида Ўзбекистоннинг қадимий шаҳарларида катта халқаро анжуманларни ташкил этиш режалаштирилган. Жумладан, Ўзбекистон Президенти Шавкат Мирзиёев ташаббуси билан жорий йил, яъни 2021 йилда Хива шаҳрида ЮНЕСКО билан ҳамкорликда Марказий Осиё минтақасининг кўҳна ва бой маданий меросига бағишлаб “Марказий Осиё жаҳон цивилизациялари чорраҳасида” мавзусида халқаро форум ўтказиш режалаштиришган². Таъкидлаш жоизки, мазкур ташкилот билан муносабатларнинг янги давридаги ташкилий-ҳуқуқий асосларини ривожлантиришга қаратилган миллий ва халқаро ҳужжатларнинг қабул қилиниши, шунингдек, халқаро тадбирлар қўламининг янги шакл ва мазмунда, яъни Ўзбекистондаги илгари ўтказилмаган шаҳарлар маданияти, мероси ва анъаналарини кенг тарғиб этилиши асносида ривожланиб бораётганлигини кузатиш мумкин.

Хулоса. Ўзбекистон ва ЮНЕСКО муносабатлари шаклланиши ва унинг ташкилий ҳамда ҳуқуқий жиҳатлари борасида ўрганилган дастлабки тадқиқотлар шундан далолат бермоқдаки, ҳар бир даврда Ўзбекистон ЮНЕСКОнинг мақсадлари ва дастурларида кўзда тутилган вазифаларда фаол ўринга эга бўлиб келган. Агар Совет Иттифоқи даврида мамлакатимиз тарихини ушбу ташкилот билан танитиш масалалари устувор бўлгани, 1991

¹ The President of Uzbekistan received the Director-General of UNESCO. Available at: <https://president.uz/uz/lists/view/2823> (accessed 26.08.2019.)

² Speech by President Shavkat Mirziyoyev at the 75th session of the United Nations General Assembly. Available at: <https://president.uz/en/lists/view/3851> (accessed 23.09.2020)

йилдан 2016 йилгача бўлган даврда ЮНЕСКО билан ҳамкорликнинг ҳуқуқий асослари яратилиб, ташкилий тадбирлар кенг амалга оширилганини англаш мумкин бўлса, 2016 йилдан бошлаб ЮНЕСКО раҳнамолигида Ўзбекистон ҳудудларининг халқаро миқёсда кенг тарғиб этилиши ва бу жараёнларда маданият, туризмнинг ўзаро боғланиши ва иқтисодий дипломатия билан уйғун ҳолда олиб борилаётгани, шунингдек, фан ва таълимда ЮНЕСКО кафедраларининг кенгайиб бораётганидан далолат бермоқда.

ХОДЖИМУРАТОВА ДИЛШОДА

базовый докторант, ТГУВ

«Мягкая сила» Ирана в Центральной Азии

Аннотация. В статье раскрываются особенности иранской политики в сфере образования в государствах Центральной Азии. Описаны действия Ирана по налаживанию взаимодействия в области образовательных и культурных проектов с государствами региона. Сделан обзор потенциалов Ирана в Центральной Азии в области применения «мягкой силы», в частности, развития публичной дипломатии и показаны примеры использования Тегераном данных ресурсов. Изучается реакция политических элит стран Центральной Азии на проводимую политику Тегерана. Анализируется динамика иранского присутствия на образовательном рынке в Центральной Азии. В частности, отмечается увеличение иранского присутствия на образовательном рынке Кыргызстана, а также относительно его уменьшения в Таджикистане в последние годы.

Опорные слова и выражения: Иран, образовательная политика, «мягкая сила», внешняя политика; система образования, Центральная Азия, публичная дипломатия.

Аннотация. Мақолада Марказий Осиё республикаларининг таълим соҳасидаги сиёсатидаги ўзига хос хусусиятлар таҳлил қилинар экан, уларга нисбатан Эрон томонидан амалга оширилган оммавий дипломатиянинг асосий йўналишлари очиб берилди. Эрон минтақа давлатлари билан ҳамкорликда таълим ва маданият соҳасида қатор лойиҳаларни амалга ошириши орқали Марказий Осиёда “юмиоқ куч” сиёсатини қўллаш олиши имкониятлари ва амалга ошириши ресурслари, механизмлари ҳам ўрганилган. Шунингдек, Эроннинг ушбу давлатлар таълим бозоридаги иштироки динамикаси таҳлил қилинади. Хусусан, Қирғизистоннинг таълим бозорида Эрон иштирокининг ошганлиги, аксинча, сўнги йилларда Тожикистонда унинг нисбатан камайиши кузатилгани қиёсий ўрганилади.

Таянч сўз ва иборалар: Эрон, таълим сиёсати, “юмиоқ куч”, ташиқи сиёсат, таълим тизими, Марказий Осиё, оммавий дипломатия.

Abstract. The article examines Iran's active efforts to establish cooperation in the field of educational and cultural projects with the states of the region are shown. An overview is given of Iran's potential in Central Asia to use soft power, particularly public diplomacy, and examples of Tehran's use of these resources are shown. The reaction of the political elites of Central Asian countries to the policy of Tehran is studied. The dynamics of Iranian presence in the Central Asian educational market are analyzed. In particular, the increase of Iranian presence in the

educational market of Kyrgyzstan and its relative decrease in Tajikistan in recent years are noted. It also reveals the peculiarities of Iranian education policy in Central Asian states and the fear of local elites about the growing influence of religious identity in the region.

Keywords and expressions: *Iran, education policy, soft power; foreign policy; education system; Central Asia.*

В теории и анализе международных отношений понятие «сила» занимает очень важное место и считается главным понятием в этой области. За последнее время были проведены много объемных и квалифицированных исследований по вопросам связанным с силой, таких как определение силы, ее компонентов, видов и областей использования. В результате исследований было выявлено несколько видов силы и они в основном сгруппированы как: жесткая сила (hard power) и мягкая сила (soft power).

В конце XX века Дж.Най в своей статье утверждает¹, что элементы силы определяются населением, территорией, природными ресурсами, экономическим размером, военной мощью и политической стабильностью, а также войны традиционно являются способом измерения силы. Най утверждает, что это определение силы утратило свою актуальность. Технологии, экономический рост и образование стали более важными элементами экономической власти. Жесткая сила определяется как использование государством силовых элементов принуждения для достижения цели. Мягкая сила страны в первую очередь основана на ее культуре, политических ценностях и внешней политике. Мягкая сила в значительной степени исходит из собственных ценностей этой страны. Эти ценности проявляются в культуре, политике страны и в том, как продвигает себя на международной арене². Согласно этой теории, желаемые политические результаты могут быть достигнуты за счет культурных, социально-политических факторов, а также целенаправленной реализации внутренней и внешней политики. Умелое применение этих факторов послужит повышению имиджа страны на внешней арене и сформирует уникальный внешнеполитический ресурс под названием «мягкая сила».

Иран давно стремится распространить свою культуру на соседние регионы. Это можно расценивать как использование одной из составляющих политики «мягкой силы». Со второй половины XX века к идее распространения иранской культуры добавилась идея экспорта «исламской революции» в зарубежные страны. В механизме реализации внешней политики и дипломатии Ирана есть особенность, при которой верховный лидер страны определяет политику «мягкой силы», а президент осуществляет публичную дипломатию на международной арене. Ярким примером

¹ Nye, Joseph S., "Soft Power", Foreign Policy, No.80, 1990, 154 p.

² Nye J. The paradox of American power: why the world's only superpower can't go it alone. – N.Y.; Oxford: Oxford University Press, 2002. 28 p.

тому является концепция «диалога цивилизаций», выдвинутая президентом Ирана Мохаммадом Хатами в 1997-2005 гг., которая подверглась резкой критике со стороны консервативных кругов страны¹.

В начале 90-х годов XX века иранские официальные лица дали понять, что не стремятся отдавать приоритет развитию торгово-экономических связей при установлении отношений с новыми независимыми республиками Центральной Азии. Однако страны региона отдавали приоритет развитию финансово-инвестиционного сотрудничества с Ираном. Официальный Тегеран акцентировал внимание на элементе культурного сотрудничества, в частности историко-культурной общности, политики «мягкой силы», которая является наиболее эффективным механизмом во внешней политике по направлению Центральной Азии. В стратегии Ирана по расширению своего влияния в регионе религиозный фактор все чаще служил инструментом привнесения иранской культуры и традиций в общество центральноазиатских республик².

По мере роста геостратегического влияния центральноазиатских республик от официального Тегерана в регионе требовалось продвижение своих национальных интересов. Иран стремится расширить и укрепить свое политическое влияние в Центральной Азии, чтобы реализовать свою последовательную внешнеполитическую концепцию. Эта стратегия последовательно реализуется Ираном на направлениях Таджикистана, Кыргызстана, Туркменистана и Афганистана. Этнокультурная близость, а также тот факт, что значительная часть населения региона является персоязычным, предоставляют Ирану широкие возможности для проведения политики «мягкой силы» по отношению к республикам Центральной Азии. В настоящее время Кыргызстан является одной из стран региона, последовательно развивающих культурно-образовательные связи с Ираном.

Иран одновременно проводил внешнеполитическую, идеологическую и экономическую политику в отношении республик Центральной Азии. Взаимодействие в сфере культуры и образования осуществляется на уровне открытия школ по обучению персидскому языку в Центральной Азии. В республиках Центральной Азии иранские школы впервые открылись в начале 90-х годов XX века.

После избрания Мохаммада Хатами президентом Ирана в 1997 г. внешняя политика Ирана в отношении республик Центральной Азии стала основываться на принципах прагматизма. Публичная дипломатия Ирана со странами Центральной Азии носит всеобъемлющий и долгосрочный характер.

¹ Курьлев К.П., Никулин М.А., Гончарова А.А. «Мягкая сила» культурной дипломатии Исламской Республики Иран // Вестник МГОУ. Сер.: История и политические науки. 2017. № 2. С. 48.

² Лаумулин М. Центральная Азия и Pax Iranica: взаимодействие и взаимовлияние // Центральная Азия и Кавказ. 2014. №2. С. 126.

Официальный Тегеран придает большое значение реализации своей политики «мягкой силы», учитывая, что образование является одним из основных факторов, влияющих на мировоззрение людей. В связи с этим, формирование социальной группы с данной системой ценностей является одним из приоритетов государственной политики по продвижению своих интересов в регионе не по принуждению, а на основе взаимного согласия. В рамках своей внешней политики Иран стремится влиять на систему образования центральноазиатских республик.

Проводя политику «мягкой силы» в отношении республик Центральной Азии, Иран опирается на результаты сравнительного анализа национальных интересов этих республик, а также исследование путей продвижения своих национальных ценностей через создаваемые в регионе образовательные механизмы. В то же время МИД Ирана постоянно анализирует деятельность правящих кругов Центральной Азии в своей деятельности в сфере образования.

Свидетельством этого соображения является создание в перспективе центров персидского языка и культуры в Средней Азии, которые послужат обеспечению экономического престижа Ирана. По мнению экспертов, эти меры направлены на соединение республик Центральной Азии с Ираном экономическими и культурными связями.

Все это направлено на создание совершенно уникальной площадки, которая будет служить продвижению интересов Ирана в регионе. В качестве еще одного свидетельства серьезного интереса Ирана к рынкам региона можно отметить сосредоточенность официального Тегерана на улучшении своего имиджа в Центральной Азии.

Следует отметить, что в 1992 году в Иране был создан Центр изучения Центральной Азии и Кавказа, где начали издание журналов «Амударья» и «Средняя Азия и Кавказ»¹. С тех пор первые инициативы по развитию культурного сотрудничества были выдвинуты правительствами и негосударственными организациями Ирана и Центральной Азии. Тегеран также опирается на культурно-цивилизационные элементы в своей публичной дипломатии в Центральной Азии. Организация культурно-исламских отношений, возглавляемая Министерством культуры и исламской ориентации, играет важную роль в реализации культурных инициатив иранской публичной дипломатии в странах региона.

В первой половине 1990-х годов правительство Ирана подписало меморандумы по культурному сотрудничеству с Кыргызстаном (1993 г.), Туркменистаном (1996 г.), Таджикистаном (1993 г.) и Казахстаном (1995

¹ Джаббари Насир Х. Р. Особенности формирования центральноазиатского направления публичной дипломатии Ирана // Изв. Сарат. ун-та. Нов. сер. Сер. Социология. Политология. 2019. Т. 19, вып. 1. С. 108.

г.)¹. К 1994 г. во всех странах региона были открыты посольства Ирана, занимающиеся политическими, торгово-экономическими вопросами, а также осуществлением массовой дипломатии, т. е. продвижением культурных инициатив, развитием научного сотрудничества. В 1996-1999 годах во всех странах региона были открыты иранские культурные центры подотчётные Организации культурных и исламских связей. Деятельность этих центров была направлена на реализацию различных культурных проектов, в частности: обучение персидскому языку, проведение мероприятий в честь поэтов и мыслителей, общих для иранцев и народов региона, издание книг и создание библиотек².

По мнению израильского эксперта Давида Минешри, официальное использование «мягкой силы» иранскими стратегами и политтехнологами во внешней политике началось в Иране в 1960-х и 1970-х годах³. Исходя из этого, политтехнологи считают, что стратегия Ирана будет эффективна в ближайшее время за счет большого количества студентов и школьников, обучающихся в стране.

Продвижение своей культуры в Центральной Азии, формирование положительного имиджа страны среди населения Иран планирует сделать путем создания иранских культурных и языковых учебных центров в республиках региона. Особое значение в реализации этой стратегии имеет деятельность Фонда «Саади» Ирана.

Фонд «Саади» был создан в 2012 году на основе стратегических целей внешней политики Ирана и направлен на использование ресурсов политики «мягкой силы» посредством организации деятельности в сфере образования, исследований, культуры и СМИ за рубежом⁴.

Планировалось, что Фонд «Саади» будет служить крупным языковым центром для преподавания персидского языка и литературы в мире, а также координировать преподавание персидского языка и литературы в разных странах.

Помимо повышения квалификации преподавателей персидского языка и создания необходимых учебников, фонд ежегодно организует обучающие курсы и специальные программы по обучению персидскому языку иностранцев.

Реализовать политику «мягкой силы» страны лидером Ирана Сайид Али Хаменеи возложено Министерству культуры и исламской ориентации. В 1994 году при Министерстве культуры и исламской ориентации была создана Организация исламской культуры и отношений с филиалами на

¹ Уостнидж Э. Внешняя культурная политика Ира на в центральной Азии : демонстрация политического прагматизма // Центральная Азия и Кавказ. 2014. Т. 17, № 4. С. 131–144.

² Джаббари Насир Х. Р. Особенности формирования центральноазиатского направления публичной дипломатии Ирана // Изв. Сарат. ун-та. Нов. сер. Сер. Социология. Политология. 2019. Т. 19, вып. 1. С. 108.

³ David Menashri. Education and the Making of Modern Iran, 1992, P 56.

⁴ <https://saadifoundation.ir/en/page/280/objective-and-duties>. (Время использования: 20.07.2021)

Ближнем Востоке, в Африке, Европе, Центральной и Южной Азии. На Организацию возложено реализация проектов в сфере образования, науки и культуры, туризма, спорта, а также регулярное проведение региональных и международных конференций и фестивалей. Организация также отвечает за организацию бесплатных летних курсов персидского языка для иностранной молодежи¹. Это, в свою очередь, является одним из элементов политики «мягкой силы», проводимой Ираном.

Таджикистан превратился в основную площадку для иранской публичной дипломатии в Центральной Азии с 1990-х годов. Главным фактором была культурно-языковая общность таджикского и иранского народов. Дополнительным фактором к этому является ряд соглашений, подписанных между двумя лидерами в культурной и экономической сферах в ходе визитов на высоком уровне. Свидетельством тому являются различные культурно-просветительские и научные мероприятия, проведенные в Таджикистане в этот период с иранскими партнерами².

Правительство Тегерана создало в Таджикистане Центр иранской культуры, Институт изучения таджикско-персидской культуры, библиотеки с источниками персидского языка и литературы, факультеты персидского языка в ведущих высших учебных заведениях, также профинансировало создание научно-популярного журнала «Пайванд»³ и публикацию научных статей в различных средствах массовой информации, которые служат целям внешней политики Ирана, продвигая материальное и культурное наследие и ценности Ирана.

В то же время иранская сторона активизировала усилия по поддержке и повышению квалификации ученых из Казахстана, Туркменистана и Кыргызстана, а также по привлечению молодежи из этих стран в высшие учебные заведения⁴.

Анализируя внешнюю политику Ирана в отношении центрально-азиатских государств, эксперты говорят о том, что необходимо учитывать вопрос об «идеологическом факторе» в отношениях, который по-прежнему представляет угрозу в различных кругах. В конце декабря 2015 года МИД Таджикистана выразил недовольство иранской стороне в связи с официальным приглашением лидера запрещенной Партии исламского возрождения в Таджикистане⁵.

¹ Курьлев К.П., Никулин М.А., Гончарова А.А. «Мягкая сила» культурной дипломатии Исламской Республики Иран // Вестник Московского государственного областного университета. Серия: История и политические науки. 2017. № 2. С 50.

² Махмуди М. Многостороннее развитие Центральноазиатского и ирано-таджикского сотрудничества // Motaleat-e Asiaye Markazi va Qafqaz. 2007. № 58. 7–48 бетлар. (форс тилида).

³ Устнидж Э. Внешняя культурная политика Ирана в центральной Азии : демонстрация политического прагматизма // Центральная Азия и Кавказ. 2014. Т. 17, № 4. С. 131–144.

⁴ Джаббари Насир Х. Р. Особенности формирования центральноазиатского направления публичной дипломатии Ирана // Изв. Саратов. ун-та. Нов. сер. Сер. Социология. Политология. 2019. Т. 19, вып. 1. С. 109.

⁵ Душанбе обратился к Ирану с нотой за приглашение лидера ПИВТ [Электрон ресурс]. URL: http://rus.azattyk.org/archive/ky_News_in_Russian_ru/latest/4795/4795.html?id=27456834

В последние годы таджикская сторона активизировала свои усилия по решительному противодействию таким действиям Ирана. В частности, закрыты все иранские культурно-образовательные центры в Таджикистане, в том числе Комитет помощи «Имдод»¹ имени имама Хомейни. Кроме того, государственные СМИ Таджикистана ведут активную кампанию против Ирана. Свидетельством тому является тот факт, что в 2017 году по центральному телевидению был показан документальный фильм о деятельности вооруженных религиозно-экстремистских сил в Таджикистане, финансируемых Ираном. Такая негативная тенденция в отношениях между двумя странами в этот период сузила сферу публичной дипломатии Ирана в Таджикистане².

Отношения между Кыргызстаном и Ираном восходят к 1992 году, когда между двумя странами были установлены дипломатические отношения³. Отмечается активное развитие отношений между Ираном и Кыргызстаном с 2017 года. Кыргызские и иранские образовательные учреждения запустили механизм студенческого обмена, реализации совместных образовательных программ, безвозмездных образовательных грантов, а также открыли курсы повышения квалификации кыргызских учителей и центры углубленного обучения молодежи персидскому языку. Такие учебные курсы организует Иранский культурный центр при Бишкекском гуманитарном университете.

По словам исследователя Дипломатической академии МИД России С.А. Мутова, «в динамике ирано-кыргызских отношений не наблюдался позитивный результат, а влияние и размах публичной дипломатии Тегерана в этой стране сильно отстают от России, Китая и Турции»⁴. В то же время эксперты по Центральной Азии отмечают, что в последние годы отношения Кыргызстана и Ирана демонстрируют значительные тенденции развития. Иран стал важным фактором в Кыргызстане с его культурным и образовательным потенциалом. Различные культурно-образовательные центры Ирана в Кыргызстане служат основой «мягкой силой» официального Тегерана.

«Мягкая сила» внешней политики Ирана мобилизована в культурной и образовательной сферах Кыргызстана. Иранский культурный центр, действующий при посольстве Ирана в Бишкеке, играет важную роль в реализации «мягкой силы». Проведение Недели иранского кино в Бишкеке по случаю 40-летия победы Исламской революции в Иране придало новый импульс отношениям двух стран⁵.

¹ Отношения Тегерана и Душанбе : вчера и сегодня // ИА «Nabar-online». 29.08.2017. URL: <http://www.ettelaat.com/etiran/?p=302498> (дата обращения: 30.10.2018).

² Джаббари Насир Х. Р. Особенности формирования центральноазиатского направления публичной дипломатии Ирана // Изв. Сарат. ун-та. Нов. сер. Сер. Социология. Политология. 2019. Т. 19, вып. 1. С. 110.

³ Гарбузарова Е.Г. Инструменты «мягкой силы» Ирана в Кыргызстане // Вестник Российско-го университета дружбы народов. Серия: Политология. 2020. Т. 22. № 1. С. 26.

⁴ Мутов С.А. Центральная Азия в политике мусульманского мира: автореферат дис. ... канд. полит. наук. М., 2011. С. 14.

⁵ Гарбузарова Е.Г. Инструменты «мягкой силы» Ирана в Кыргызстане // Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Политология. 2020. Т. 22. № 1. С. 27.

Сегодня иранские культурные центры открыты в ведущих вузах Кыргызстана, в том числе в Бишкекском гуманитарном университете, Дипломатической академии МИД, Кыргызско-Российском Славянском университете. Иран обеспечивает эти центры необходимой материально-технической базой и учебниками. Посольство Ирана в Кыргызстане также финансирует перевод фундаментальных исламских произведений на кыргызский язык¹.

Тегеран не смог активно проводить свою публичную дипломатию в Центральной Азии из-за ограниченных экономических ресурсов в Иране в результате санкций США и Европейских стран. Поэтому некоторые эксперты считают, что угрозы культурного и религиозного влияния Ирана в Центральной Азии преувеличены.

В заключение можно сказать, что политика «мягкой силы» Ирана в отношении республик Центральной Азии основана на этнокультурных ресурсах. Религиозный характер политической системы Ирана всегда беспокоил среднеазиатские республики. Это, в свою очередь, послужило определенным препятствием для политики «мягкой силы» Ирана. Страны региона по-прежнему настороженно относятся к различным культурным инициативам Ирана.

Тот факт, что Иран остается под политикой международных санкций, требует от Тегерана укрепления связей с новыми региональными партнерами. Поэтому, как и в 1990-е годы, внешняя политика Тегерана важна для дальнейшего укрепления отношений с государствами Центральной Азии и продвижения своих национальных интересов за счет широкого использования ресурсов иранской публичной дипломатии. Свидетельством этого является тот факт, что Иран в последнее время смог активизировать публичную дипломатию с Кыргызстаном и формировать внешнюю политику Бишкека в отношении Ирана.

Иран давно отказался от своей политики экспорта идеи исламской революции, но в то же время установил тесные отношения с шиитами по всему миру. Такое поведение показал, что он является умелым игроком в плане влияния посредством своей культурной деятельности. Разумеется, такая деятельность не ограничивается служением религиозно-культурной философии иранского государства, но служит стратегическим интересам Ирана.

¹Там же. С. 27.

ФАЛСАФА // ФИЛОСОФИЯ // PHILOSOPHY

ПУЛАТОВА ДИЛДОР

фалсафа фанлари номзоди, профессор, ТДШУ

Умар Хайём дунёқарашининг чуқур билимдони

Аннотация. Ҳар бир халқ миллий ўзлигининг шаклланиши аввало, ўз маънавий қадриятларини англашдан бошланади. Шарқ халқларининг маънавий мероси эса азалдан ахлоқий қадриятлар билан йўғрилгандир.

Таниқли қомусий олим, мутафаккир, шоир Умар Хайём ўзининг ноёб ижоди тўғрисида нафақат Ислоҳ оламнинг, балки бутун жаҳон цивилизациясининг ривожланишига катта таъсир кўрсатган Шарқ ренессансининг асл дурдоналаридан бирига айланган.

Умар Хайём рубоийларини ва унда ўз аксини топган мутафаккир дунёқараши билан халқимизни таништиришида таржимон ва Умар Хайём ижодининг билимдони шарқшунос олим Шоислом Шомухамедовнинг хизматлари муҳим аҳамиятга эга.

Деярли минг йил ўтган бўлса-да, Умар Хайём ижоди олимлар, файласуфлар ва шеърят ихлосмандлари орасида катта қизиқиш уйғотиб келмоқда. Бугунги кунда ҳам бизнинг замондошларимиз орасида мутафаккир ижоди ихлосмандлари, уни чуқур ўрганиши мақсадида илмий тадқиқ этишига қизиқиш билдирган файласуф, адабиётшунос, тилишунос изланувчилар кўплаб топилади. Бу соҳада устоз Шоислом Шомухамедов ёзиб қолдирган асарлари биз учун ва биздан кейинги авлодлар учун муҳим илмий манба бўлиб хизмат қилади.

Таянч сўз ва иборалар: Умар Хайём, Шарқ халқлари, Шоислом Шомухамедов, рубоий, Ислоҳ олами, цивилизация.

Аннотация. Формирование национального самосознания каждой нации начинается, прежде всего, с осознания ее духовных ценностей. Духовное наследие народов Востока всегда было пропитано нравственными ценностями.

Известный ученый-энциклопедист, мыслитель, поэт Омар Хайям стал одним из подлинных гениев восточного Возрождения благодаря своему уникальному творчеству, оказавшему огромное влияние не только на развитие исламского мира, но и всей мировой цивилизации.

Большое значение в ознакомлении нашего народа с рубайатом Омара Хайяма и отраженным в нем мировоззрением мыслителя, имеют заслуги переводчика и востоковеда Шоислама Шомухамедова, знатока творчества Омара Хайяма.

Хотя прошло уже почти тысячу лет, творчество Омара Хайяма вызывает большой интерес у ученых, философов и любителей поэзии. Даже сегодня среди наших современников немало философов, литературоведов и лингвистов, интересующихся творчеством мыслителя и научными исследованиями с целью его углубленного изучения. Труды Шоислама Шомухамедова в этой области служат важным научным источником для нас и для будущих поколений.

Опорные слова и выражения: Омар Хайям, восточные народы, Шоислом Шомухамедов, рубаи, исламский мир, цивилизация.

Abstract. *The formation of the national identity of each nation begins, first of all, with the realization of its spiritual values. The spiritual heritage of the peoples of the East has always been steeped in moral values.*

Well-known encyclopedic scholar, thinker, poet Umar Khayyam became one of the original masterpieces of the Eastern Renaissance due to his unique work, which had a great impact not only on the development of the Islamic world, but also the entire world civilization.

The services of the translator and orientalist Shoislom Shomuhamedov, an expert on the works of Umar Khayyam, are of great importance in acquainting our people with the rubai of Umar Khayyam and the worldview of the thinker reflected in him.

Although almost a thousand years have passed, the work of Umar Khayyam has aroused great interest among scholars, philosophers and poetry lovers. Even today, there are many philosophers, literary critics and linguists among our contemporaries who are interested in the work of the thinker and are interested in scientific research in order to study it in depth. The works of teacher Shoislom Shomuhamedov in this area serve as an important scientific source for us and for future generations.

Keywords and expressions: *Umar Khayyam, Oriental peoples, Shoislom Shomuhamedov, rubai, Islamic world, civilization.*

Кириш. IX–XII асрлар Ўрта Осиё ва Эронда илм-фан, фалсафа, маданият гуллаб-яшнаган давр бўлган ва у тарихда Шарқ ренессанси номи билан аталиб, нафақат Ислом дунёси, балки бутун башарият цивилизацияси тараққиётига катта таъсир кўрсатганлигининг гувоҳи бўламиз. Бу даврда Мусо ал-Хоразмий, Абу Наср Форобий, Ибн Сино, Абу Райхон Беруний каби машҳур энциклопедик олимлар қаторида Умар Хайём ҳам бўлиб, у ўзининг ноёб ижоди билан Шарқ ренессансининг асл дурдоналаридан бирига айланди.

Лекин Умар Хайём бутун дунёга, энг аввало, ўзининг фалсафий рубойлари билан машҳур бўлган. Бугунги кунга келиб, улар дунёнинг деярли барча тилларига таржима қилинган. Умар Хайём рубоийтининг асл маъносини англаш учун аввало унинг ҳаёти ва ижодининг мазмунини билиш, фалсафий дунёқарашининг моҳиятини тушуниш керак.

Умар Хайём рубоийларини ва унда ўз аксини топган мутафаккир дунёқараши билан халқимизни таништиришда машҳур ўзбек олими Шоислом Шомухамедовнинг олиб борган илмий тадқиқотлари, таржималари, илмий асарлари муҳим аҳамиятга эга бўлди.

Умар Хайём рубоийлари чуқур фалсафий маънога эга эканлиги ҳамда нозик тасаввуфий услубда ёзилганлиги сабабли, уларни герменевтик таҳлил қилиш, яъни маъносини очиб бериш орқали таржима қилиш ўта мураккаб муаммодир. Бу ўз навбатида таржимондан илмий, фалсафий, бадиий тайёр-гарликни, шунингдек ноёб маънавий фазилатлар ва истеъдодни талаб этади. Ана шундай фазилатлар ва ноёб истеъдод эгаси – шарқшунос олим ва шарқ халқлари адабиётларининг оташин тарғиботчиси, машҳур шоир ва таржимон, мураббий ва жамоат арбоби, филология фанлари доктори, профессор Шоислом Шомухамедов эди. Олимнинг “Мумтоз форс адабиёти (X–XV асрлар)”, “Форс-тожик адабиёти классиклари ижодида гуманизм тараққиёти”, “Форс-тожик

адабиёти классиклари” каби илмий асарларида Умар Хайём ижоди, илмий мероси, фалсафий дунёқарашининг моҳияти теран очиб берилган.

Умар Хайёмнинг ҳаёти ва ижоди

Умар Хайём Салжукийлар даври ижтимоий-сиёсий, фалсафий ва илмий тафаккурининг энг атоқли намояндаларидан биридир. У Хуросоннинг ўша вақтдаги маркази бўлган Нишопур шаҳрида 1048 йилнинг 18 майида туғилди. Унинг вафоти ҳам аниқ ҳисобланган бўлиб 1131 йилнинг 4 декабрида 83 ёшида вафот этган. Олимнинг лақаби бўлган "Хайём" ("чодир тикувчи")дан маълумки, унинг келиб чиқиши хунармандлардан бўлган. Умар Хайём Хуросон ва Мовароуннахрнинг Балх, Бухоро, Самарқанд ва бошқа шаҳарларида ўқиб-улғайди. У ерда табиатшунослик фанлари, фалсафа, мусулмон ҳукуқи, фикҳ ва тиббиёт илмини ўрганди. Забардаст олим бўлиб етишди. Ҳаким, яъни шифокор малакасига эга бўлди, лекин тиббий амалиёт уни кўп ҳам қизиқтирмас эди.

Самарқанд ўша даврларда Шарқда тан олинган илмий ва маданий марказ бўлган. Самарқандда Хайём дастлаб мадрасада таҳсил олган, баҳсмунозараларда бир нечта чиқишларидан сўнг, у ўзининг илмий ишлари билан барчани ҳайратда қолдирган. Шундан сўнг, уни устозлик даражасига кўтарилди. Кейинчалик у Бухорога кўчиб ўтиб, кутубхоналарида ишлайди, илмий изланишларини олиб боради. Ўн йил давомида олим Бухорода яшайди, машҳур математик ва астроном Собит Ибн Қурранинг, юнон математикларининг асарларини ўрганади. У 25-26 ёшида математика бўйича ёзган рисолалари, уни замондошлари орасида, сўнгра асрлар давомида жаҳон илми аҳлига танитган. Кейинчалик у ўз даврининг таниқли олимларидан бирига айланди. У табиий фанлар, айниқса математика ва астрономия соҳасидаги йирик олим сифатида машҳур бўлган.

1074 йилда Умар Хайём Салжукийлар султони Маликшоҳ томонидан пойтахт Исфаҳондаги расадхонага мутасаддилик лавозимига чақирилди. У ерда 471 ҳижрий йилнинг ўнинчи рамазонида (1079 йилнинг 15 март) узоқ астрономик изланишлар натижасида ҳозиргача мавжуд бўлган Қуёш тақвимлари (календарь) ичида энг аниғи бўлган "Маликшоҳ солномаси", деб аталган тақвимни яратди. Ўзининг иккинчи энг муҳим риёзиётга доир асари бўлган "Евклид китоби муқаддимасининг тушуниш қийин бўлган жойларига шарҳ" ва баъзи қисқача фалсафий асарлари, жумладан, "Рисола фил вужуд" ("Борлиқ ҳақида рисола")ни ҳам шу ерда ёзди.

Умар Хайёмнинг математика, астрономия, фалсафа ва бошқа фанлар соҳасида "Рисолат-ул-кави ва ат-таклиф" ("Қоинот ва унинг вазифалари"), "Рисола фи-куллиёти вужуд" ("Борлиқ ,умумийлиги ҳақида рисола"), "Рисолаи жабр" каби асарлари бизгача етиб келган.

1092 йилда Умар Хайёмга ҳомийлик қилган Маликшоҳ ва унинг бош вазири Низомулмулк вафотидан кейин Исфаҳондаги расадхона бекитилади. Умар Хайём кейинги тахт ворисларини қизиқтириш мақсадида ўз

астрономик изланишларни давом эттиради. У Қуёш тақвими билан боғлиқ бўлган қадимги Эроннинг Янги йил календари бўлган Наврўзга бағишлаб форс тилида рисола ёзади.

Ой тақвими ноқулай ва ўзгарувчан бўлганлигидан Хайём, Туркистон ва Эрон араблар истилосидан олдин фойдаланиб келган 365 кундан иборат Қуёш тақвимини қайтадан тузиб чиқди. Аммо унинг ҳукмдорларни қизиқтиришга бўлган уринишлари яхши натижа бермади. Бир неча йилдан кейин Салжуқийларнинг пойтахти яна Марвга кўчирилди. Замон ҳукмдорлари билан иш кўришга мажбур бўлган Умар Хайём Марвга келиб, ўз илмий фаолиятини давом эттирди. Табиатшунослик соҳаларида ёзган унинг ўнта рисоласи бизгача етиб келган.

Шундай қилиб, у астрономия, математика, физика ва бошқа фанлар бўйича қатор муҳим кашфиётлар қилди. Хайём «Тақвими Жалоли» («Жалол календари») деб аталган календарь ишлаб чиқиб, жорий қилдирганлиги маълум. Хайём раҳбарлигида ўтказилган бу календарь ислоҳоти Европада фақатгина 400 йилдан ортиқ вақт ўтгандан сўнг иккинчи марта амалга оширилди. У алгебра фани соҳасида бир неча кашфиётлар қилди, ноевклид геометриясига асос солди. Хайём биномистик қаторни тўла аниқлик билан таърифлай олмаган бўлса ҳам, аслида уни кашф этган олимлардан биридир.

Ньютон биноми формуласининг ҳар қандай бутун кўрсаткич учун ишлатилиши XV аср Самарқанд олими ва математиги Жамшид Ғиёсиддин томонидан баён қилинади. Аммо бу формула Хайём томонидан тайёрланган эди. Хайёмнинг кўпгина кашфиётлари Европа олимларига иккинчи ёки учинчи манба орқали етиб келган. Масалан, чексиз миқдорлар ва мураккаб нисбатлар назариясининг тақдири ҳам шундай бўлган. Ф. А. Қосимхонов ўзининг «Чексиз миқдорлар назарияси ва Муҳаммад Насриддин Тусий асарларида сон ҳақидаги таълимот» деган мақоласида шундай дейди: «Насриддин ўзининг мураккаб нисбатлар назариясига оид тадқиқотларида Табризий ва Хайёмнинг тадқиқотларига таянган»¹.

Хайём даврида ва ундан кейин ҳам узоқ вақт давомида Шарқда китоб нашр этишни кашф этилмаганлиги сабабли унинг қимматли илмий кашфиётлари Европага ўз вақтида етиб бормади. XVI асрда Эрон маданиятини ўрганган Европа олимлари унинг исми билан яхши таниш эмас эдилар. Шунинг учун бўлса керак, Умар Хайём Эрон ва Ўрта Осиёда гўё унутилгандек бўлди. Алгебрага жуда катта янгиликлар киритган, унинг риёзиётга доир рисолалари параллелли муносабатлар назарияси, рақамлар ҳақидаги таълимот, ноевклид геометрияси элементларини аниқлашга доир эди. Лекин XII асрда бу соҳада Умар Хайём томонидан қилинган

¹ Касумханов Ф.А. Теория непрерывных величин и учение о числе в работах Мухаммада Насриддина Туси, “Труды истории естествознания и техники”, т. I, Изд-во АН СССР, М., 1954. стр. 142// Шомухамедов Ш. Умар Хайём. // Форс-тожик адабиёти классикари. Танланган асарлар (тўрт жилдлик). Ш.Шомухамедов. – Т.ТДШУ. 2021.Б.178.

кашфиётларни Декарт яна XVII асрда қайтадан очишга мажбур бўлди. Хайёмнинг алгебрага доир рисоласи илк бор Европада фақат 1742 йилдагина тилга олинади.

Лекин кейинчалик, унинг ижоди Шарқ ва Ғарб олимлари томонидан катта қизиқиш билан ўрганила бошланди. Хусусан, Умар Хайём меросини ўрганиш борасида рус олимлари А.А.Семенов¹, А.Болотников², А.Юшкевич³, В.Жуковский⁴, Б.Розенфельд⁵, Г.Зутер⁶, М.Занд⁷, С.Морнчик, ва француз олими М.Николас, даниялик А.Кристенсен, немис олими Ф.Розен ва Г.Ремнис, венгер олими Силлик, ҳинд олими Свами Говинда Тиртха ҳамда Эрон олимлари Муҳаммад Али Фуруғий, доктор Ғаний, Содик Ҳидоят, Саййид Насафийларнинг олиб борган тадқиқотлари диққатга сазовордир.

Умар Хайёмнинг фалсафий қарашлари

Умар Хайём Самарқанд ва Бухорода яшаган даврида юнон фалсафаси, Шарқ перипатетизми билан яхши танишган. Умар Хайём фалсафий дунёқарашининг шаклланишида Аристотель ва Ибн Сино таълимотлари муҳим аҳамият касб этган. Фалсафада у ўзини Ибн Синонинг издоши, деб ҳисоблар эди.

Ш.Шомухамедов Умар Хайём фалсафий дунёқарашининг шаклланишида энциклопедист олим ва файласуфлар Абу Али ибн Сино ва Форобийнинг таъсири катта бўлганига эътибор қаратиб, уларнинг бадий сўз устаси сифатида шеърларига юқори баҳо беради.

Замонасининг энциклопедист олими Абу Али ибн Сино ёзади:

Ҳеч бир гап қолмади маълум бўлмаган,
Жуда оз сир қолди мавҳум бўлмаган,
Билимим ҳақида чуқур ўйласам,
Билдимки, ҳеч нарса маълум бўлмаган.

Дил бу чўл ичинда қанча чопмади,
Қирққа бўлиндию бир қил топмади.
Кўнглимда минг қуёш нур сочди, лекин
Камолга заррача ҳам йўл топмади.
каби мисраларида ёки Абу Наср Форобий:

Вужуд сирлари хом, пиширилмай қолди,
Бу қиммат дур ипга тизилмай қолди.
Ҳар ким ўз ақлича бир сўз дедию,
Аммо асл сир ҳеч очилмай қолди.

¹ Семенов А.А. Омар Хайям (к 900 летию со дня рождения иранского поэта). – М., 1940.

² Болотников А. Статья, “Омар Хайям” в книге “Восток”, Сборник, II. – М., 1935.

³ Юшкевич А.П. Омар Хайям и его “Алгебра”. – М., 1984.

⁴ Жуковский В.А. Омар Хайям и страстующие четверостишия. – М., 1997.

⁵ Розенфельд Б.А., Юшкевич А.П. Омар Хайям. – М.: “Наука”, 1965.

⁶ Suter H. Die Mathematiker und Astronomen der Araber und ihre Werke. – Leipzig, 1900.

⁷ Занд М. Шесть веков славы. Очерки персидско-таджикской литературы. – М.: “Наука”, 1964.

каби ажойиб рубойида чукур фалсафий фикрларни ифода этар экан, уларни шоир демай бўладими!¹ Шу билан бирга, олим Ибн Сино ва Форобий рубойларининг Умар Хайём рубойларига ўхшаб кетиши уларнинг муаллифларини баъзида адаштириш ҳолатлари учраб туришини ҳам айтиб ўтади.

Ш.Шомухамедов Умар Хайёмнинг фалсафий дунёқарашини тадқиқ этиб, шундай деб ёзади: «Олим бир гуруҳ дўстларининг илтимоси билан 1079 йили Ибн Синонинг «Хутба» номли фалсафий китобини арабчадан форсчага таржима ҳам қилган. Улуғ шоир рубойларидан бирида:

Мени файласуф деб ёв қилур хато,
 Мен ундай эмасман, билади худо.
 Шу қайғу уйига келгач, ўзимни –
 Ким билсам – ўшандан камроқман ҳатто, –

деб камтаринлик қилган бўлса-да, фалсафада замонасининг забардаст олимларидан бўлган. Абу Али ибн Сино асарларига тушуна олмаган кишилар изоҳ ва шарҳ учун Умар Хайёмга мурожаат қилганлар.²

Ш. Шомухамедовнинг фикрича, шундайлардан бири – Ибн Синонинг шогирди ва издошларидан, Форс вилоятининг қозиси бўлмиш Абунаسر ибн Абдурахмон Насафий 1080 йилда Хайёмга мактуб ёзиб, баъзи фалсафий масалаларни тушунтириб беришни илтимос қилган.

Умар Хайёмнинг Насафийга жавоби «Рисолат ул-қавн ва-т-таклиф» («Қоинот ва унинг вазифалари ҳақида рисола») номи билан машҳур бўлган. Бу рисола бизнинг кунларимизга қадар етиб келган. Рисоланинг кириш қисмида олим унинг мулоҳазасига тақдим этилган масалаларнинг ҳаммасига мукамал жавоб беришга вақт ҳам, имконият ҳам йўқлиги ҳақида гапиради; бу масалаларни бир-бирдан ажратиб, категорияларга бўлиб, қўлида бор ҳужжат-исботларни келтириб, устодидан олган билим ёрдамида қисқа-қисқагина шарҳлаб беришини айтади. (Хайём ўзининг фалсафий асарларида Ибн Синони ҳурмат билан ҳар доим «устод» деб атади).

Хайём бу асарида Ибн Сино фикрларини ривожлантира бориб, дунёдаги ҳамма нарса, ҳамма воқеалар ўзаро бузилмас алоқада эканлигини, улар бир-бирини тақозо этишини, бири-бирига сабаб ва бири-бирининг натижаси эканлигини кўрсатади. Борлиқ жаҳоннинг пайдо бўлишида биринчи сабабкор худо эканлигини эътироф қилган Хайём, дунёдаги тартиботда худонинг закосини кўради, аммо ҳар бир воқеа сабабини табиатнинг ўзидан кидириш лозимлигини уқтиради.³

Умар Хайём фикрича, борлиқ мураккаб (ашё, модда) ва оддий (биринчи ибтидолар, бирламчи асослар) нарсалардан ташкил топган.

¹ Шомухамедов Ш. Умар Хайём. // Форс-тожик адабиёти классиклари. Танланган асарлар (тўрт жилдлик). Ш.Шомухамедов. – Т.ТДШУ. 2021.Б.191-192.

² Ўша жойда. .Б.160.

³ Ўша асар. .Б.160-161.

Умумийлик бўлинувчан ва бўлинмас нарсалардан иборат. Кимки умумий нарсаларни билса, заруратан хусусий нарсаларни ҳам тушунади.

Борлик, тўхтовсиз тараққиёт ҳолатидадир. У жонсиз дунёдан тадрижий равишда юқори шаклга, яъни одам даражасигача юксалади. Ҳар бир доирадаги мавжудотга ўзига хос ақл ва руҳ мувофиқ келади. Руҳ – ҳаракатлантирувчи куч бўлиб, ақл эса-ишқ-муҳаббатни кўзғовчидир. Бу алоқадорликда устувор куч ақлдир, аммо руҳ ақлдан юқорироқ кўтарилишга ҳаракат қилади. Руҳнинг ақлга қарама-қаршилиги туфайли турли доираларда ривожланиш юз бериб туради.

Дунё моддий бўлиб, ўзининг қонуниятларига эга. Борлик – ибтидоси ва интихоси бўлмаган доимий оқимдир. Модданинг мавжудлигининг бир шаклидан бошқасига чексиз равишда ўтиб туриши, бир сифатий ҳолатдан иккинчисига айланиши борлиқнинг табиий ҳолатидир.

Ижтимоий соҳада Умар Хайёмнинг орзуси – ҳур фикрли, озод фикр юритувчи, соф дилли, фалсафий тафаккурга эга инсон бўлган. Унинг фикрича, инсон эркин ва бахтли яшаш учун туғилади. Бахт-саодатнинг асоси эса табиатдир. Аммо табиат бойликларидан фойдаланиш, эркин яшаш учун табиатни ўрганиш керак. Яъни, Умар Хайём бахт-саодатнинг заминини илм ташкил этишини эътироф этади.

Шундай қилиб, Хайёмнинг кўп фалсафий фикрлари 1095-1100 йилларда ёзилган «Рисолат ул-қавн ва-т-таклиф» («Қоинот ва унинг вазифалари») ва араб тилидаги «Рисола фи-л-вужуд» («Борлик ҳақида рисола») номли китобларида баён қилинган. Улуғ мутафаккирнинг фалсафага оид бундан бошқа асарлари ҳам бор. Унинг фалсафий фикрлари, айниқса, рубойларида жуда ёрқин ифодасини топган.

Умар Хайём рубоиёти

IX-XII асрлар Мусулмон Шарқида маънавий-маданий юксалиш даврининг машҳур энциклопедик олимлари қаторидан ўрин олган Умар Хайём бутун дунёга, энг аввало, ўзининг фалсафий рубойлари билан машҳур бўлди. Серқирра илмий асарлар ёзган қомусий олим жаҳонга дастлаб ўзининг асарларининг илмий қиммати билан эмас, балки китоблари ҳошиясига дам олган кезларида ёзган рубойлари билан танилди. Ҳолбуки, XIII асрнинг ўрталарида яшаган машҳур тарихчи ал-Қифтий ўзининг “Торихи хукамо” (“Ҳақимлар тарихи”) асарида Хайём тўғрисида: “Астрономия ва фалсафа соҳасида унга тенг келадиган киши йўқ эди”, - деб таърифлаган эди.

Қизиғи яна шундаки, XIX–XX асрлардагина тадқиқотчилар унинг рубойларига эътибор бера бошладилар. Бугунги кунга келиб, улар дунёнинг деярли барча тилларига таржима қилинган. Бу рубойларни шоирнинг вафотидан сўнг 350 йилдан кейингина нашр қилингани, эски қўлёзма нусхаларида мазкур рубойларнинг фақат 70 га яқини қайд этилганлиги ва баъзида уларда бир-бирига зид ғояларининг учраши ҳозир сони тахминан 400 дан ортиқ бўлган бу рубойларнинг барчаси ҳам Умар Хайём қаламига мансуб эмас, деган нуқтаи назарнинг пайдо бўлишига сабаб бўлди.

Умуман олганда, бугунги кунга келиб, Умар Хайём рубоийларининг нафақат асл сони, балки уларнинг фалсафий мазмун-моҳияти ҳам Шарқ ва Ғарб мутахассисларини кизиштириб келаётгани муҳим муаммолардан бирига айланиб қолмоқда. Назаримизда, бу энг аввало, мазкур рубоийларнинг чуқур фалсафий маънога эга эканлиги ҳамда баъзида уларда ғоявий изчилликнинг йўқлиги билан ҳам билан боғлиқ.

Ўтган асрнинг 60-70 йилларида бу рубоийларнинг мазмунини бир ёқлама, юзаки таҳлил этган баъзи мутахассислар улар ҳаттоки материалистик ва атеистик характерга эга деган хулосага келганлар.¹ XIX асрда яшаган Европа тадқиқотчилари Ренан, Мюллер, Вепка ва бошқалар уни тарки дунёчилик қарашлари устидан кулган бўлсалар ҳам, аммо уни эркин фикрловчи файласуф сифатида қадрлаганлар. Аслида, Умар Хайём рубоийларида кўп учрайдиган май, бода, ишқ, хур, санам, жаннат, дўзах каби ибораларни айнан эмас, тасаввуф анъаналарида мажозий маънода тушуниш лозим.

Шоир рубоийларида ўзининг кечинмаларини ифодалаш билан чекланиб қолмасдан, асосий эътиборини ҳаёт ҳақиқатини рационал тушунишга, борликдаги сабаб ва оқибат алоқадорлигини топишга ҳаракат қилган. Умар Хайём рубоийлари чуқур эркин фалсафий тафаккур натижаси бўлибгина қолмай, ўзининг таъсирчан кучи билан ўқувчини ҳам шундай фикр юритишга мажбур қилади. Лекин, уларни қандай тушуниш ва талқин этиш ҳар бир ўқувчининг дунёқараши, эътиқоди, илмий савиясига боғлиқ бўлиб қолади.

Шоир рубоийнавислик санъатини чуқур эгаллаган ҳолда унинг имкониятларидан ўз тасаввуфий фалсафасини баён этишда моҳирона фойдаланган. Умар Хайём рубоийларида май, бода, майхона каби ибораларнинг кўп учрашига ишора этиб, уларни юзаки тушунган, тасаввуфий мазмун-моҳиятини англаб етмаган ўқувчилар, уни майпарастлик, ўткинчи дунё лаззатларидан баҳраманд бўлишликни тарғиб этади деган фикрларга ҳам боради. Аслида, шоир ҳаётнинг маъносини илоҳий ишқда, ўзликни унутиб, Аллоҳ ҳақиқатини англашда деб билади.

Умар Хайём ҳаётнинг ноз-неъматларидан бутунлай воз кечишга, таркидунё қилишга чақирмайди, у инсон ҳаёт ҳақиқатига ўзликдан кечиш орқалигина эришиши мумкинлигини таъкидлайди.

Идрис Шоҳ ўзининг тасаввуф илмини ўрганишга бағишланган “Суфий” номли асарида Умар Хайём рубоийларини ўқиб, тўғри таҳлил қилиш учун, энг аввало, уларни форс тилида ўқиш, ундаги тасаввуфий ғояларни тушуниш учун эса ислом дини асосларини яхши билиш лозим, деб ҳисоблайди. Унинг фикрича, Хайём ижоди суфийлик илмининг алоҳида йўналишларидан бўлиб, уни йўл кўрсатувчи устоз ёрдамисиз юзаки ўқиб тушуниш мумкин эмас.²

Умар Хайём ўзининг шеърий асарлари-рубоиёти билан бутун оламга машҳур бўлди, десак муболаға бўлмайди. У ўз рубоийларида ҳам илмий-

¹ Григорян С.Н. Из истории философии Средней Азии и Ирана 7-12 вв. –М., 1960. С.120-122.; Большая Советская Энциклопедия. –М., 1974, Т.18. С.391-392.

² Идрис Шах. Суфий. –М., 2001. –С.200-201.

фалсафий китобларида бўлганидек олам сирлари, ҳаёт ҳақиқатини излайди, бу борадаги фикру ўйларини ажойиб шеърӣ сиймоларга ўраб, мажозий ва мўъжизакор тўртликларда ифодалаб беради.

Машҳур олим, таржимон Шоислом Шомуҳамедов Умар Хайём рубоийларини форс тилидан ўзбек тилига таржима қилган ва бир неча бор синхрон ўзбек, рус ва форс тилларида нашр этган. Чуқур илмий изланишлар олиб бориб, мазкур рубоийларнинг мазмун-моҳиятини фалсафий таҳлил қилиб берган. Шоирнинг рубоӣётини ўзбек тилида ўқиш ва маъносини тушунишда устознинг хизматлари катта. Қуйида келтирилган рубоӣ намуналаридан олим ва таржимон У.Хайёмнинг дунёқараши, кечинмаларининг чуқур маъносини ниҳоятда теран очиб берганлигини кўришимиз мумкин.

Умар Хайём инсонни улуғлаб, оламнинг гавҳари сифатида таърифлаган мисраларида шундай дейди:

Дунёнинг тилаги, самари ҳам биз,
Ақл кўзин қараси – жавҳари ҳам биз.
Тўгарак жаҳонни узук деб билсак,
Шаксиз унинг кўзи - гавҳари ҳам биз.

Илмда жасорат кўрсатиб, инсониятга шундай хизмат қила олган олим бутун умрининг якуни сифатида кейинги авлодларга ёзиб қолдирган насиҳатларидан бири – кишини тинмай илм олишга чақириш ва илмнинг теги йўқ эканлигини, билим денгизи чексиз эканлигини таъкидлаш бўлди:

Дилим илмлардан маҳрум бўлмабди
Бир сир қолмадики, мавҳум бўлмабди.
Туну кун ўйладим етмиш икки йил,
Англадим, ҳеч нарса маълум бўлмабди.

Олим табиатнинг ўзидек бепоён илми тинмай меҳнат билан йиғиш мумкин эканлигини курсатиб:

Кимдаки ақлдан бирон сатр бор,
Умрин бир лаҳзасин ўтказмас бекор, –
деса, яна бошқа жойда ёшлиқдан бошлаб илм ўрганиш
кераклигига ишора қилади:

Ёшлиқда биз шогирд ўзгалар устод,
Сўнгра устод бўлиб, дилни этдик шод.

Инсоннинг тила ва дили амаллари билан уйғун бўлиши кераклиги ҳақида шундай ёзади:

Фақат илм билан баландмас одам,
Аҳду вафо билан баланд - паст одам.
Сўзи билан иши бир келса агар,
Ҳар нарсадан баланд, муқаддас одам.

Ҳаётда мавжуд ноҳақлик, адолатсизликларни кузатган шоир ёзади:

Фалакка ҳукм этган Тангридай бўлсам,
Фалакни қилардим ўртадан барҳам.
Янгидан шундай бир фалак тузардим,
Яхшилар тилакка етарди ул дам.

Ҳаётнинг нақадар қисқалигини, энг олий мавжудот – қудратли инсон ҳам охири тупроқ билан қўшилишини кўрган ва ўлимга чора топиш мумкин эмаслигини тушунган шоир: шундай экан, бу дунёга келишнинг нима қизиғи бор эди, деган хулосага келади:

Келмоқ қўлда бўлса, келмасдим бир дам,
Кетмоқ қўлда бўлса, кетмас эдим ҳам,
Жуда соз бўларди – бу ғамхонага
Келмасам, турмасам, келиб-кетмасам.

Шунинг учун ҳам Хайёмнинг умидсизлик руҳи бор дейиш мумкин бўлган ҳар бир рубоийсида ҳаётга жўшқин муҳаббат кулф уриб туради, мангу ҳаётни орзу қилиш сезилади. Шоир умуман ҳаётга қарши эмас, у ҳаётдаги ўткинчиликка ва носозликларга қаршидир, чунки:

Бу кулфатхонада ҳосили инсон –
Ғуссадан бўлакмас чиққунича жон.
Ҳуррамдир – ким тезроқ кетди жаҳондан,
Осудадир – кимки келмаса бир он.

Ҳаётнинг ўткинчилиги ҳақида яна шундай деб ёзади Умар Хайём:

Кекса, ёш – ҳаётга ҳар кимки етар –
Ҳаммаси изма-из, бирма-бир ўтар.
Бу дунёда ҳеч ким қолмас абадий,
Кетдилар, кетамиз, келишар, кетар.

Сабодан бўлибди гул ёқаси чок,
Гул юзидан булбул бўлмиш тарабнок.
Гул тагида ўтир, чунки жуда тез
Гул ерга тўкилур, биз бўлурмиз хок.

Шунинг учун ҳам шоир куйиниб дейди:

Мен келдиму – дунё кўрдими фойда?
Кетсам мартабаси ошарми? Қайда!
Ҳеч ким тушунтириб бера олмади:
Келишим-кетишим сабаби қайда?

Жаҳонда ғам ема қўлингдан келса,
Яхшимас бор-йўқдан дил дардга тўлса.

Беш кунлик дунёда шодлик-ла еб-ич,
Бир дон элтолмассан хазинанг бўлса.

Хулоса. Шоислом Шомухамедов Умар Хайёмнинг форсчадан таржима қилган рубойлари халқимиз дилидан жой олган. Бундан ташқари, жуда кўп сўз санъаткорлари Хайём рубойларини ўз асарларига киритадилар, минглаб кишилар бу дурдона тўртликларни ёддан ўқиб юрадилар, шоир китобларини бир-бирларига совға қиладилар. Ўзбекнинг кўркем маъракалари эса Хайём рубойларисиз деярли қизимайди.¹

Шундай қилиб, устоз Шоислом Шомухамедовнинг ноёб истеъдод соҳиби эканликлари Умар Хайём рубойларининг ўзбек тилидаги таржималарида форс тилидаги жозибатор оҳанги билан бирга чуқур фалсафий маъносини ўқувчи ва тингловчиларга етказа бера олганликларида ҳам ёрқин намоён бўлади.

Устоз яратиб қолдирган илмий мерос нафақат адабиётшунос, тилшунос, манбашунослар учун, балки Шарқ фалсафаси ва маданиятини илмий тадқиқ этаётган изланувчилар, бу соҳага қизиқувчи барча илм соҳиблари учун жуда қимматли манба ҳисобланади.

ПУЛАТОВ ШЕРДОР

таянч докторант, ТДШУ

Маҳатама Ганди фалсафий дунёқараши шаклланишининг ижтимоий-ғоявий асослари

Аннотация. Маҳатма Ганди дунёқарашининг шаклланиши ғоявий асоси, ўзидан аввалги мутафаккирларнинг илғари сурган ғояларига бориб тақалади. Шу даврга назар ташлашда, назарий-ғоявий жиҳатдан қараганда, ҳинд миллий озодлик ҳаракатига ҳос таълимнинг кўзга ташланадиган томонларидан бири, унинг диний-ақидавий мазмунидир. Ҳинд миллий озодлик ҳаракати жароёнида диний-фалсафий таълимларни долзарб сиёсий муаммоларга мослаштириши мақсадида уларни замонавийлаштириши ва ушбу ҳаракат талабларига мувофиқлаштириши, айниқса, ўта долзарб вазифа бўлиб юзага келган эди. Ҳамда, ижтимоий тенгсизлик, кастачилик ва миллий бирлик масалалари ҳам ўрганилган. Ҳиндистоннинг илк миллий-маърифатпарварлик мутафаккири Рам Мохан Рой бўлиб, Ҳиндистонда миллий озодлик ҳаракати туғилишида катта аҳамиятга эга бўлган. XIX асрнинг иккинчи ярми – XX асрнинг бошларида фаолият олиб борган миллий мутафаккирлардан бири Дадабхай Наороджи ҳиндларнинг давлат бошқарувида иштирок этишларини талаб қилган ва Ҳиндистон давлатини, ҳинд миллати барпо этиши кераклигини таъкидлаган. Бонкимчондро Чоттопаддхай мамлакат ривожланишидаги энг асосий тўсиқ – бу халқ юқори ва қўйи табақалари манфаатларининг умумий эмаслигида деб билган. Ҳиндустоннинг динининг фалсафий жиҳатлари Свама Вивеканда қарашида ўз аксини топган, Умумий дин ғоясини илғари сурган. Бал Гангадхар Тилак қашшоқлик

¹ Шоислом Шомухамедов муқаддимаси. Умар Хайём. Рубойлар. Т.: Шарқ, 1997, Б.11.

иллатларини қоралаб чиққан. Рабиндранат Тагор қишлоқ жамиятини «халқ таянчи ва онаси», деб атаган. Бу мутафаккирларнинг илгари сурган гоялари Маҳатама Гандини миллий озодлик ҳаракати майдонига келишига туртки берди, унинг ижтимоий-гоявий қарашларининг асосини таъкил этди.

Таянч сўз ва иборалар: Маҳатма Ганди, фалсафа, миллий озодлик, адолат, Рам Мохан Рой, Дадабхай Наороджи, Свама Вивеканда, Бал Гангадхар Тилак, Ананда Кумарасвами, Рабиндранат Тагор.

Аннотация. Идеологическая основа формирования мировоззрения Махатмы Ганди основана на идеях, выдвинутых его предшественниками. Если рассматривать этот период с теоретической и идеологической точек зрения, то одним из наиболее важных аспектов доктрины, присущей индийскому национально-освободительному движению, является ее религиозное содержание. В процессе индийского национально-освободительного движения задача модернизации и адаптации религиозных и философских учений к требованиям движения с целью их соответствия текущим политическим проблемам была особенно актуальной. Были рассмотрены вопросы социального неравенства, кастеизма и национального единства. Первым национальным просвещенным мыслителем Индии был Рам Мохан Рой, который сыграл важную роль в зарождении национально-освободительного движения в Индии. Дадабхай Наороджи, один из национальных мыслителей второй половины XIX–начала XX веков, требовал участия индийцев в правительстве и подчеркивал необходимость создания индийского государства как индийской нации. Бонкимчондро Чоттопаддхай считал, что главным препятствием на пути развития страны является отсутствие общих интересов у высших и низших слоев населения. Философские аспекты индуизма были отражены во взглядах Свамы Вивеканды, который продвигал идею общей религии. Бал Гангадхар Тилак осудил пороки бедности. Рабиндранат Тагор назвал сельское общество «опорой и матерью народа». Идеи, выдвинутые этими мыслителями, побудили Махатаму Ганди выйти на передний план национально-освободительного движения, сформировав основу его социо-идеологических взглядов.

Опорные слова и выражения: Махатма Ганди, философия, национальное освобождение, справедливость, Рам Мохан Рой, Дадабхай Наороджи, Свама Вивеканда, Бал Гангадхар Тилак, Ананда Кумарасвами, Рабиндранат Тагор.

Abstract. The ideological basis for the formation of the worldview of Mahatma Gandhi is based on the ideas put forward by his predecessors. If we consider this period from a theoretical and ideological point of view, then one of the most important aspects of the doctrine inherent in the Indian national liberation movement is its religious content. In the process of the Indian national liberation movement, the task of modernizing and adapting religious and philosophical teachings to the demands of the movement with the aim of adapting them to current political problems was especially urgent. Issues of social inequality, casteism and national unity were examined. The first national enlightened thinker of India was Ram Mohan Roy, who played an important role in the birth of the national liberation movement in India. Dadabhai Naraji, one of the national thinkers of the second half of the nineteenth and early twentieth centuries, demanded the participation of Indians in the government and emphasized the need to create an Indian state as an Indian nation. Bonkimchondro Chottopaddhai believed that the main obstacle to the development of the country was the lack of common interests among the upper and lower layers of the population. The philosophical aspects of Hinduism were reflected in

the views of Swama Vivekanda, who promoted the idea of a common religion. Bal Gangadhar Tilak condemned the vices of poverty. Rabindranath Tagore called rural society "the support and mother of the people." The ideas put forward by these thinkers prompted Mahatma Gandhi to come to the forefront of the national liberation movement, forming the basis of his socio-ideological views.

Keywords and expressions: Mahatma Gandhi, philosophy, national liberation, justice, Ram Mohan Roy, Dadabhai Naroji, Swama Vivekanda, Bal Gangadhar Tilak, Ananda Kumaraswamy, Rabindranath Tagore.

Кириш: Маҳатма Ганди Ҳиндистон сиёсий майдонига қадам қўйган даврида – бу биринчи жаҳон уруши йилларида содир бўлди – ҳинд миллий ҳаракати деярли юз йил давом этган ривожланишнинг узоқ ва машаққатли йўлини босиб ўтган эди. Кўп миллатли улкан мамлакатнинг бир қатор туманларида ижтимоий-сиёсий ташкилотлар ва матбуот аллақачон мавжуд эди. 1885 йилда ташкил топган биринчи умумҳиндий ташкилот – Ҳиндистон Миллий конгресси чорак аср фаолият кўрсатиб, кейинчалик Ганди раҳбарлиги остида миллий озодлик ҳаракатини бошқарди.

XIX–XX аср бошларида Ҳиндистонда мустамлакачилик ва ижтимоий тенгсизликка қарши онгли равишдаги кураш қўзғалишининг илк аломатлари пайдо бўла бошлади. Маҳаллий ижтимоий-сиёсий ташкилотлар ва Миллий конгрессда мустамлакачилик тузумига қаршилик кўрсатишнинг йўллари ва усуллари масаласи бўйича мафкуравий ва сиёсий кураш авж олди, Ҳиндистоннинг келгусидаги ижтимоий ривожланиши тўғрисида турли хил фикрлар вужудга кела бошлади.

Гандининг дунёқараши ва ғоявий-сиёсий фикрларнинг шаклланиши, асосан мустамлакачилик тузуми таназулга юз тутган даврда содир бўлиб, Ҳиндистонда ушбу инкирознинг келиб чиқиш жараёнлари билан боғлиқ эди.

Мақсад ва вазифа: Мақоланинг мақсади Ҳиндистонда мустақилликка эришишнинг ғоявий-сиёсий, ижтимоий- фалсафий фикрларнинг шаклланишини тадқиқ этиш, Маҳатма Ганди фалсафий дунёқараши шаклланишидаги омилларни тадқиқ этиш, унинг ижтимоий-фалсафий қарашлари негизи қандай ғояларга таянишини таҳлил этиш. Мақоланинг мақсадидан келиб чиққан ҳолда куйидаги вазифалар шаклланган:

- Ҳиндистоннинг илк миллий-маърифатпарварлик ҳаракатларининг пайдо бўлиш генезисини таҳлил қилиш;
- XIX асрда Ҳиндистондаги диний ислоҳотларнинг энг асосий ўзига хос хусусияти, бу диний универсализмдир, яъни диний таълимотлар бирдамлигига эришиш масалаларини кўриб чиқиши;
- XIX асрнинг либерал ҳинд арбобларининг давлат бошқарувида иштирок этишлари ва Ҳиндистон учун аҳамияти қандай бўлганлигини тадқиқ қилиш;
- Ижтимоий қарама-қаршиликлардан қутулишнинг ягона йўлини топиш жараёнларини таҳлил қилиш;
- Гандининг ижтимоий-фалсафий қарашларнинг асосларини тадқиқ қилиш;

• Маҳатма Ганди ижтимоий-фалсафий фикрларининг янги давр ижтимоий жаРоёнлардаги аҳамиятини таҳлил қилиш;

Усуллар: Тадқиқот жараёнида илмий билишнинг объективлик, холис-лик, Ҳиндистоннинг илк миллий-маърифатпарварлик ҳаракатларини объектив очиб берилди. Тарихийлик, Ҳиндистон мустақилликка эришиш жараёнини тарих нуқтайи-назаридан таҳлил этилди. Мантиқийлик, Ижтимоий тенгсизлик, каста бўлинишлар ва демократик жаРоёнлар мантиқий жиҳатдан тадқиқ қилинди. Тизимлилик, Маҳатма Гандининг фалсафий концепцияси моҳияти ўзидан аввалги мутафаккирларнинг ғоялари асосида очиб бериш учун тизимлилик методидан фойдаланилди.

Натижалар ва мулоҳаза: XIX асрнинг биринчи ярмида Ҳиндистонда ижтимоий миллий-мулкдорлар ҳаракати ташкил топиб, кейинги ўн йилликлар мобайнида ушбу ҳаракат халқдан йироқлигича қолади, халқ норозилиги эса, кўпинча, табиий офат сингари бостириб келинар эди.

Мустамлакачилик шароитида вужудга келган саноат муносабатлари ўзига хос ва чегараланган хусусиятга эга эди. Ҳиндистон жамиятининг янги элементлари – саноатчи-мулкдорнинг ўтмишдошлари – XIX асрнинг уч чораги давомида асосан, Калкутта, Бомбей, Мадрас каби бир нечта йирик шаҳарларда тўпланган тор қатламдан иборат эди. Булар эндигина ташкил топаётган зиёлилар – савдогар-заминдор муҳитидан чиққан, европача типдаги илк ўқув юртларида таҳсил олган ва кейинчалик савдо корхоналари хизматчилари, инглизлар ҳиндулар эгаллашига изн берган лавозим эгалари ва эркин касб эгаларига айланганлар. Асрнинг иккинчи ярмига келиб, энг омадли савдогар-заминдорлар ўз фабрикаларига эга бўлиб, саноат капиталистларига айланишга муваффақ бўлдилар. Айнан шу даврдан бошлаб Ҳиндистонда мулкдорлар жамияти шакллана бошланди, бу жаРоён ҳозиргача давом этиб келмоқда.

Мулкдорчилик муносабатларининг ривожланиши мафкура соҳасида жамиятнинг етакчи доираларида диний-ислоҳот ва маърифий ғояларнинг ташкил топиши шаклида акс этди.

Ҳиндистоннинг илк миллий-маърифатпарварлик нуқтаи назаридаги мутафаккири Рам Моҳан Рой (1772-1883) ҳам диний ислоҳотчи, ҳам маърифатпарвар сифатида фаолият олиб борган. Бу хусусият кейинги авлод ҳинд мутафаккирларига, хусусан Гандига ҳам хос бўлиб, унинг дунёқараши диний-ислоҳот ҳамда маърифатпарварлик элементларига эга бўлган.

Рам Моҳан Ройнинг барча диний-теологик асарларида ҳиндуизм дини илк кўринишини йўқотиб, эндиликда – «у фақатгина зарар келтиради, инсонларнинг яшаш шароитларини яхшилаш ўрнига, уларга қийинчилик ва йўқотишлар олиб келиши»¹ ҳақидаги фикри ўз аксини топган. Юз йилдан сўнг эса, Ганди мамлакатда ҳукм сураётган ўрта асрларга оид урф-одатлардан аччиқланиб, Ҳиндистонни «минглаб ҳиндулар мусулмонларнинг

¹ Рой Р.М. Тхе Энглиш Воркс, вол. III, -Аллаҳабод, 1906, 929-930 ПП.

уйидан сув олиб ичгандан кўра, чанқоқдан ўлишни афзал билган» «аҳмоқликлар мамлакати»¹ деб атайди. «Каста бўлинишлари сабабли юзага келган минглаб гуруҳ ва бўлинмалар эса, уларни ватанпарварлик туйғусидан маҳрум қилади. Менинг фикримча, сиёсий манфаатлари ва жамият фаровонлиги учун динга биров ўзгартириш киритиш лозим»².

ХИХ аср Ҳиндистон мутафаккирларининг – Рам Моҳан Ройдан бошлаб, жумладан Гандининг – диний-фалсафий нуқтаи назардан ислоҳотга оид фаолияти монотеистик ва деистик тушунчаларни тасдиқлашга қаратилган эди. Бу эса, ўз навбатида диндан воз кечмай туриб, дунёни рационал равишда қабул қилишга интилишни акс эттирган. Шу билан бирга, Ҳиндистондаги ҳукмрон диний ислоҳотларнинг яна бир ўзига ҳос хусусияти, динни одоб-ахлоқ нормалари билан тўлдириш тенденциясидир. Шу каби Рам Моҳан Ройга ҳос бўлган интилиш кейинги ҳинд мутафаккирларида, айниқса ХИХ аср охири – XX аср бошида янада ривож топди. Анъанавий ҳиндуизмни танқид қила туриб, Рой ҳам рационал, ҳам одоб-ахлоқ нормалари нуқтаи назаридан ёндашган. Энг асосий этик тамойил сифатида қуйидаги фикрни илгари сурган: «Абадий бахт-саодатга интилган инсон, бошқаларга ҳам худди ўзидек муносабатда бўлиши керак ва ўзгалар бахти ёки бахтсизлигини ўзиники деб ҳисобламоғи лозим»³. Кейинчалик ушбу тамойилни Ганди янада ривожлантириб, «диннинг асл моҳияти одоб-ахлоқдир»⁴ деган фикрни илгари сурган.

XIX асрда Ҳиндистондаги диний ислоҳотларнинг энг асосий ўзига ҳос хусусияти, бу диний универсализмдир, яъни диний таълимотлар бирдамлигига эришишдир. Бундай бирдамликка, Рам Моҳан Рой ва бошқа ҳинд мутафаккирлари муқаддас динлар ва инсонлар томонидан яратилган одоб-ахлоқ нормалари ўхшашлиги ва яккахудолилик асосида эришмоқчи бўлганлар. Ўзининг илк асарларида Рой барча диний таълимотлар тўғри, чунки улар «ягона олий мавжудот» мавжудлигини тан олади, чунки улар «аниқ Худо ёки Худолар» борлигига ишонишади ва алоҳида маросим ўтказиш кераклигини уқдиришади, деб ёзган. Ва бу иш, унинг фикрича, «алдоқчиларнинг» иши бўлиб, инсонлар «бирдамлигини бузади»⁵.

Ҳинд ислоҳотчиларининг ҳам диний, ҳам одоб-ахлоқ универсализмида, инсонларнинг қайси динга ишонишидан қатъий назар, тенглиги ғояси илгари сурилган, бу ўз навбатида, миллатлар ва ирқларнинг тенглигини англаган. 1804 йилда Рам Моҳан Рой шундай ёзган «барча инсонлар қайси

¹ Тендулкар Д.Г. Маҳатма. Лифе оф Маҳандас Карамчанд Гандҳи, вол. I, - Бомбай. 1951-1954, 229 П.

² Рой Р.М. Тхе Энглиш Воркс, вол. III, 116 П.

³ Рой Р.М. Тхе Энглиш Воркс, вол. II, 811 П.

⁴ Ганди М.К. Менинг ҳаётим.-Т.: Ўзбекистон, 2009. 40-б. (Гандҳи М.К. Мй Лифе ис Мй Мессаге. – Т.: Ўзбекистон, 2009, п. 108).

⁵ Рой Р.М. Тхе Энглиш Воркс, вол. III, 944, 958 ПП.

динга ишонишидан қатъий назар, бир хил азоб-укубатлардан, совуқдан ва қоронғилиқдан, хасталиқлар ва ҳаёт зарбаларидан, тана ва психик мажруҳликлардан азият чекишади»¹. Диний универсализмнинг тарғиб қилиниши, турли динларга эътиқод этувчи ҳиндларнинг, энг аввало ҳиндулар ва мусулмонларнинг бирлашишига бўлган иштиёқини акс эттирган. Ушбу иштиёқ Ганди сингари XIX асрнинг кейинги ислохотчиларида, Ройга нисбатан янада кучлироқ эди. 1908 йилда у шундай деган: «Мусулмонларнинг худоси ҳиндуларнинг худосидан фарқ қиладими? Турли динлар бу битта нуқтада кесишадиган турли йўллардир. Агар улар битта манзилга олиб борса, бизнинг турли йўллардан кетаётганимизнинг нима аҳамияти бор. Демак, бизнинг уришишимизга ҳеч қандай сабаб йўқ»².

Инсонлар тенглиги ва миллий бирлашув ғояларини илгари сура туриб, дин тарафидан ёқланган каста тизими танқид этилган. Рам Моҳан Рой «касталарга бўлиниш» Ҳиндистоннинг ташқаридан келган босқинчиларга осонгина қурбон бўлишининг сабаби, деб билган.

Каста тизимини танқид эта туриб, Ганди ушбу тизимда нафақат миллий бирлашувга тўсқинлик қилувчи ўрта асрлардаги каби бўлинишларни, балки энг аввало ижтимоий тенгсизлик ва эзилишлар гавдаланаётганини кўрди. У каста бўлинишларига нафақат маърифатпарварлик нуқтаи назаридан, балки демократик нуқтаи назаридан келиб чиқиб қарши бўлган. У шундай ёзган: «Каста бўлинишлари бир одамнинг иккинчисидан устунлигини англатгани учун, улар бутунлай йўқ қилиниши лозим»³.

Мутафаккирлар халқ оммасини, ва энг аввало деҳқонларни, зодагонлар зулмидан сақлаб қолмоқчи бўлганлар. Уларнинг фикрича, рожалик тизимининг йўқ қилиниши ва демократик муносабатларининг ўрнатилиши «мамлакатда умумий фаровонлик»ка олиб келади⁴.

Ҳиндистоннинг либерал мутафаккирлари мамлакатда янги таълимнинг жорий этилишини (Рам Моҳан Ройнинг ташаббусига кўра, 1816 йилда ҳинд савдогарлари маблағларига Калкуттада илк европача усулдаги мактаб очилган), ҳиндларнинг илмий ва техник билимларни эгаллашларини, иқтисодий ривожланиш, асрнинг иккинчи ярмига келиб эса, саноат ривожланиши тарафдори бўлганлар. Улар миллий ва табақалар тенглигини тарғиб қилганлар, давлат бошқарувининг республика формасини илгари сурганлар, ҳиндларнинг фуқаролар ҳуқуқлари ва миллий кадриятларини ҳимоя қилганлар.

Ҳиндистоннинг етакчи маърифатпарварлари деҳқонларнинг заминдор ва солиқ эксплуатациясини чегаралашни, деҳқон шахсияти ва мулки устидан

¹ Рой Р.М. Тхе Энглиш Воркс, вол.ИИ, 960 п.

² Гандҳи М.К. Индиан Хо́ме Руле ор Ҳинд Свараж,- Мадрас, 1947, 41 П.

³ Камаров Э.Н., Литман А.Д. Ми́ровоззрение Моҳандас Карамчанд Ганди(Wорлдвиев оф Моҳандас Карамчанд Гҳанди). Моссow, Наука, 1969.75 п.

⁴ Камаров Э.Н., Литман А.Д. Ми́ровоззрение Моҳандас Карамчанд Ганди. (Ворлдвиев оф Моҳандас Карамчанд Гҳанди)Моссow, Наука, 1969. 76 п.

заминдорлар, солиқ амалдорлари ва мулкдорларнинг ҳукмронлигини йўқ қилишни талаб қилишган. Аммо заминдорларни ўз ерларидан маҳрум қилиш даражасига деярли кўтарилишмаган, бундай ҳол 70 йилларда содир бўлиб, кейинги ўн йилликлар давомида учрамаган. Чунки, Ҳиндистонда пайдо бўлаётган мулкдорчалик элементларининг ўзи ҳам улар билан чамбарчас боғлиқ эди.

Маърифатпарварлик ғояларининг тарғиб қилиниши нафақат ўрта асрларга оид муносабатларнинг, балки мустамлакачилик тизимининг ҳам танқид қилинишига олиб келди. Вақт ўтиши билан ушбу жаRoён XIX аср миллий ташкилотларининг фаолиятида сезиларли ўрин эгаллай бошлади. Бу асосан мустамлакачилик эксплуатациясига, ҳиндларнинг Ҳиндистонни қолоқликка, халқни эса қашшоқликка маҳкум этаётган Британ ҳокимияти олдида ҳақ-хуқуқсизлигига қарши танқидлардан иборат эди.

XIX асрнинг иккинчи ярми – XX асрнинг бошларида фаолият олиб борган миллий мутафаккирлардан бири Дадабхай Наороджи (1825-1917) шундай деган: «Британ ҳукмдорлари Ҳиндистоннинг олд эшикларида туриб, бутун дунёга уни ташқи хавфдан кўриқлаётгани ҳақида таъкидлашади, ўзлари эса унинг орқа эшигидан ўзлари кўриқлаб турган хазинани олиб кетадилар»¹. Яна бошқа мутафаккир М.Г.Ранаде мустамлакачилик тузуми «миллат ҳаётини ташкил этган фаолликни тўхтатиб қўяди», «сиёсий ҳокимият монополияси эса, савдо ва саноат монополиясига олиб келади»,² деган.

XIX асрнинг либерал арбоблари ҳиндларнинг давлат бошқарувида иштирок этишларини талаб қилишган. Бошида ҳиндларни давлат лавозимларига ишга олинишларини, кейинчалик эса, ҳиндлар иштирокида қонун чиқарувчи органлар ташкил этилишини талаб этишган.

Шунга қарамасдан мустамлакачилик тузумининг либерал-маърифатпарлик танқиди мустамлакачиликдан умуман воз кечиб, мустақиллик талаб қилиниши даражасигача бориб етмаган. Бунга XIX асрнинг биринчи ярмида юзага келган бир қатор ўзаро боғлиқ шарт-шароитлар сабаб бўлган.

Ҳиндистон жамиятининг мулкчилик элементлари, кейинчалик эса шаклланаётган саноатчи-мулкдорлар қатлами инглиз капитали ва мустамлакачилик ҳокимиятига нафақат иқтисодий, балки сиёсий жиҳатдан қарам бўлган. Вужудга келаётган янги мулкдорлар қатлами инглизлар ҳукмронлиги даврида вужудга келгани сабабли мамлакатда анъанавий кучига эга эмас эдилар. Шундай таъсир кучига эга бўлмасдан ва инглизлар томонидан монополлаштирилган давлат бошқарувида қатнаша олмасдан бундай янги мулкдорлар қатлами айтарли даражада сиёсий ўринга эга эмас эдилар. Эндигина шаклланаётган мулкдорлар фақатгина халқ ўзлигини англаб етиб, оммада ўзининг миллатчилик таъсирига эга бўлгандагина сиёсий кучга айлана оларди. Бу фақатгина XX асрда содир бўлди.

¹ Новая история Индии(Нью хисторй оф Индия) Моссow, Наука, 1961, 466 п.

² Ибид, п, 466-467.

XIX аср давомида ва ҳаттоки XX аср бошларида ҳинд миллий ташкилотлари фақатгина юқори табақаларга мансуб бўлган. Шунга қарамасдан, XIX асрда вужудга келаётган ҳинд мулкдорларининг муайян ташкилланишига эришилганлиги – Миллий конгресс биринчи ҳинд миллий тижорат палатаси билан деярли бир вақтда ташкил топган, — мустамлакачилик ҳаракатнинг миллий-саноатчи мулкдорлар бошқарувининг амалга оширилишида муҳим роль ўйнади. Аммо миллий ташкилотлар у даврда оммавий тарздаги фаолиятдан йироқ бўлган. Бундай шароитда, эндигина шаклланаётган мулкдорлар мамлакатда ўзининг талабларига жавоб берадиган ижтимоий-сиёсий муносабатларни мустақил равишда ўрнатишга эриша олмасди. У инглиз ҳокимияти ўзининг мустамлакачилик манфаатларида фойдаланадиган мулкчилик ҳуқуқий тартиби элементларидан фойдаланиб, ўзининг ҳокимияти остида ривожланишига эришишга ҳаракат қилган.

Юқоридагиларни инобатга олган ҳолда, XIX-асрда шаклланаётган мулкдорлар инглиз ҳукмронлигини ағдариш учун кураш олиб боришни ҳаёлига ҳам келтирмаган. Либерал-маърифатпарварлик нуқтаи назаридан фаолият кўрсатган миллий ташкилотлар ва арбоблар инглизларга қарши халқ кўзғолонларига салбий муносабатда бўлганлар, оммада анархия ташувчиларини кўрганлар. Улар ҳинд халқига эмас, Ҳиндистондаги инглиз ҳокимиятига, ва айниқса, Англия оммасининг фикрига мурожаат этганлар.

XIX- аср охирида фаолият олиб борган миллий етакчилардан бири С.Наир, 1897- йилда Миллий конгрессда раислик қила туриб: «Инглиз ҳукмронлигининг кулаши бизга анархия, уруш ва босқинчиликни олиб келади. Нодон омма инглиз ҳукмронлигининг сусайиши оқибатида қандай хавф туғилиши мумкинлигини тушунмайди»¹, деб таъкидлаган.

Мафкура соҳасида уларнинг бу позицияси ва фаолияти Ҳиндистоннинг келажақдаги ривожланиши масаласига маърифий нуқтаи назардан ёндашуви билан боғлиқ бўлган.

Мулкчилик муносабатларининг мутлақо манфаатли, деб топилиши ҳинд мутафаккирларини ғарбдаги, энг аввало Англиядаги мулкчилик тизимини идеаллаштиришларига олиб келди. Масалан, Рам Моҳан Рой инглизларни «фуқаролик ва сиёсий озодликдан баҳраманд бўлаётган, худо сийлаган миллат»², деб атаган. Бундай идеаллаштириш оқибатида, Ҳиндистонда, ўз навбатида, инглиз ҳокимияти мулкдорлик муносабатларининг ўрнатилишига қўмаклашади, деган иллюзияларнинг пайдо бўлишига олиб келган.

Рам Моҳан Ройнинг фикрига кўра, ҳиндлар, «умумий ва сиёсий билимларни, ҳамда замонавий саноат санъати ва илмини эгаллаб олганларидан кейин, ҳар қандай адолатсизлик ва жабр-зулмга қарши тура оладилар».

Бу давр мутафаккирларининг қарашларини Дадабхай Наоруджининг куйидаги гаплари билан тасвирлаш мумкин: «Менинг истагим ва мақсадим

¹ «Тхе Индиан Национал Сонгресс. Пресидентил Адрессес», - Мадрас, 1917, пт II, п. 362

² Рой Р.М. Тхе Энглиш Воркс, вол. II, 470 П.

кўзғолонларни рағбатлантириш эмас, балки уни олдини олиб Англия ва Ҳиндистон ўртасидаги алоқаларни икки мамлакат учун ҳам фойдали ва самарали қилишдир. Бу алоқалар айнан шундай бўла олади, аммо афсуски, адолатсиз бошқарув тузуми ва Англия Қироли ва халқи, парламентининг адолатли бошқариш истагига қарши сақланиб келаётган ижро этувчи ҳокимият туфайли шу вақтгача бўла олмади»¹.

Шундай қилиб, либерал маърифатпарварларнинг фаолияти ҳиндларда миллий ва демократик ўз-ўзини англашга ёрдам бериб, миллий-озодлик ҳаракатининг ўсишига замин яратиш билан бир қаторда, озодлик урушини ушлаб турувчи муайян ғоявий-сиёсий анъанани ҳам яратди. Ушбу миллий ҳаракатнинг либерал чегараланганлигини енгилуш учун, XIX – XX аср мутафаккирлари, ва улардан энг йириги ҳисобланган Гандига жуда кўп куч сарфлаш керак бўлди.

XIX асрнинг охири – XX асрнинг бошларида Ҳиндистон жаҳон капиталистик савдосига чуқурроқ кириб боради, капитал қўйиш соҳасига ҳам айланиб, капиталистик ишлаб чиқаришга ҳам аралашади. Калкутта, Бомбей, Мадрас каби йирик порт шаҳарларида фабрикалар қурилади. Мамлакат ичига қаратиб темир йўл йўналишлари қурилади. Олий ўқув юртлари ҳам пайдо бўлиб, уларнинг сони кўпая бошлайди. Мулкчилик жамиятида қатламлар – бойлар ва камбағаллар – шаклланиши жадаллашади.

Биринчи Жаҳон уруши арафасида Ҳиндистонда 4500 дан зиёд механик двигателга эга корхона мавжуд бўлиб, уларда миллиондан ортиқ ишчи ишлаган. Ҳиндистоннинг жаҳон капиталистик савдосига кириб бориши, ҳамда капиталистик шаҳарларнинг ривожланиши феодал муносабатларнинг йўқ бўлишига ва қишлоқларда ижтимоий силжишлар содир бўлишига олиб келди. XIX-асрнинг охирида ушбу ҳолатлар шарқда Бенгалия, ғарбда эса, Маҳараштрада қузатилган. Бу ерларда 70 йилларда деҳқонларнинг антифеодал чиқишлари тўлқинлари кўтарилди, кейинчалик, бу чиқишлар мустамлакачиликка қарши йўналиш олди.

Янги капиталистик шаҳарларнинг пайдо бўлиши ва мулкдорлар жамиятининг ташкил топиши билан бир вақтда, янги миллий интеллигенция ҳам шакллана бошлади. Ушбу инсонларнинг баъзилари феодал тузумга қарши эътирозларга қўшилиб, ҳаттоки уларга раҳбарлик ҳам қилди. Аммо, асосан, ушбу интеллигенция мамлакат миллатининг қул қилинишига қарши норозилик билдирган. Ушбу норозиликни шаклланаётган мулкдорлар ҳам қўллаб-қувватлаган.

Ҳиндистон миллий ҳаракатининг ёрқин намоёндаларидан бўлган Бонкимчондро, кейинчалик Ганди ҳам, мустамлакачилик ва пулнинг чексиз ҳукмронлиги танқидини тенглик ғояси ҳимояси билан биргаликда олиб борган. Шу билан бирга, Бонкимчондронинг қарашлари кейинги авлод арбоблари ва айниқса Гандининг халқ оммасига суянишга интилиши билан мос келади.

¹ Рой Р.М. Тхе Энглиш Воркс, вол. II ХВИИИ.П.

Бонкимчондро Чоттопаддхай Ватан тақдирини ўзларининг ҳолати билан тўғридан-тўғри боғлаган ва бу ҳақида ўзининг «Бенгал деҳқони» мақоласида (1873) ёзган. «Ватан равнақи? Бу кимнинг равнақи? Мен сенинг ва менинг равнақимни кўряпман. Лекин сен ва мен – бу ватанми? Бизга ўхшаганлар бизнинг мамлакатимизда қанча? Унда қанча деҳқон бор? Агар уларни ҳисобга киргизмаса ким қолади? Улар – Ватандир. Унинг халқининг катта қисми деҳқонлардир. Сен ва мен нима қила оламиз? Агарда уларнинг барчаси биргаликда ишга киришсачи, кейин кўрамыз, нима бўлади? Агар уларга фаровонлик бўлмаса, Ватан учун ҳам фаровонлик бўлмайди»¹.

Бонкимчондро «мамлакат ривожланишидаги энг асосий тўсиқ – бу халқ юқори ва қуйи табақалари манфаатларининг умумий эмаслигида»² деб билган. У ерга хусусий мулк сифатида эгалик қилишни қоралаган, ер эгалари деҳқонларга нисбатан ўз қулидек муносабатда бўлиб, «деҳқонлар тер тўкиб ишлаган ерларидан ўзига тегишли улушини олишга ҳақли»³, деб ҳисоблаган.

Ижтимоий келишмовчиликларни бартараф этишдаги уринишлар уларни одоб-ахлоқ нормаларини тарғиб этиш йўли билан масалага ечим топиш мумкин, деган ғоя туғилишига олиб келди. Бонкимчондро давридан бошлаб, деярли барча ҳинд мутафаккирлари ушбу ёндашувга эга бўлганлар.

Ҳар қандай диннинг «абдий асоси» – яъни дхарма тўғрисида Бонкимчондрон шундай ёзади: «Дхарма – бу инсонийлик, одамларга нисбатан муҳаббат ва эзгу ишларни амалга ошириш, булар худога бўлган вафодорлик билан тўлдирилиб, инсонга шахсий бахт олиб келади...Дхарма ведаларда эмас, балки инсонларга нисбатан қилинган эзгуликда мужассамдир. Худога вафодорлик, инсонга нисбатан муҳаббат ва қалбдаги осойишталик – буларнинг барчаси дхармадир»⁴. Ва яна: «Унутманглар, Ватанга бўлган муҳаббат – энг олий дхармадир»⁵ – деб қўшимча қилади.

Радикал миллатчилик ғояларининг кейинги ривожини, Свама Вивеканда (1863-1902) қарашларида ўз аксини топган. Ғарбда Вивекандани асосан диний файласуф сифатида билишган. Аммо унинг чиқишлари фақатгина диний-фалсафий мавзулар билан чекланиб қолмаган. У ушбу мавзуни Ҳиндистондаги мавжуд ижтимоий ва сиёсий муаммолар билан узвий боғлаган.

У ҳам Бонкимчондро сингари, либерал фаолиятнинг мустамлакачилик ҳокимияти олдида кучсизлигидан ғазабланган. «Бизнинг ёш зиёлиларимиз, – дер эди у, – инглизлардан кўпроқ ҳокимият олиш учун митинглар уюштирилади. Улар эса, фақатгина кулишади. Ўзи озодлик беришга тайёр бўлмаганлар, озодликка номуносибдир. Фараз қилайлик, инглизлар сизга барча ҳокимиятни беришади. Кейинчи? Бу ҳокимият, халқни қуйида ушлаб

¹ Масани Р.П. Дадабҳи Наорожи, -Делҳи, 1960, 137 П.

² «Банким Расанабали», ИИ қ.,- Калкутта, 1954, 288-289 ПП.

³ Дасгупта Н.Н. Тхе Индиан Натионал Сонгресс, -Салсугта, 1946, вол. II, 389 П.

⁴ «Банким Расанабали», 288 П.

⁵ «Банким Расанабали», 589, 670 ПП.

туриш учун ишлатилади. Ундан кўра, уларда бу нарса бўлмагани маъқул. Қуллар ҳокимиятни қул қилмоқ учун хоҳлашади»¹.

1894 йилда Вивеканда Чикагода шундай ёзган: «Ғарбда бизнинг каста-ларимизни танқид қилишса ҳам, уларнинг ўзларида бизникидан баттарроқ каста бўлинишлари – пул бўйича бўлинишлар мавжуд. Барча ишга қодир доллар – америкаликлар уни шундай аташади – бу ерда нима хоҳласа, шуни қилиши мумкин»². Вивеканда ўтмишга айланаётган феодал тартиб ҳам, мамлакатда ташкил топган мулкчилик муносабатлари ҳам тўлалигича маъқул эмас, деган хулосага келган илк ҳинд мутафаккири бўлган. «Меҳнат қилувчилар ҳокимияти» ўрнатилиши ғоясини маъқуллаб, ва ҳаттоки «дунёнинг барча мамлакатларида» унинг ўрнатилиши муқаррар деб ҳисоблаган Вивеканда, Бонкимчондро сингари, социализмга олис идеал сифатида қараган.

Замонавий ҳинд фалсафаси ривожининг муҳим омили ғарб фалсафий тафаккурининг таъсири бўлди. ҳинд мутафаккирлари фақат ўз эътиқодларига ҳамовоз бўладиган ва ҳинд фалсафий руҳига мос келувчи ғарбнинг асосий қоидаларинигина қабул қилдилар. Ана шу нарса туфайли ҳинд файласуфлари ғарбнинг объектив – идеалистик тизимларига интилиб, субъектив идеализмни эса қабул қилмадилар³.

Ижтимоий қарама-қаршиликлардан қутулишнинг ягона йўли бу «ҳинд маънавияти»ни тасдиқлашда деб билиб, Вивекандадан бошлаб, ҳинд мутафаккирлари Ҳиндистоннинг тарихий вазифаси – дунёга қутқарувчи маънавият олиб киришдир, деб ҳисоблашган. Биринчи Жаҳон урушининг охиригача миллатчилар оммавий ҳаракат ташкил этиш дастурини амалга ошира олмадилар. Бунга Ганди муваффақ бўлди.

Миллий ҳаракатнинг етакчи вакиллари мамлакатда мулкдорлик ташкил топиши янги мустамлакачи бойлар қатлами шаклланишига олиб келаётганини англай бошлашди. Бу ҳақида биринчилардан бўлиб Ганди гапириб ўтган. 1908 йилда у шундай ёзган: «Фабрикалари орқасидан бойлик орттираётган кимсалар бошқаларидан яхшироққа ўхшамайди. Ҳинд Рокфеллери Америка Рокфеллеридан яхшироқ бўлишига умид қилиш тентакликдир. Пули бор инсонлар инглиз ҳокимиятини қўллаб-қувватлайди. Улар ушбу ҳокимият барқарорлиги тарафдоридирлар»⁴. Шу билан бирга, мамлакатда капитализмни олдини олиш умидида у: «Агар эртага Британ бошқаруви ҳинд бошқарувига алмаштирилганда ҳам Ҳиндистоннинг аҳволи яхшиланиб қолмасди, фақатгина, Англияга оқиб кетаётган пулларнинг бир қисми тежаб қолинадир халос»⁵, деб таъкидлайди. Ушбу ғояларни сиёсий

¹ «Банким Расанабали», 671 П.

² «Тхе Сомплете Воркс оф Свами Вивеканда», Адвайта Ашрама, 1922-1951, вол. ИВ, 313 .

³ Ибид, П. 307.

⁴ Қодиров М., Пўлатов Ш., Мадалимов Т., Муллажонов И., Валиев Л. Some Characteristics of Modern Indian Philosophy// Интернационал Жоурнал оф Мультидисциплинарй Ресерч анд Публикасионс 2020. П 47.(ин Индия)

⁵ Гандхи М.К. Индиан Хоме Руле ор Ҳинд Свараж, -Ахмедабад, 1946, 97 П.

нуктаи назардан ривожлантирган ҳолда, 1913 йилда Бипин Чандра Пал бундай ёзган: «Ҳокимият босқичма-босқич ташқи бегона буйруқбозликдан хинд мулкдорлари қатлами кўлига ўтгани сайин, мамлакатда халқ ва бошқарув синфи ўртасида зиддиятларнинг ривожланишига олиб келади»¹.

Ҳиндистонда биринчи бўлиб, 90 йилларнинг охирида Бал Гангадхар Тилак қашшоқлик иллатларини қоралаб чиққан. Унинг «Маратта» газетаси шундай ёзган: «Инглизлар ҳокимияти нотавон деҳқонларни ўз сеvimли далаларини, уйларини ташлаб, Бомбейнинг кир ва тор мавзеларига жойлашишга мажбур қилмоқда. Улар у ерда бадбўй кулбаларда яшаб пешона тери билан бир бўлак нон топишади, ўз қишлоқларига қайтганда эса, уларнинг жамғармалари фақатгина ер солиғини тўлашга етади. Маҳараштранинг жасур деҳқонлари ва Конканнинг зироатчилари энди армия ва флотда хизмат қилмаяптилар. Инглиз ҳокимияти қачонлардир Конкан ва Маҳараштранинг асосий кучи ҳисобланганларни, ўз Ватанлари ифтихори саналганларни – оддий батрақларга айлантирди»².

Бу каби Ҳиндистон учун янги бўлган ғояларни деярли бир вақтда Ганди ва Ананда Кумарасвами ишларида кузатиш мумкин. Уларнинг иккиси ҳам эгасининг миллати қандай бўлишидан қатъий назар фабрикаларга ҳамла қилган. «Қишлоқ ҳунарманди чорасиз қолганда, фабрика Ланкаширда ёки Бомбейда қурилганининг, бунинг оқибатида хинд ёки Манчестерлик фабрикантлар бойлик орттираётганининг унга қизиғи йўқ эди, — деб ёзган Кумарасвами 1907-1908 йилларда.- Ҳиндистонни фақатгина бир масала қизиқтиради, Шарқда ҳам Ғарбнинг йирик шаҳарларида тижорат тизими ривожланиши туфайли юзага келган жисмоний ва ахлоқий деградацияси, алкоғолизм ва ишсизлик муаммолари ҳам юкланадими? Бундан хавфсираш учун жуда кўпгина асослар мавжуд»³. Ананда Кумарасвами ўз асарида йирик капиталдан озод бўлган майда ишлаб чиқарувчилар жамиятини тузиш режаларини ривожлантирган. Айнан шундай жамиятни у социализм деб билган, ва у социализмнинг идеали айнан Ҳиндистон томонидан амалга оширилиши мумкин деган: «Саноат ишлаб чиқарилиши социализм асосида ташкил этилиши мумкинлигини айнан биз кўрсатиб беришимиз керак»⁴.

Кумарасвамида гап фақатгина саноат ривожланиши ҳақида борган – ушбу масаланинг муҳокама этилиши свадеш харакати томонидан рағбатлантирилган. У қишлоқ хўжалиги ҳамда қишлоқларни деярли тилга олмаган. Шу билан бир вақтда, мамлакатда «бизнинг қишлоқларимиздаги оғир аҳволга келган ҳаётни»⁵ қайта тиклаш ғоялари тарқала бошлади. Кўп ҳолларда бу қишлоқларга эътибор қаратишга, «янги авлодни» – яъни

¹ Гандҳи М.К. Спеэчес анд Вритингс, -Мадрас, 1922, 768 П.

² Пал Б.С. Националитй анд Эмпире, 210 П.

³ «Тимес оф Индиа, Оверланд Вэеклй Эдитион», 10.ИХ.1897.

⁴ Соомарасвами А.К. Эссая ин Национал Идеалисм,- Соломбо, 1908, 157 П.

⁵ Соомарасвами А.К. Тхе Дезпер Меанинг оф тхе Струггле, Слоучестершире, 1907, 27 П.

интеллигенцияни – қишлоқларда ишлашга даъват этишдан иборат эди. Айни дамда, қишлоқ ҳаётини яхшилаш бўйича дастур ишлаб чиқиб, унинг асосида мустамлакачиликдан озод бўлган жамият қуришга уринишлар ҳам бўлган.

Айнан ана шундай дастур билан 1908 йилда Пабнада бўлиб ўтган Бенгал провинция анжуманида Рабиндранат Тагор ўзининг «Раис нутқлари»да чиқиш қилган. Тагор қишлоқ жамиятини «халқ таянчи ва онаси», деб атади, ва у ердаги деҳқонларнинг камбағаллигини, уларнинг полиция, солиқ йиғувчилар ва бошқаларнинг қурбонига айланаётгани ҳақида афсус билан гапириб ўтган. Қишлоқ жамиятини у «илдизи билан суғуриб олинган дарахтга» ўхшатади, ва у эндиликда «шафқатсиз янги замон тўлкинида сузиб боради. Йирик фабрикалар гирдоб сингари қашшоқ деҳқонларни ўз домига тортиб кетмоқда»¹.

Аммо Тагорнинг дастурини амалга оширишдаги режалари ҳаёлиликча қолган эди. Унинг дастурида зодагонларнинг ерга эгалик қилишини барта-раф этиш кўзда тутилмаган эди. Мамлакатни келажакда кутаётган ижтимоий зиддият бахтсизлигидан қутқариб қолиш умидида қандайдир ўзаро битимга келиш назарда тутилган. У заминдорларни инсофга, ватанпарварликка чақирган, «умумий фаровонлик йўлида шахсий манфаатлардан кечиш» лозимлигига ишонтирган. Вивеканда эса, халқ нафрати билан таҳдид қилган: «бошқаларнинг ҳокимиятини камайтириш эвазига ўзининг ҳокимиятини чексиз қилиш – чўнтагида динамит билан юриш билан баробардир. Қасос-дан кутулиб бўлмади»².

Хулоса қилиб шуни айтишимиз мумкин, XIX аср охири – XX аср бош-ларида юзага келган, юқорида келтириб ўтилган, Ҳиндистон миллий-озодлик ҳаракатининг етакчи мутафаккирларининг ғоя ва қарашлари Маҳатма Ганди фикрларининг шаклланишида тарихий асос бўлиб хизмат қилди.

Биринчидан, Мустамлакачилик тузуми ва инглиз ҳукмронлигига қарши эътироз, миллатчилик ва демократик тизимни мужассамлаштириш эди.

Иккинчидан, Ҳиндистонда инглиз ҳукмронлиги юзага келтирган пулнинг ва бойларнинг чексиз ҳокимияти сингари «замонавий цивилизация»нинг танқиди, йирик саноатдан воз кечиб майда ишлаб чиқарувчилар жамияти ҳақидаги орзулар, патриархал муносабатлар ва институтларни шакллантириш.

Учинчидан, ижтимоий тенгсизлик ва кастачилик тизимини буткул йўқ қилиш, ҳиндларнинг келиб чиқишидан қатъий назар жамият учун бир бутун эканлигини таъминлашдан иборат.

Тўртинчидан, Диний онгни идеаллаштириш, диний-ахлоқий тарғибот ва ижтимоий келишувга интилиш – буларнинг барчаси Маҳатма Гандининг ижтимоий концепциясида мужассамлантирилган.

¹ Пал Б.С.Националитй анд Эмпире, 218 П.

² Тагор Р. Собрание Сочинений(Соллестсион оф воркс) 11 вол., Моссow,1965. 180, 182 п.

Босишга рухсат этилди 20.12.2021. Бичими 1/16. Шартли 14 б.т.
100 нусхада, оригинал-макет асосида босилди.
Буюртма № Баҳоси келишилган нархда.

Тошкент давлат шарқшунослик университетининг
кичикбосмаҳонасида босилди.
Тошкент, Амир Темур кўчаси, 20.